

ISIKSUS JA ÜHISKOND

V. TUGARINOV

28338

V. P. Tugarinov

ISIKSUS JA ÜHISKOND

The text in this section is extremely faint and appears to be bleed-through from the reverse side of the page. It is largely illegible but seems to contain several paragraphs of text.

Tarku Riiklik Ühisus
 Eesti Kirjanduslikud
 62503 ✓

Originaali tiitel:

В. П. Тугаринов
ЛИЧНОСТЬ И ОБЩЕСТВО

Издательство «Мысль»

Москва 1965

Tõlkinud V. Pohla
Kaane kujundanud T. Vint

Inimese probleem on marksistlik-leninliku filosoofia põhilisi probleeme. Partei programm seab kommunismi ülesehitamise tähtsaimaks tingimuseks uue inimese kasvatamise. Viimasel ajal ilmub trükis üha sagedamini töid uue inimese, tema vaimse ja moraalse palge kujunemisest, isiku ning ühiskonna vahelistest suhetest kommunismi ajal.

Avaldades filosoofiadoktori, professor V. P. Tugarinovi raamatu, loodab toimetus, et see huvitab lugejaid isiksuse kujunemise ja arenemise probleemide originaalse käsitluse poolest. Mitte kõik ei ole raamatus vaieldamatu, kuid kahtlemata on selge, et ta sunnib lugejat mõtlema isiksuse osast ühiskonnas, uue inimese eluväärtustest, isiksuse kommunistlikest joontest, elu mõttest ja inimese õnnest.

Vormilt populaarne, sisult huvitav raamat on mõeldud laiale lugejate ringile.

2

JRKü Sotsioloogilise laboratooriumi
Inim. no. 636

EESSÕNA

Eeldused, milledest me alustame, — ei ole meelevaldsed, ei ole dogmad; need on reaalsed eeldused, milledest võib loobuda ainult kujutluses. Need on — reaalsed indiviidid, nende tegevus ja nende materiaalsed elutingimused...

K. Marx ja F. Engels.

Isiksuse ja tema ühiskondliku määratletuse probleem nõuab kommunismile liikumise iga sammuga edasist filosoofilist, sotsioloogilist ja psühholoogilist mõtestamist. Kommunismiehitamise praktika ja seda üldistavad parteidokumendid räägivad selgelt nõukogude inimeste kasvavast aktiivsusest, nende loomingulisest initsiatiivist, kommunistliku töö ja moraali innustavate eeskujude tohutust tähtsusest. Üha selgemalt ilmneb marksistliku dialektika see tõde, et vastavalt ühiskondliku progressi objektiivsete faktorite loomisele saab üha otsustavamaks subjektiivne faktor, kasvab kommunismiehitajate endi osa.

Ühiskonna õige teadusliku juhtimise tingimustes sõltub meie grandioosete plaanide elluviimine paljus täidesaatjast, tema erialasest, poliitilisest ja kultuurilisest tasemest. Seepärast osutabki partei oma ideoloogilises töös nii suurt tähelepanu uue inimese kasvatamisele. Seoses sellega omandab isiksuse ning isiku ja ühiskonna vaheliste suhete probleemi teoreetiline läbitöötamine praktilise tähtsuse.

Isiksuse probleemi loominguline uurimine on vajalik ka võitluseks kodanliku ideoloogiaga, mis jutlustab, et sotsialism nagu võtaks ühiskonnalt ära elutegevuse stiimuli, ei hooli inimeste materiaalsetest ja vaimsetest vajadustest, surub maha isiksuse.

Kaasaegses kodanlikus filosoofiaalases kirjanduses võib leida väga palju teoseid, mis on pühendatud isiksuse prob-

leemile. XIII rahvusvahelisel filosoofiakongressil 1963. aastal Mehhikos märkis Louvain'i ülikooli (Belgia) professor, L. de Raeymaeker, et inimene pole kunagi esile kutsunud filosoofide sellist tõelist ja pidevat huvi kui meie päevil. Kapitalismimaades on mõõtmatult kasvanud avaliku arvamus osa, millega valitsevad klassid peavad arvestama; on tugevnenud imperialismivastased meeleolud nende maade töötajate kõige laiemates hulkades. Kodanlus on sunnitud mobiliseerima kõik masside ideoloogilise mõjutamise vahendid, et allutada inimesi oma eesmärkidele. Eriti intensiivselt propageerib ta iga liiki reaktsioonilisi isiksuse teooriaid ja kontseptsioone, mis tõlgendavad moonutatult inimese loomust, määratletust ja tema osa ühiskonnas.

Seega nii kommunistliku kasvatus ülesanded kui ka võitluse vajadus vaenuliku kodanliku ideoloogiaga nõuavad isiksuse ja tema ning ühiskonna vaheliste suhete sügavat uurimist.

Võib tekkida küsimus, kas isiksuse, üksikinimese probleemiga tegelemine pole vastuolus marksismiga. See ei ole sugugi retooriline küsimus. V. I. Lenin oma töös «Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatus» nõustub Struvega, et «isiku ignoreerimine sotsioloogias või õigemini tema kõrvaldamine sotsioloogiast on õigupoolest teadusliku tunnetuse poole püüdmise üksikjuhtum».¹ Kritiseerides narodnikluse subjektiivseid sotsiolooge, kirjutas Lenin, et «targutades «isikust», defineerisid subjektivistid selle mõiste sisu (s. o. selle isiku «mõtteid ja tundmusi», tema sotsiaalseid tegusid) *a priori*, s. o. poetasid oma utoopiaid «sotsiaalse rühma uurimise» asemele».²

Lenin märgib, et «materialistlik sotsioloog, kes teeb oma uurimise objektiks inimeste teatavad ühiskondlikud suhted, uurib sellega ka reaalseid *isikuid*, kelle tegudest kujunevadki need suhted».³

Lenini mõttekäik on selge: sotsioloogia, nagu iga teaduski, uurib üldist, seaduspärast. Viimane aga väljendub sotsiaalsete gruppide, klasside tegevuses, ühiskondlik-majandusliku formatsiooni arengus. Et ajalugu teevad elavad isikud, see on iseendastmõistetav. Ent ühiskond ei

¹ V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., Tallinn, 1960, lk. 373.

² Sealsamas, lk. 377.

³ Sealsamas, lk. 368.

ole isikute konglomeraat, inimesed on ühinenud sotsiaalsesse gruppidesse, klassidesse, kellede tegevust uuritaksegi. Isiksusetooria, mis on vastandatud reaalsele ühiskondlikele suhetele, on ebateaduslik.

Kirjutades raamatu isiksusest, oleme võib-olla tõepoolest (meie ja teised, kes sel teemal kirjutavad) vastuolus Lenini näpunäidetega? Meile näib, et see pole nii. Lenini väljendused olid tegelikult suunatud narodnikute subjektiivse meetodi vastu, kes eitasid loodusteaduslikku, objektiivset lähenemist ühiskonnanahtustele, kes arvasid, et neid nähtusi võib vaadelda mitte «olemusliku», vaid «kohustusliku» seisukohalt, subjektiivse ideaali seisukohalt. Narodnikud seadsid uurimise peaeesmärgiks individuaalsuse ja selle psühholoogia, mitte aga reaalsed ühiskondlikud protsessid, mitte majanduslikud huvid, mitte klassivõitluse. Subjektivistid vaatlevad isiksust kui midagi aprioorset, väljaspool klasse seisvat, ja teevad ta uurimisobjektiks *enne* objektiivsete ühiskondlike suhete uurimist ning nende *asemel*. Saksa filosoofid W. Dilthey ja G. Simmel — Lenini ülalmärgitud töö kaasaegsed, kinnitavad, et iga ajalooline epohh on ainult inimese hinge omaduste objektiveering; selle hinge loomus on aga muutumatu ja irratsionaalne.

Sellised psühholoogilis-subjektiivsed ja individualistlikud ühiskonnateooriad on kapitalistlikus maailmas ka praegu laialt käibel. Piisab niisuguste voolude nimetamisest, nagu eksistentsialism, «elufilosoofia» ja «filosoofiline antropoloogia», kus kogu sotsioloogia redutseeritakse üksiku, ühiskonnast eraldatud, moonutatud isiku psühholoogiale ja suhetele selliste isikute vahel. Üksik «eksistents», võetud kui primaarne, täielikult ühiskonnast lahutatud fakt, määrab nende voolude esindajate arvates ka ühiskondlikud seosed, «kommunikatsioonid», mida samuti vaadeldakse kitsapiirilisel üksikute, psühholoogiliste seostena.

Seega on Lenini kriitika subjektiivse meetodi vastu sotsioloogias täiesti aktuaalne ka meie päevil. Kas peab seda vaatama aga keeluna *marksistidele* uurida isiksuse probleemi, loovutades viimane mitut liiki subjektivistidele, andes reaktsionääridele põhjust hüüda, et näete, kommunistid ei tunnusta isiksust ja tema õigusi. Küsimus isiksusest on vaja läbi töötada mitte marksistliku ühiskonnateooria *asemel* vaid selle *alusel*, inimesele kui ühis-

kondlike suhete kogusummale ajaloolis-konkreetsel lähendamise positsioonilt. Lenin ei olnud muidugi isiksuse probleemi uurimise vastu üldse, vaid ajaloolise materialismiga kokkusobimatute isiksusetooriate vastu, kus isiksus vastandatakse ühiskonna arengu objektiivsetele seadustele.

Järelikult seisab küsimus selles, et isiksuse uurimine lähtuks õigest metodoloogiast. Selline uurimine on seda vajalikum, et kommunismi ülesehitamine tähendab ühiskonna loomist, mis koosneb sotsiaalselt võrdsetest indiviididest ning kus kaovad sotsiaalsed ja on ainult individuaalsed ning üldse isikulised erinevused inimeste vahel.

Isiksuse, ning isiku ja ühiskonna vaheliste suhete probleemi marksistlik-leninlik lahendamine nõuab materialistliku dialektika teooria kogu rikkaliku arsenali kasutamist. Isiku ja ühiskonna suhted, nagu iga seaduspärane protsess, on ainult üldiste dialektiliste seoste erijuhtum. Seepärast ei tohi autorit süüdistada selles, et ta veelkord alustab dialektilise ja ajaloolise materialismi juba tuntud seadustest ja kategooriatest, püüdes neid oma uurimuses kasutada tunnetuse vahendina.

Isiksuse probleem on keeruline ja mitmetahuline. Isiksus on uurimisobjektiks filosoofias, sotsioloogias, psühholoogias, meditsiinis (eriti psühhiaatrias) ja teistes teadustes. Isiksuse probleemi filosoofiline aspekt seisneb materiaalse ja ideaalse, sotsiaalse ja bioloogilise suhte uurimises; sotsioloogiline aspekt aga eeldab isiku ja ühiskonna vaheliste suhete ning isiksuse ajaloolise arengu uurimist. Esitatavas raamatus vaadeldakse isiksuse probleemi just sotsioloogiliselt seisukohalt. Kui selle probleemi psühholoogiline aspekt on seotud inimese psüühika struktuuri analüüsiga, tema siseelu vormidega: vajaduste, võimete, tahte, motiivide, oskustega jne., siis sotsioloogiline uurimine on peamiselt seotud inimese sisemise elu *sisuga*.

Isiksuse probleemi mainitud aspektid on üksteisega tihedalt seotud ja ristuvad sageli. Oleks kahjulik pedantlus nõuda ühe aspekti ranget «mittevaheseisgamist» teisesse. Ka antud töös võib lugeja kohata mõningaid kõrvalkaldumisi sotsioloogia alalt filosoofiasse ja psühholoogiasse. Peale selle lülitab sotsioloogiline uurimine endasse ka mõned eetika ja esteetika probleemid, mis on seotud inimese vaimse eluga.

Isiksuse probleemi puhul tuleb paratamatult vaadelda isiku suhtumist mitmesugustesse ühiskondlikesse ja isiklikesse väärtustesse. Kuna kodanlik aksüoloogia (teadus väärtustest) moonutab marksistlikku arusaamist eluväärtustest, siis esitatavas raamatus leiab lugeja ka kriitilisi aksüoloogilisi ekskursse ja eraldi peatüki kommunismi-ehitaja eluväärtustest.

I

INIMENE JA TEMA ÜHISKOND

1. Ühiskond ja indiviid

Inimene elab ühiskonnas. Mida tähendab — *ühiskonnas*? Ühiskond on üheaegselt nii kogu inimkond, kui ka üksikisiku jaoks see kollektiiv, milles ta faktiliselt elab ja millega ta on vahetult seotud tootmis-, ühiskondlike või perekondlik-olustikuliste suhetega. See inimestering ongi *tema ühiskond*. Ühiskondliku elu progress on seisnenud peale kõige muu veel selles, et on laienenud see ühiskondlik kollektiiv, millega inimesel on püsivad elulised sidemed. Sellega lähenesid kaks ülaltoodud ühiskonna mõiste mõtet.

Ajaloo algperioodil olid inimese ühiskonnaks sugukond ja hõim. Muinastsivilisatsiooni perioodil ja feodalismi ajal kujutas inimühiskond endast juba keerukamat moodustist. Makedoonia Aleksandri ja Julius Caesari sõjamehed jõudsid India ja Briti saarteni, foiniikia kaupmeeste laevad — peaaegu Aafrika lõunapiirideni, ristirüütlid käisid ära Palestiinas, keskajal aga rajasid kaubakaravanid endale teed Lääne-Euroopast Hiinani. Kuid lihtsale tööinimesele jäid ka sel ajal tema faktilise ühiskonna piirid kitsaks, piirdudes külaga või paremal juhul vürstiriigiga, kus ta elas. Kodanlik ühiskond lõi rahvuslikud ja paljurahvuselised riiklikud ühendused ning viis kapitali ja koloniaalse ekspluateerimise internatsionaalsele ühtsusele. Need rahvusvahelise «suhtlemise» imperialistlikud vormid asenduvad sotsialismimaades, kus kõik inimesed on võrdõiguslikud, printsipiaalselt teistsuguste suhtlemisvormidega. Kommunismi võidu puhul kogu maailmas saab inimese reaalseks ühiskonnaks terve inimkond. Maa-keri jaoks on see kõige kõrgem ühtekuuluvuse aste ja inimese küpsuse kõrgeim määr tema arusaamises *oma ühiskonnast*. Võimalik, et suhtlemine teiste maailmadega avardab ka seda inimeste ühtekuuluvust.

Probleem üksikisiku, indiviidi suhetest selle ühiskondliku kollektiiviga, milles ta elab, on inimesi kõigil ajaloo

etappid elutanud. See on ka arusaadav, sest ajalugu teevad elavad inimesed, mitte aga mingid isikupäratud jõud. Inimkond on teda moodustavate indiviidide tihedalt seotud kogum, reaalne ühiskondlik tervik. Ajalugu on kõigieraldivõetud inimeste elutegevuse koondresultaat. Inimkonna ajalugu on nagu korallsaar, mille on loonud elusolendite arvutud põlvkonnad. Ent inimene pole ei molusk, ega ka «kruvike» ajaloo masinas. Ta on — isiksus. Ta tahab teada oma kohta ja osa ühiskonnas ning soovib, et teadus tegeleks samuti *tema endaga*, üksikisikuga, mitte aga ainult ühiskonnaga tervikuna. Teadus aga uurib individuaalset vaid sedavõrd, kui võrd selles väljendub üldine. Nii näiteks mullateadlane, botaanik või zooloog huvitub mikroorganismide, taimede või loomade «isiklikust elust» ainult sel määral, kui võrd see on vajalik pinnase, taim- või loomaliikide kujunemisprotsesside väljaselgitamiseks. Looduseuuri mõtleb suures plaanis, tema vaatepunkt on «isikupäratu». Ka ajaloolane läheneb oma uurimisobjektile üldise seisukohalt. Sarnaselt maakoore liikumist uurivale geoloogile, jälgib ta võimsate impeeriumide tõuse ja langusi, suurte armeede katastroofe, uute ühiskondlike formatsioonide teket, inimmasside üldisi saatusi. Tema vaateväljale satuvad peamiselt väljapaistvad isikud. Ajaloolane ei saa uurida iga indiviidi elu eraldi. Majandusteadlane ei ole võimeline jälgima iga üksiku kauba igat ostu-müügi akti. Niisiis kasutavad humanitaarteadused, samuti nagu loodusteadusedki, inimeste ja nende tegevuse tundmaõppimisel suurt plaani.

Sellist lähenemist ei saa pidada teaduse paheks. F. Engels kirjutab õieti: kui teadus tegeleks selliste küsimustega, et miks üht ristiku õit sel aastal tolmutas mesilane, aga teist mitte, miks selles kaunas on erinev hulk herneid kui teistes, siis teadus muutuks lihtsaks mänguks. Teadus avastab seadused, aga seadused — see on üldine.

Ka üksikinimene peab leidma oma koha teaduses. Inimesed üksnes mitte ei loo ajalugu, ei mõtle ainult looduseaduste või inimkonna saatuse üle. Inimene elab läbi *oma* elu, põeb *oma* haigusi, tunneb *oma* rõõme ja muresid, mõtiskleb *oma* elu üle. Ta jälgib üksikinimeste elu, samuti armastab või vihkab teatud isikuid. Ümbritsevat elu tajub ta omal viisil, vastavalt oma klassiseisundile, kasvatusle, vanusele jne. Vaevalt on õige arvata, et isegi ürgühiskonna inimene — instinktide ja karjainimene —

oli oma elus, maailmatunnetuses ja teadvuses täiesti kokku sulanud kollektiiviga: sugukonnaga, hõimuga jm. Seda ebaõigem on, nagu allpool näidatud, ettekujutus inimese täielikust ühtesulamisest kollektiiviga, isiku täielikust lahustumisest tulevikus, kommunistlikus ühiskonnas.

Suhe ühiskonna ja üksikinimese, indiviidi vahel — see on üks ühtse kahestumise vorme. Ühiskond ja individid asuvad reaalses ühtsuses.

Üldise ja üksiku suhtel on dialektilise seose iseloom. V. I. Lenin kirjutab: «... üksik ei eksisteeri teisiti kui selles seoses, mis viib üldisele. Üldine eksisteerib vaid üksikus, üksiku kaudu. Igasugune üksik on (nii või teisiti) üldine. Igasugune üldine on (osake või külg või olemus) üksikust. Igasugune üldine hõlmab kõiki üksikuid asju vaid ligikaudu. Igasugune üksik kuulub üldisesse vaid osaliselt jne. jne. Igasugune üksik on tuhandete üleminekute kaudu seotud teist liiki üksikutega (asjadega, nähtustega, protsessidega) jne».⁴

Mida tähendavad need Lenini seisukohad kui pidada üldiseks ühiskonda ja üksikuks isikut, indiviidi? Kuidas siis mõista, et «üksik ei eksisteeri teisiti kui selles seoses, mis viib üldisele? Iga üksikinimene on üldise, erilise ja üksiku ühtsus. Erinevalt loomadest on ta inimene, inimesoo esindaja kõikide talle omaste inimlike joontega. See on temas üldine. Edasi — ta kuulub mingisse rassi, rahvusse, kindlasse soosse koos inimkonna nendele ühtekuuluvustele omaste joontega. See on temas eriline. Ja lõpuks on tal isiklikud, individuaalsed jooned, mis kuuluvad kõikide inimeste hulgast ainult temale. See on temas üksik.

Sel viisil on üksikinimene oma bioloogiliste ja sotsiaalsete joontega tihedalt seotud mitmet laadi üldisega, s. t. vähem üldisega ja rohkem üldisega. Ei saa eksisteerida sellist inimest, kellel ei oleks teistele inimestele omaseid jooni. See poleks siis enam inimene. Antropoloogid ja arheoloogid otsustavad eelajaloolise üksikinimese kolju järgi kõikide sel perioodil elanud inimeste iseärasuste üle, kuigi see kolju kuulus üksikinimesele. Vanaaegne portree annab spetsialistidele aluse otsustada mitte üksnes teatud aja ja ühiskondliku seisundiga inimese välimuse, riietuse

⁴ V. I. L e n i n, Teosed, 38. kd., lk. 355.

ning eluviisi üle, vaid ka kunstniku ja tolle ajastu kunstistiili üle. Selle põhjal on selge ka järgmine Lenini väide: «Üldine eksisteerib vaid üksikus, üksiku kaudu». Kas võib endale ette kujutada inimest, kes oleks inimene üldse, s. t. ei mees ega naine, ei laps ega täiskasvanu, kes ei elaks teatud sajandil jne.? Kuigi kõik indiviidid on inimesed üldse selles mõttes, et neil kõigil on üldnimlikud jooned, eksisteerivad reaalselt vaid konkreetsete indiviidid, kellele on omased peale ülaltoodud inimlike joonte veel erilised individuaalsed jooned.

Edasi kirjutab Lenin: «Igasugune üldine on (osake või külg või olemus) üksikust». Järelikult üldine on ainult üksikisiku üks külg, seejuures oluline külg, sest kõikides tema iseärasustes, isegi puhtindividuaalsetes, väljendub *inimese* olemus. Elajalik käitumine õnneks siiski ei iseloomusta kogu inimsugu, vaid on omane ainult inimkonna jätistele, nagu fašistlikele sõjaroimareile, paadunud mõrtsukaile ja kaasaegsetele inimsööjatele, kes kutsuvad üles aatomisõjale. Kuid ka nemad on kahjuks inimesed ja just sellepärast on nad ohtlikud. Loomad ei suuda luua gaasikambreid, ei saa pidada kurjakuulutavaid kõnesid inimkonna hävitamise «kasulikkusest».

Marksism-leninism õpetab, et inimese olemus on «ühiskondlike suhete kogusumma».⁵ See tähendab, et inimese olemus on just selles, et temas peegelduvad ja kontsentreeruvad selle ühiskonna omadused, milles ta elab. Iga inimene on oma ajastu laps. Nii väljendusid renessansi-ajastu maalikunsti ja skulptuuri klassikute loomingus maised ja humaansed ideed religioosse mütolooia kujundites ja stseenides. Näiteks Michelangelo kujutas inimese mõtte, tahte ja iseloomu võimsust ning suurust mütolooilise Moosese kujus, Raffael väljendas madonnakujudes emalikku õrnust ja hoolt. Cromwelli sõdurid läksid piiblihümne lauldes lahingusse vana ühiskonna jõudude vastu.

Ühtlasi näitab Lenin ka üksiku tähtsust suhetes üldisega. «Igasugune üldine hõlmab kõiki üksikuid asju vaid ligikaudu. Igasugune üksik kuulub üldisesse vaid osaliselt jne. jne.». See on kehtiv nii looduse kui ka ühiskonna suhtes. Nii on igal haigusel oma iseloomulikud sümptoomid, mille põhjal arst seda diagnoosib. Kuid haige ravi-

⁵ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed, II kd., Tallinn, 1960, lk. 333.

miseks ei piisa neist üldistest sümptoomidest. Arst peab teadma, kuidas kulgeb haigus just *antud organismis*. Üks või teine ühiskondliku korra rikkumise akt, näiteks kuritegu, omab samuti üldisi tunnuseid, mis on toodud ära kriminaalprotsessi koodeksis. Kohus aga ei tee otsust, tutvumata just *antud kuriteo* asjaoludega, sest need võivad vähendada või suurendada karistuse määra.

Et inimest mõista ja õieti mõjutada, on vaja teada tema elutingimusi, tema individuaalseid iseärasusi. Et avalik esinemine oleks edukas, on vaja teada auditooriumi iseärasusi; individuaalses kasvatustöös on vaja hästi tunda seda isikut, keda te mõjutate. Edu rahva seas sõltub suurel määral üksikisikute tundmisest nendest paljudest, kellega teil tuleb tegelda. Näiteks Napoleon tundis nimepidi paljusid oma kaardiväe seersante, see suurendas tema populaarsust armees. Me tundsimme üht parteitöötajat — naist, endist tekstiilitöölisi, kes oma esinemiste ajal ettevõtetes pöördus tihti ühe või teise naistöötaja poole. Tal oli suur autoriteet.

Lõpuks Lenin näitab, et igasugune üksik on seotud teist liiki üksikuga (esemete ja nähtustega). Igal inimesel on tuhandeid erinevaid suhteid teiste inimestega ja inimgruppidega: tootmisalaseid, klassilisi, poliitilisi, ideoloogilisi jms. Nendes suhetes seisnebki tema kui inimese elu.

Lenini poolt käsitletud dialektilised suhted üldise ja üksiku kategooriate vahel, kohaldatuna ühiskonna ja indiviidi vahekorra analüüsile, avavad nende suhete mitmekesisuse — inimese peaaegu täielikust ühtesulamisest ühiskonnaga kuni nendevaheliste teravate lahkuminekute ja vastuoludeni, mis muudavad isiku ja ühiskonna vastandeiks.

Kapitalistlikus ühiskonnas jõuavad indiviidi ja ühiskonna vahelised suhted ühiskondlike ja isiklike huvide antagonistlike vastuoludeni, võitluseni ühiskonna ja isiku vahel ning vastupidi.

Kaasaegne kodanlik ühiskond on vajunud individualismi, kujutades endast isiku ja ühiskonna suhte võõrumise⁶ ajaloolis-konkreetset vormi, isikliku ja ühiskondliku

⁶ Filosoofilise mõiste *отчуждение* (*die Entfremdung, alienation*) tähistamiseks on meil hakatud kasutama sõnu *võõrandumine* ja *võõrandamine*. Võõrandamine (ja tuletus sellest — *võõrandumine*) ei ole aga sobiv, sest tema senine tähendus eesti keeles segab mainitud mõiste sisu edasiandmist.

vastandamist. Paljud kodanliku maailma ideoloogid vaatlevad seda võorumist ja vastandumist kui mingit tema väärtust. Tegelikult viib see aga inimese laostumiseni, tema olemuse suretamisele. Sest inimese üllamatel mõtetel ja tunnetel on ühiskondlik kõlajõud ning juured. Need tähendavad väljumist puhtisiklikest piiridest. Pole juhuslik, et äärmine individualism põimub paratamatult loomalikkusega, primitivismiga ja inimese laostumise teiste vormidega. Seepärast ei saa marksism nõustuda eksistentsialismiga ja temale sarnaste teooriatega, mis tõstavad pjedestaalile isiku ühiskonnast võõrdumise kõige äärmisemad vormid.

Sotsialismi ajal lähevad ühiskonna ja isiku suhted üle erinevuste mitteantagonistlikuks vormiks.

Sotsialistlikus ühiskonnas võideldakse üksikisiku teadvuses ja käitumises esinevate kapitalistlike igandite vastu, kodanliku ideoloogia ja kodanliku elulaadi vastu. Kommunismis saavutavad ühiskonna ja indiviidi suhted harmoonilise ühtsuse, kuigi ka siin säilib *erinevus* isikliku ja ühiskondliku vahel. See tähendab, et indiviidi ja ühiskonna suhted sisaldavad nii ühiskondlikku kui ka *isiklikku külge*. Seepärast uurib marksistlik filosoofia ja ajalooline materialism isiku ja ühiskonna suhetes ka seda isiklikku külge.

Teatavasti kuulutasid eksistentsialismi ja kodanliku «elufilosoofia» esindajad, et neid huvitab tavaline, lihtne kaasaja inimene, tema isiklik elu ja saatus. Oma traktaa-

Ka sõnadega *võõrduma*, *võõrutama* ei saa edasi anda filosoofilise mõiste *отчуждение* sisu, mis tähendab inimeste tegevuse vastandumist inimesele, selle tegevuse resultaate moondumist ja valitsemist inimeste üle, inimese olemise mittevastavust tema olemusele, üldse eluavalduste muutumist omaenda vastandeks.

Kuna antud juhul on tegemist kaasaja filosoofias, sotsioloogias jm. üha enam kasutatava terminiga, oleks eesti keeles vaja anda sellele täpselt piiritletud ja eraldi sõnaline vorm.

Eeltoodust juhindudes teeb tõlkija ettepaneku kasutada selle mõiste tähistamiseks vormi *võõrumine*, mida käesolevas tõlkes on ka praktiseeritud.

Tõlkimisel peab muidugi silmas pidama, et venekeelsel sõnal *отчуждение* on veel teisi tähendusi: võõrdumine, võõraks muutmine; äravõtmine, võõrandamine, üleandmine.

Näiteks väljendust *отчуждение продукта труда* võib vastavalt kontekstile mõista erinevalt:

1. tööprodukti äravõtmine, üleandmine, võõrandamine;
2. tööprodukti võõrumine — tööprodukt vastandub inimesele, moondub, valitseb inimese üle, orjastab teda. (Tõlk.)

tides isiksusest nad püüavad visandada kodanliku ühiskonna lihtnimese «portreed». Tuleb tervitada sellist huvi lihtnimeste elu, tunnete ja maailmavaate vastu.

Kuid nende filosoofiavoolude esindajate kujutluses on kaasaegne inimene primitiivne, mittemõtlev, haletsusväärne olend, pime koerakutsikas, kes niutsub teda ümbritsevas mõttetus ja julmas maailmas. Kapitalistlik maailm on tõepoolest selline. Aga kuivõrd usutav, kuivõrd sarnane on see portree kaasaegse kodanliku ühiskonna reaalsele lihtnimesele? Õieti öeldes on eksistentsialistid ja «elufilosoofid» maalinud autoportreid ja portreid meelheitva intelligentsi seast. Mitte üksnes töölisklassi ja töötava talurahva hulgas, vaid ka kapitalistliku ühiskonna intelligentsi hulgas on palju mehiseid võitlejaid ja helgeid päid, kes teavad, kuhu läheb maailm ja milline on nende osa arengus; inimesi, kes oma inimloomuses ja ümbritsevas elus ei ole haaratud ei kartusest, ei meeletest, ei surmahirmust oma inimloomuse ja ümbritseva ees. Need kapitalistliku ühiskonna parimad inimesed näevad oma olemust ja oma tulevikku sotsialistliku ühiskonna inimeses. Nende ja meie, sotsialismi ülesehitanud inimeste vahel, ei ole mingit seina. Uus inimene kasvab mitte üksnes sotsialistlikes maades, vaid isegi temale ebasoodsates arengutingimustes kapitalistlikus ühiskonnas. Sel puhul võib teatud määral öelda, et tööinimene, kes ületab kapitalismi ja kolonialismi rasked, karmid ja ebainimlikud ühiskondliku elu tingimused, omandab võitlejale vajaliku karastuse.

Sotsialismi ajal ja kommunismi ülesehitamise perioodil peab uus ühiskonna ja isiku vahelistes suhetes olema mõtestatud kahest vaatepunktist: ühiskonna seisukohalt ja isiksuse seisukohalt. Eelnevast tuleneb, et need kaks vaatepunkti ei kattu täielikult, samuti nagu ei ole ühesugused kaks pilti metsast, mis on maalitud üks metsas, teine väljaspool. Need kaks maali *ei välista*, vaid *täiendavad* teineteist.

Ei tohi alahinnata isiku vaadete tähtsust ühiskonna mõistmisel. Kommunistliku kasvatuses tähtsaim ülesanne on kujundada inimeses õiget arusaamist meie ühiskonna struktuurist, eesmärkidest ja ideaalidest, muuta see arusaam veendumuseks isiklikus elus.

2. Välismaailm ja inimese sisemaailm

Mida kujutab endast indiviidi siseelu? Kõige üldisemas mõttes on see välismaailma peegeldus ning vastureaktsioon selle maailma sündmustele ja nähtustele. Ta on nagu inimese sisemusse paigutatud peegel, mis kajastab ümbritsevat tegelikkust, et sellele otstarbekalt reageerida. Sageli vaadatakse inimese sisemaailmale nagu mingile teisejärgulisele ja isegi viirastuslikule nähtusele, mis sarnaneb peegeldusega vees. Inimese siseelu pole aga hoopiski tähtsusetu nähtus mitte ainult inimesele endale, vaid ka ühiskonnale.

Meie ideoloogilises töös on nüüd üha rohkem hakatud rõhutama, et ühiskondliku tegevuse kõik tulemused sõltuvad paljus töötajate teadlikkusest, nende haridusest, veendumustest ja moraalist. Labane, küündimatu ja hari-matu inimene võib moonutada temale usaldatud töölõigus kõige paremaid ideid ja juhendeid.

Seega põhjustavad vähiklikkus, vastutustundetud ja ükskõiksus oma töö suhtes ebamajanduslikkust, tööd printsiibi järgi: «ükskõik kuidas, peaasi et päev õhtusse», bürokratismi, juurdekirjutusi, paraaditsemist, riigi petmist. Kurb on nende asjade saatus, mis on usaldatud ahnitsemise, karjerismi, printsiibituse pahedest rikutud inimestele. Isegi lihtsustatud arusaamine õigetest ideedest ja juhendeist võib tuua olulist kahju. Näiteks mõtlematu lähenemine üldistele direktiividele, konkreetsete tingimuste mitteamestamine võib kutsuda esile šabloonse juhtimise ühes või teises põllumajandusharus. Seejuures võib tark ja initsiatiivne töötaja edasi viia lootusetult maha-jäänud töölõiku. Millist suurt erinevust töötulemustes võib näha kahes kõrvuti asetsevas kolhoosis, sõltuvalt nende juhtimise kvaliteedist!

Meie partei ja valitsuse otsused, mis on pühendatud ees-rindlaste osale ja tähtsusele kommunistlikus ülesehitus-töös on tunnistuseks isiku seesmiste omaduste tähtsusest. Partei nõue joonduda nende järgi, tõsta kõik töötajad ees-rindlaste saavutuste tasemele sisaldab mõtet, et *täideviija* osa on asja edu puhul peamine. Kes on siis täideviija? See on mõtlev indiviid, kes teeb ükskõik millist tööd mõis-tuse ja tunnetega. Inimese sisemaailm realiseerub välismaailmas, analoogiliselt nagu protsessid, mis toimuvad masina sisemuses, väljenduvad tema liiku-

mises. Kui masina sisemuses midagi «ära kulub», jääb ta seisma. Aga kui palju on veel inimese sisemaailmas «kulunud»!

Inimene lähtub oma elus ja tegevuses teda ümbritsevast tegelikkusest. Oma teod viib ta vastavusse teadvuses oleva kujundiga välismaailmast. See kujund langeb välismaailmaga kokku ainult ligikaudselt, peegeldab seda mittetäielikult, üksikute inimeste teadvuses aga ka moonutatult. Siit tulenebki adekvaatse (tegelikkusele vastava) peegelduse suur positiivne tähtsus ja ebaõige, moonutatud välismaailma peegeldumise kahjulikkus.

Mida rikkam ja sisukam on inimese sisemaailm, seda rikkam ja sisukam on tema elu. Inimese tõeline rikkus ei seisne ainult asjade omamises, vaid ka mõtete, tunnete rikkuses, tõeliste kultuuriväärtuste omamises.

Inimese püüd saada head korterit, ilusaid riideid, elukondlikke mugavusi, maitsvat toitu j.m. on loomulik. Kuid sotsialistlik revolutsioon seab oma ülesandeks mitte ainult heaolu saavutamise kõigi töötajate jaoks, vaid ka teise, mitte vähem tähtsa ülesande: selle heaolu alusel tõsta kõrgemale tasemele töötavate hulkade kultuuriline ja vaimne elu, rikastada nende sisemaailma. Materiaalse kultuuri hüvesid peab täiendama vaimsete hüvedega, ainult nende mõlema kasutamises leiab inimene täieliku õnne. Kahju on vaadata inimesi, kes oma puhkeaega «löövad surnuks» joomingutega, kaardimänguga ja teiste tühiste meelelahutustega, mis ei too inimesele tõelist rõõmu.

Meie partei programm seab oma eesmärgiks nõukogude inimestele tõelise, inimest vääriava õnne kindlustamise. Sellise õnne saavutamiseks aga ei piisa välistest tingimustest. Võib lugeda raamatut, mis on täis sügavaid mõtteid, kuid teda mitte mõista. Võib kuulata suurepärasest muusikast ja tajuda seda kui tüütavat kära. Kasutades tehnilist terminoloogiat, võib kultuurihüvede tajumise võimet inimesel nimetada vastuvõtuaparaadiks, teatud siseelu seadeks, ilma milleta kõik need hüved jäävad talle saladuseks seitsme luku taga.

Inimteadvus on peegeldus, tegelikkuse «portree». See «portree» elab, nagu Gogoli jutustuseski, omaenda elu. Uurida inimest, ignoreerides tema siseelu, tema mõtteid, tundeid ja ajendeid, on ebateaduslik, ükskõik milliste kaalutlustega me ka ei põhjendaks sarnase lähenemise

objektiivsust. Biheviorm (E. Thorndike, E. Tolman, C. Hull jt.) kasutab just sellist lähenemist, vaadeldes inimese käitumist skeemi «stiimul-reaktsioon» järgi, välis- tades välise mõjutuse sisemise ümbertöötamise teadvuse poolt. Samasugusel vael seisukohal on niinimetatud tegevuse eetika, mis jätab eetilise suhtest välja inimese motiivid ja ajendid.

Seejuures peab isiksuse psühholoogias ja sotsioloogias peatähelepanu pöörama mitte välismaailmast impulsside saamise protsessile, vaid välisinformatsiooni peaaus ümbertöötamise protsessile, tahteaktile, mis toimub selle sisemise ümbertöötamise tulemusena.

Inimese teadvus, olles olemise peegelduseks, allub kõigile peegeldusseadustele. Kuid see ei tähenda, et teadvusel ei ole omaenda, spetsiifilisi seaduspärasusi. Erinevalt väliskeskkonnast on inimese siseelul oma jooned, omadused ja iseärasused. Peegeldatava objektiivse reaalsuse tundmine on inimese sisemaailma mõistmise aluseks, kuid ainult aluseks, vundamendiks.

Töepoolst, inimese kujunemise põhiline seadus määrab kindlaks: *milline on ühiskond, selline on ka isiksus*. Seda seadust teadsid juba XVIII sajandi prantsuse materialistid, kes isiksuse täiustamiseks nõudsid ühiskonna ümberkorraldamist. Marksism, lähtudes klassiühiskondade eksisteerimisest, tunnustab isiksuse kujunemisel määravalt tähtsaks mitte ainult ühiskonda tervikuna, vaid ka isiku klassiseisundit selles ühiskonnas. Klasside kaotamise puhul hakkab isiksuse kujunemise põhiline seadus toimima tema üldises formuleeringus.

Selle seaduse toime piirides on välismaailma sisemine peegeldus ja vastureaktsioon igal isikul spetsiifilised. Üldtuntud on erinevused inimeste teadvuses ja käitumises, kuigi elatakse ühes ja samas sotsialistlikus ühiskonnas. See spetsiifilisus on samuti determineeritud ühiskondlike tingimustega, kuid nõuab juba mitte inimest ümbritsevate elutingimuste üldist arvestamist, vaid elu mitmesuguste faktorite peenemat ja detailsemat arvestamist, samuti ka isiku sisemaailma sügavamalt psühholoogilist analüüsi.

Kui see aga on nii, siis peab ühiskond oma liikmeid mõjutades arvestama viimaste psühholoogiat. Psühholoogia objektiivsed seadused, nagu kõik ühiskondlikud seaduspärasused, on täiesti erinevad mehhaanika seadustest.

On teada, et mida kauem ja tugevamini naela pihta lüüa, seda sügavamale nael seinale tungib. Teisiti on aga asi, kui inimesele sisendatakse ühtesid või teisi ideid. Meie propaganda ja ühiskonnateaduste õpetamine on sageli igav, ühetooniline ning ei anna teinekord oodatud tulemust. Kas võib selles süüdistada inimesi, kes meid kuulavad? Nende teadvus allub ju kõikidele füsioloogia ja psühholoogia seadustele. Inimese peaju pole kott, mida võib täita kuidas juhtub, vaid kõige keerulisem organ, seejuures kõige tundlikum ja vastuvõtlikum kõigest elavast. Uut fakti või uut mõtet võetakse algul vastu teravalt, värskest ja huviga. Kümneid kordi korratuina, need mitte ainult ei mõju enam, vaid kutsuvad esile ebasoovitava reaktsiooni. Kui me ühiskonnateaduste õpetamisel kordame ühes ja samas vormis ühtesid ja samu fakte ning mõtteid, siis, vaatamata viimaste absoluutsele õigsusele ei ole neil kuulajate teadvusele efektiivset mõju.

Me ei võitle hoopiski propaganda ja ühiskonnateaduste õpetamise vastu, vaid nende kõige efektiivsema mõju, nende kvaliteedi tõstmise eest. Teinekord viidatakse kuulajate vastuvõtmatusele. Tehnikas ei süüdistata materjali, vaid otsitakse paremaid viise tema töötlemiseks. «Vastuvõtja» puudusi peab ületama temale tugevama mõju avaldamisega. See, kes ei suuda võita kuulajate mõtteid ja tundeid, peab loobuma peenest ja keerulisest kasvatusel alast. See on inimese sisemaailma, tema psühholoogia mõjutamise ala, seepärast on vaja *teada* pedagoogika ja psühholoogia seadusi. Imelik asi: ilma tehniliste teadmisteta ei lasta inimest masina juurde, haiget opereerib ainult spetsialist — kirurg; inimese sisemaailma aga tungib sageli see, kes ei tunne psühholoogia ja pedagoogika AB-d! Peab meeles pidama ka teist sama elementaarset nõuet: et väline ideeline mõju teadvusele muutuks sise- miseks, peab see olema vastavalt «valmistatud» ja «serveeritud». Propaganda ja õpetamise puhul on tähtis mitte ainult sisu, vaid ka vorm, suulise ja kirjaliku kõne *kultuur*. Iga lektor peab esitama endale nõudmised kui *oratorile*, ja iga ühiskondlik-poliitilistel temadel kirjutaja — kui *kirjanikule*.

Inimese sisemaailma probleem on samaaegselt nii sotsioloogiline kui poliitiline, psühholoogiline, kasvatuslik-pedagoogiline. Temas ristuvad isiksuse teooria kõige teravamad praktilised küsimused.

Seega määrab ja kujundab väline keskkond — ühiskond — isiku sisemaailma, tema teadvust. See välismaailma kujund, s. o. ühiskonnast arusaamine, mis tekib isiku teadvuses, saab omakorda isiku tegevuse, tema toimingu aluseks. See kujund on alati ligikaudne, piiratud, teinekord aga ka ebaõige, moonutatud. Esimene puudus tuleneb peegelduse enda olemusest, kuid teine pole paratamatu. Peegelduse piiratuse astet võib vähendada, tegelikkuse moonutamist teadvuses saab aga parandada õige kasvatusega. Seepärast on isiku sisemaailma probleem ja kommunistliku kasvatusel probleem omavahel orgaaniliselt seotud.

Inimese sisemaailm on välismaailma nähtuste — looduse ja ühiskonna — teadvuses peegeldumise ning ümber töötamise tulemus. Seega esineb see sisemaailm kui subjektiivse ja objektiivse ühtsus viimase alusel. Läheme üle indiviidi ja ühiskonna vaheliste suhete selle külje vaatlemisele.

3. Objektiivne ja subjektiivne

Objektiivseks nimetatakse seda, mis ei sõltu inimese teadvusest ja tahtest, subjektiivseks aga seda, mis nendest sõltub, mis on omane just inimesele, mitte aga välismaailmale, seda; mida inimene viimasesse toob.

Isiksuse teoorias on subjektiivse mõistel veel otsesem ja kitsam tähendus, sest siin ei tähista ta mitte ainult seda, mis subjektist sõltub, vaid ka *subjekti ennast*, inimest. Objekti all aga mõistetakse siin ühiskonda kui keskkonda, mis ümbritseb üksikinimest ja teda mõjutab.

Mida me tahame öelda, nimetades inimest subjektiks? Mõiste *subjekt* (lad. *subjićere* — millegi alla kuuluma) tähistab filosoofias omaduste ja seisundite esemelist kandjat, loogikas — otsustuse objekti, alust, sotsioloogias — üksikinimest. Inimene on subjekt ühiskonna, objekti suhtes selles mõttes, et inimesed esinevad ühiskondlike suhete reaalsete kandjatena. K. Marx nimetas inimest kõigi ühiskondlike muutuste subjektiks. Väljudes looma seisundist, saades ühiskondlikuks olendiks, ei lakka inimene olemast looduse objekt. Ta saab uute sotsiaalsete seoste, suhete kandjaks. Siin ei tee inimest ühiskondlikuks subjektiks mitte tema looduslikud (füsioloogilised ja anatoomilised)

iseärasused, vaid tema kui töötaja, ühiskonnategelase omadused. Seega saab inimene ühiskondlikuks subjektiks sel määral, kuivõrd ta, objektiivseid ühiskondlikke vajadusi ja eesmärke peegeldades, loob ajalugu. Olla objektiks — tähendabki tunda endal subjekti tegevust. Inimeste ühiskondlike tootmisseoste, -suhete süsteem on seejuures sõltumatu inimeste ühiskondlikust teadvusest, omandades ühiskonna arengu objektiivsete seaduste jõu, mis määravad isiksuse kujunemise.

Inimene on subjektiks veel sellepärast, et ta (täpsemalt nad — inimesed) on see «objekt», kelle vajadusi ja eesmärke teenib ühiskond, ja selleks ühiskond eksisteeribki. Inimene loob ajalugu oma inimlike eesmärkide teostamiseks. Antagonistlike ühiskondade ajalugu varjas ja moonutas seda ühiskonna ülesannet; — nendes ühiskondades oli enamus inimesi — töötajad muudetud ekspluataatorite väikese grupi teenimise vahendiks. Kuid sotsialismis ja kommunismis avaneb see ühiskonna ülesanne oma tõelisel ja täielikul kujul. «Kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel» — on kuulutatud NLKP programmis.

Suhted ühiskonna ja isiku vahel, võetuna suhetena objekti ja subjekti vahel, on mitmetahulised. Meie filosoofiaalases kirjanduses vaadeldakse harilikult nende suhete selliseid külgi, nagu ühiskonna, tema struktuuri ja tingimuste määrav mõju subjektile; subjekt kui ühiskonna produkt, kui ühiskondlike suhete kogusumma; objektiivsete ja subjektiivsete faktorite vaheline seos ajaloos; isiku ja rahva osa ajaloos. Siin aga ei huvita meid mitte ajaloolise protsessi subjektiivsed ja objektiivsed küljed ja mitte tema subjektiivse külje osatähtsus, vaid objektiivse ja subjektiivse vahekord isiku elus.

Minu elu möödub mind ümbritsevas keskkonnas — teatud ajastus, teatud ühiskondlikus korras, teatud ühiskondlikus klassis jne. Kõik mainitud ühiskondlikud tingimused ja paljud teised, mis nendest tulenevad, on minust sõltumatud selles mõttes, et nad olid loodud mitte minu poolt ja et ma paratamatult pean nendega oma elus arvestama, samuti nagu looduse ja omaenda olemuse eksisteerimise faktiga. Järelikult seisab minu ees paratamatus: leida nendes tingimustes oma koht, kindlustada neis oma elu ja, kuivõrd see mul on võimalik, muuta neid tingimusi vastavalt selle ühiskondliku keskkonna huvidele, millesse ma kuulun.

Seega osutuvad minust sõltumatud objektiivsed ühiskondlikud tingimused teatud määral sõltuvaiks ka minu jõupingutustest. Nii nimekad kui ka tavalised inimesed põhjustavad ühiskonnas muutusi — ühed rohkemal, teised vähemal määral. Makedoonia Aleksander, Julius Caesar, Karl Suur, Tamerlan, Napoleon jätsid oma sõjalise tegevusega ajalukku sügavad jäljed. Revolutsioonijuhid ja mõtlejad juhtisid rahvahulki klasside ja rahvaste elu aluste ümberkorraldamisele. Meie partei algperioodil ironiseerisid bolševike vastased, et leninlased mahuvad istuma ühele diivanile. Bolševike partei viis suure Lenini juhtimisel töölisklassi ja kehviktalurahva rünnakule vana korra vastu. Oktoobrirevolutsioon avas uue ajastu inimkonna elus — sotsialismi- ja kommunismiajastu. Nüüd läheb mööda Lenini näidatud teed rohkem kui kolmandik inimkonnast. Silmapaistvad inimesed, kasutades ära (ebateadlikult või teadlikult) ajaloo objektiivseid seadusi, teostasid paljude teiste inimeste abiga ja aktiivsel osavõtul ülesandeid, mis olid objektiivselt ette valmistatud.

Seega ei piirdu subjekti osa hoopiski mitte sellega, et ta võib ühiskonnas teha ainult üht või teist ning muu, hoopiski tähtsam, oleks tema jaoks justkui võimatu. Tõeliseks inimtegevuse «piirinormiks» on teatud objektiivsed tingimused, ühiskonna arengu seadused: kui subjekti tegevus on arengu objektiivsete tendentsidega vastuolus, siis muutub see piiratuks ja võimatuks. Inimese ees ei ole talle «tellitud» teid ühiskonna täiustamiseks — eranditult kõikidel elualadel võib ta sooritada nii suuri kui väikseid tegusid. Subjektiivne läheb üle objektiivseks, nende vahel ei ole teravat piiri: isiklikud huvid ja eesmärgid muutuvad ühiskondlikeks. Inimene väljub oma tegevuses paratamatult iseene piiridest, subjekti piiridest ja saab objektiivseks faktoriks.

Seega «puhast» subjekti, mis on ühiskonnast eraldatud, ei ole olemas ega saagi olla. Selline subjekt ei oleks isiksus, sest temas puuduks tema olemus kui ühiskondlike suhete kogusumma. Siin me läheme järsult lahku paljudest kodanlikest kirjanikest. Nende arvates määrab isiku eraldumise aste ühiskonnast otseselt isiksuse arengustme. Mida vähem on inimeses ühiskondlikku, seda rohkem on temas isiklikku, subjektiivset, seda väärtuslikum on isiksus, — niisugune on selle seisukoha kavaluseta loogika. See on aga kodanliku individualismi moonutatud

loogika. Inimene, kes hävitab oma elus ühiskondlikud huvid, lakkab olemast isiksus. Isiksus on seda suurem, mida suuremal määral ühiskondlik, objektiivne muutub talle isiklikuks. See aga tähendab, et subjekt areneb sel määral, kuivõrd tema elus suureneb objektiivne. Subjektiivne on ainult objektiivse peegeldus, seepärast on subjekt seda täiuslikum, mida täielikumalt ja sügavamalt ta peegeldab endas objektiivset.

Loomulikult on isiksus midagi individuaalset, originaalset, mittesarnast teistele. Isiksus aga, nagu allpool näitame, ei taandu ainult individuaalsele — see on vaid üks tema jooni.

Subjekti eraldumine objektist ei rikasta, vaid teeb subjekti vaesemaks ja vähendab tema sisemist väärtust, millega aga isiksuse mõiste on seotud. Siin läheme üle kogu meie tema juhtmotiivile. Isiksus on subjekt. Subjekt aga ei ole midagi muud kui objekti orgaaniline element, tema väikene osa, ja tema — subjekti — olemus seisneb selles, et ta igas üksikus inimeses *isemoodi* kontsentreerib ja peegeldab ühiskondlike suhete kogusummat, milles ta elab. Erinevalt Leibnizi monaadist, millel ei ole akent maailma, on tõeline isiksus avatud selle maailma kõigile värsketele tuultele. Kui ta on viimastele suletud, siis ta «rikneb» ja omandab halva lõhna. Kas mitte sellepärast ei kandu ilmselt roiskumise hõngu kõikidest kaasaegset individualismi ülistavatest töödest ja kodanliku ühiskonna individualistide vaadetest? Individualism on isiksuse vaesumine, individuaalsuse kodanlik moonutamine.

Subjekt, üksikinimene kujutab endast ühiskonna peegeldust individuaalses vormis. Kodanlik individualism kultiveerib selle individuaalse vormi paratamatut piiratust, samal ajal kui on vaja lülitada isikut laiadesse ühiskondlikesse suhetesse. Isiksuse sisemine rikkus ja väarikus ei ole tema subjektiivsuses, vaid vastupidi, objektiivse tegelikkuse kõige laiemas ja adekvaatsemas peegeldamises, praktilises osavõtus ühiskondliku elu arengust. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm seab ülesandeks kasvatada harmooniliselt ja igakülgsest arenenud inimesi, kes oma tööga aktiivselt soodustavad kommunistliku ühiskonna ülesehitamist.

Selliste inimeste tekkimine ja meie ühiskonna kõikide liikmete areng just sellisteks isiksusteks pole mitte ainult meie partei soov, püüd, vaid ajalooline möödapääsmatus,

paratamatus. Sest ilma nende inimeste massilise kasvata-
miseta ei ole võimalik ei kommunismi saavutamine ega
tema edasine areng. Seepärast uue kommunistliku ini-
mese kujunemine praegu toimub ja see protsess parata-
matult realiseerub. Kuid nagu iga ühiskondlik protsess
ei saa see toimuda ilma inimeste jõupingutusteta, kes
teadlikult aitavad seda protsessi ellu viia. Marksism-leni-
nism ei jää ainult lootma sotsialistliku ühiskonna objek-
tiivsete tingimuste stiihilisele mõjule inimese kujunemi-
ses, üksnes inimese teadvuse mõjutamisele ühiskondliku
olemisega.

Materiaalse mõju ideaalsele, ühiskondliku olemise
mõju ühiskondlikule teadvusele on alati olnud ja jääb
ühiskonna vaimse elu ja iga üksikinimese vaimse elu
arengu võimsaks ja *määravaks* faktoriks. Meile aga *ei
piisa* sellest stiihilisest mõjust järgmistel põhjustel.

Esiteks, meie ühiskonna liikumise kommunismile on
seotud teatud tähtaegadega, millised dikteerib kahe sot-
siaalse süsteemi võistlus. Need tähtajad ei ole suvalised,
vaid ajalooliselt tingitud.

Teiseks, puudused, mis on omased mõnedele meie ühis-
konna liikmetele (minevikuigandid), pidurdavad nõuko-
gude rahva edasimineku teel kommunismile. Need puu-
dused on lubamatud ja kuuluvad kiireimale väljajuuri-
misele.

Kolmandaks, kommunismile ülemineku tempo on otse-
selt proportsionaalne sotsialistliku ühiskonna töötajate
vaimse arengu tasemega. Veel enam, iga uus aste nende
vaimses arengus tõstab kogu ühiskonna arengut mitte
ühe, vaid mitme astme võrra, analoogiliselt sellele, nagu
mõnekümnemeetriline tõus märke avardab horisonti mit-
med kilomeetrid.

Sellepärast peab sotsialistlik ühiskond oma liikmete
kasvatamisel tegema *erilisi ja pidevaid jõupingutusi*.

Marksistlik kirjandus on paljude aastate jooksul, eita-
mata isiku osa ajaloos (milles teda alusetult süüdistasid
ja süüdistavad marksismi vastased) siiski teatud aja-
looliste ja ideoloogiliste põhjuste tõttu rohkem rõhutanud
rahvahulkade osa kui üksikisiku osa.

See oli loomulikult reaktsiooniks idealistliku filosoofia
ja üldse mittermarksistliku ideoloogia põhitendentsile
näha isiku, eriti aga silmapaistva isiku tegevuses ajaloo
arengu põhimist faktorit.

Peale selle, kapitalismi üle võidu saavutamise ajaloolised ülesanded, sotsialistliku revolutsiooni ja sotsialismi ülesehitamise teostamine, kommunismiehitamise avar demokraatlik iseloom nõudsid ühiskonnateadustes tööraha-hulkade osa esiletõstmist ajaloo üldse, eriti aga sotsialistliku ühiskonna arengus.

Järelikult oli sellise rõhu asetamine nii teoreetiliselt kui praktiliselt põhjendatud. Muide, iga üldine teooria, kui ta on õige, annab üldprintsipiide raames avara võimaluse oma ühtede või teiste probleemide rõhutamiseks. Veel enam, selline rõhutamine on igale elu nõuetele vastavale loomuliku teooriale möödapääsmatu. Iga roolimees keerab rooli paremale või vasakule vastavalt jõe käänakutele ja sõiduveele — muidu ajab ta oma laeva madalikule. See roolipööramine ei tähenda hoopiski «printsipiaalsuse» rikkumist roolimehe poolt, vaid on tema otseseks kohustuseks. «Ebaprintsipiaalsuseks» oleks siin ainult sõiduveest väljasõitmine.

Ülalmainitud lähenemine säilitab mitmel põhjusel oma tähtsuse ka marksismi arengu käesoleval etapil, sealhulgas võitluses isikukultuse tagajärgedega. Nagu meile näib, on käesoleval ajal vaja üha sügavamalt uurida üksikisiku osa meie ühiskonna edasises arengus. Elu nõuab seda. Tõepoolest, üksikisiku osa kasv kommunismi ülesehitamisel ei ole ainult empiiriline fakt, vaid kujutab endast objektiivse ja subjektiivse suhte üldajaloolise seaduspärasuse väljendust. Ajalooline materialism formuleerib fundamentaalse seisukoha, et isiku osa ajaloo on seda märgatavam, mida enam tema tegevus vastab ajaloo arengu objektiivsetele tendentsidele ja ülesannetele. Isik võib teha rohkem või vähem, sõltuvalt sellest, kuidas tema tegevussuund vastab selle või teise klassi huvidele. Just sotsialistlikus ühiskonnas vastavad üksikisiku eesmärgid kõige suuremal määral ühiskonna, rahva üldistele ülesannetele. Sotsialistliku ühiskonna poliitilis-moraalne ühtsus on aluseks isiku osa suurendamisel kommunismiehitamise üldises ürituses, kusjuures see kehtib mitte ainult silmapaistvate isikute suhtes, vaid, peale väikeste erandite, kogu rahvahulga suhtes tervikuna.

Isiku ja üldse subjektiivse faktori osatähtsuse tõus sotsialismi ning kommunismi tingimustes tuleneb ka teisest ajaloolisest seaduspärasusest — subjekti tagasimõjust objektile. Meie ühiskonnas on kujunenud ja areneb selle

tagasimõju *uus vorm*. Kapitalistlikule ühiskonnale on tüüpiline, et iga üksikinimene mõtleb ainult oma huvidele, inimese mõju ühiskonna arengule on tema suhtes kõrvaline ja talle sageli vähetähtis objektiivne tulemus. Sellega me ei taha sugugi öelda, et kodanlikus ühiskonnas poleks inimesi, kes allutavad oma elu ühiskonna teenimisele. Juttu on siin tüüpilisest kodanliku ühiskonna inimesest. Antud asjaolu tuleneb kapitalistliku ühiskonna struktuurist, mis on olemuselt atomistlik ja seab esiplaanile iga ühiskonnaliikme isikliku huvi. Kodanlik ühiskond areneb samuti, nagu kasvab ja vananeb taim, loom, kes üldse ei sea oma eesmärgiks kasvada ja vananeda. See on lihtsalt nende elutegevuse resultaat. Loomulikult ei tohi unustada, et imperialistlik kodanlus püüab teostada kodanliku ühiskonna «integratsiooni», tugevdada kodanliku riigi suunavat osa poliitilise ja majandusliku arengu sfääris. Kõik see aga ei kõrvalda kapitalistliku ühiskonna arengu stiihilist iseloomu ja temas valitsevat inimeste tegevuse egoistlikku stiimulit.

Arengu stiihiline vorm on vastuolus sotsialistliku ühiskonna eesmärkidega. Ta ei saa eksisteerida, kui selle ühiskonna inimesed hakkavad mõtlema ja hoolitsema ainult enda eest. Sotsialistlikule ühiskonnale on vajalik, et inimeste hool ühiskonna huvide eest väljenduks mitte arutlustes isamaa saatuse üle teetassi taga, vaid saaks aluseks ja määravaks teguriks nende praktilises elus. Isikliku materiaalse stiimuli tugevnedes omandab meie ühiskonnas üha suuremat tähtsust tegevuse ideeline, moraalne stiimul, igaühe isiklik hool ühiskonna huvide eest. Seega on sotsialistlik ühiskond, kui nii võib väljendada, ette nähtud *isiksuse kõrgema tüübi* jaoks kui kodanlik isiksus. See tähendab, et isiku osa kasvab mõõtmatu.

Teadlik, sihipärane tegevus on alati efektiivsem mitte-teadlikust, stiihilisest tegevusest. Esiteks, inimeste stiihiline mõju ühiskonna progressiivsele arengule teostub, nagu märkis Engels, sarnaselt jõudude resultantparallelogrammile: arengu selle tüübi juures kaob väga palju energiat omavaheliste vastuolude kustutamiseks. Sotsialistlikus ühiskonnas aga on, peale väheste erandite, inimeste tegevus ühesuunaline. Teiseks, teadlik, sihipärane tegevus leiab alati uusi teid ühiskondliku progressi kiirendamiseks. Kui palju ratsionaliseerimisetepanekuid saabub

näiteks tavalistelt töötajatelt! See ongi inimeste ühiskondliku sihiteadlikkuse väljendus.

Seega, kuigi subjekti tegevuse määravad tema elu objektiivsed ühiskondlikud tingimused, tekivad viimased ise inimeste ühise tegevuse käigus.

Ühiskondlik keskkond kujundab temas elavaid inimesi samuti nagu maa atmosfäär, mis tekkis roheliste taimede elutegevuse produktina, sai õhku hingavate organismide elu üheks põhimiseks faktoriks; või nagu kultuur, mille loob rahvas oma parimate esindajate näol, saab vaimseks atmosfääriks, milles inimesed elavad ja formeeruvad.

Ühiskondlik elu on objekti ja subjekti vastastikune mõjutamine, kus määrav osa on esimesel, sest ühiskond on inimkonna kõigi eelmiste ja käesolevate põlvkondade tegevuse produkt. Kuigi üksikisik on ainult väike osake ühiskonnas, on ta viimase arengus uue algataja, ühiskonna arengu mootor, jõud, mis paneb liikuma rahvahulgad (nagu väikene lumepall, mäest kukkudes, muutub võimsaks laviiniks). See isiku ühiskondlik osa saavutab täiusliku arengu sotsialistlikus ja kommunistlikus ühiskonnas, kus toetatakse igat progressiivset algatust, kantakse hoolt isiku parimate vaimsete omaduste eest.

Pärast seda kui vaatlesime ühiskonna ja isiku suhete erinevaid külgi (ühiskond ja indiviid, välismaailm ja inimese sisemaailm, objektiivne ja subjektiivne), jääb meil üle selgitada, mis on nendes suhetes igavese, üldajaloolise tähtsusega ja mis on üleminev, ajaloolis-konkreetne, mis on neis üldinimliku ja mis on klassilise iseloomuga.

4. Igavene ja ajaloolis-konkreetne. Üldinimlik ja klassiline

Isiksus on olemuselt sotsiaalne, see tähendab, ajalooline nähtus. Igas sotsiaal-ajaloolises nähtuses ühineb üldajalooline ja selles mõttes igavene sellega, mis tekib ja kaob ühel või teisel ajaloo perioodil, s. o. ajaloolis-konkreetsena. Kuidas väljendub see suhe inimisiksuse arengus?

Esiailgu me ei määratle ei isiksuse tunnuseid, ega ka mõistet. Teeme seda teises peatükis. Siin pole see vajalik, sest seni samastame isiksuse mõiste *üksikinimese, indiviidi mõistega*. Selline samastamine, kuigi kaugeltki mitte täielik, on võimalik seepärast, et isiksus on kõigepealt

üksikinimene, indiviid. Sellise lähenemise puhul isiksusele esinevad temas loomulikult eelkõige üldajaloolised, üldinimlikud jooned, sest üksikinimene, indiviid eksisteerib igas ühiskonnas ja iga ühiskond alati koosnes, koosneb ja saab koosnema (kuni ta eksisteerib) üksikindiviididest. Isiksus on selles suhtes üldloodusliku nähtuse — lahusolu — sotsiaalne vorm. Järelikult, isiksus on üld-sotsioloogilises mõttes üksikinimene. Õigusteaduses figureerib veel juriidilise isiku mõiste, mille all mõeldakse ka inimeste gruppi, kollektiivi. Kuid isiksuse mõistet ja juriidilise isiku mõistet peab eristama, sest neil on erinev sisu.

Seega on üksikinimene, indiviid igavene (muidugi inimühiskonna eksisteerimise piirides), s. o. üldajalooline nähtus. Suhtumine mõistesse üldajalooline, üldinimlik omandab terava ideoloogilise mõtte. Üldajaloolise ja üldinimliku eitamine rea tänapäeva mittemarksistlike sotsioloogide poolt tuleneb paljudel juhtudel mitte ainult ebaõigest metodoloogiast, üldise ja üksiku dialektika mittemõistmisest, vaid ka reaktsioonilistest ning konservatiivsetest poliitilistest ja ideoloogilistest vaadetest. Nii ei tunnusta rassist inimsoo ühtsust, valgete ja «värviliste» võrdsust; kodanlikule natsionalistile on vastuvõetamatud kõik teoreetilised seisukohad, mis räägivad ajaloolise protsessi ühtsusest, mis asetab kõik rahvused ja rahvad kultuurilise järjekestvuse suhetesse.

Inglise kirjaniku G. K. Chestertoni ühes jutustuses kinnitab inglane, et ladinaameeriklased on madalamad anglosaksidest, sest esimesed said oma kultuuri viimastelt. Teine parandab teda, tuletades meelde, et inglased ise said omal ajal kultuuri roomlastelt. Ajalugu on vastuolus šovinismi ja kodanliku natsionalismiga, mis ülistab ühte rahvust teiste kahjuks.

Üldajaloolise eitamine mõnede nõukogude sotsioloogide poolt põhines dogmaatilisel lähenemisel marksistlikule seisukohale, et igal ühiskondlik-majanduslikul formatsioonil on oma arenguseadused. Viimane seisukoht on vaieldamatu tõde. Kuid, esiteks, see hoopiski ei eita üldajaloolisi arenguseadusi. Üksik, spetsiifiline ei välista sugugi üldist. Selline omapärane «nominalism» näitab lihtsalt oskamatuset mõelda dialektiliselt, üldise ja üksiku dialektika mittemõistmist. Peale selle ei mõista niisugune dogmaatik ka asjaolu, et ühiskondlik-majandusliku format-

siooni seaduste omapära rõhutamine marksismi klassikute poolt oli vajalik perioodil, kui kogu kodanlik sotsioloogia rajanes mõistel ühiskond üldse, abstraktsel ja ebaajaloolisel lähenemisel ühiskonnale.

Marxi ja Engelsi ajal oli ühiskonnauurimise põhiülesandeks läheneda dialektiliselt ja konkreetselt ühiskonna ajaloole, uurida seda kui ühiskondlik-majanduslike formsatsioonide järjekindlat vahetumist koos neile omaste iseärasustega ja ajaloolis-konkreetsete seaduspärasustega. Ajad aga muutuvad. Tänapäeval on kõrvuti ebaajaloolise ja abstraktse lähenemisega ühiskonnale levinud *ajalooline relativism*, ajaloolise protsessi ühtsuse ja üldiste seaduspärasuste eitamine, fenomenoloogiline käsitlus, ajaloolise protsessi lahutamine üksteisega mitteseotud situatsioonide ja muutuste reaks, üksikute maade ja rahvaste esiletõstmine eesmärgiga kujutada «valitud» ja «juhtivate» maade ajalugu kui ainsana tähelepanu väärivat, teiste rahvaste ja rasside ajalugu aga kui midagi mitte-seaduspärasest ja primitiivset. Kõik see nõuab marksistidelt-leninlastelt üldajaloolise ja üldinimlike mõistete põhjendatud kaitsmist. Peale selle on vaja silmas pidada ka järgmist asjaolu.

Marksism-leninism on kommunismi teoreetiline põhjendamise, kommunism aga lahendab lõppkokkuvõttes üldajaloolisi, üldinimlikke ülesandeid. Ta loob inimkonna kõikide rahvaste ühtsuse, sõpruse ja võrdsuse. Kommunism on ühiskond, mis on vaba eelneva ajaloo poolt loodud igasugustest sotsiaalsetest ja rahvuslikest piiridest inimeste vahel. Sellelt seisukohalt on kommunism reaalne ühiskond üldse, olles samaaegselt ka ühiskondliku korralduse ajaloolis-konkreetses vormiks. Selle perspektiivis esineb üldinimlik praegusel ajal kui kommunistlik, sest just kommunistlikus ühiskonnas toimub isiksuse kõige täielikum areng, inimese parimate omaduste õitseng.

Kritiseerides üldajaloolise, üldinimliku eitamist või alahindamist ühiskondlike nähtuste vaatlemisel, peab nägema ka vastandseisukoha — ajaloolis-konkreetses, klassilise mitteametustamise — ebaõigsust ja kahjulikkust.

Isiksuse probleem on üldajalooline, üldinimlik ja ajaloolis-konkreetsed, klassiline orgaanilises ühtsuses, vastastikusel läbitungimises. Isiksus on oma *aja* ja oma *klassi produkt*. Selles väljendub tema ajaloolis-konkreetsed ja klassiline olemus.

Mitte ainult tavalised, vaid ka silmapaistvad isikud on ühes või teises küsimuses jaganud oma ajastu ja oma klassi eelarvamusi ning piiratust. Aristoteles kaitses orjust, Spinoza nimetas loodust jumalaks, Hegel pidas Preisi riiki ja preisi vaimu vabaduse ning kõlbluse tipuks. Samuti on lood ka meie kaasaegsetega. Bertrand Russell eitab marksismi, silmapaistev prantsuse progressiivne tegelane kanoonik Kir kuulub katoliku kiriku hierarhiasse. Isegi ajaloo kõige eesrindlikumad inimesed, ennetades ühes või teises suhtes oma aega paljude aastakümnete või isegi sajandite võrra, lähtusid oma tegevuses, oma vaadetes paratamatult aja ülesannetest, lahendasid tolle aja probleeme. Muidu nad ei olekski olnud ei suured ega eesrindlikud inimesed. Eesrindlik inimene ei ole see, kes hõljub ainult tulevikuudus, vaid see, kes käesolevast ajast rajab tee tulevikku. Marx, Engels ja Lenin ei olnud mitte kabinetiteadlased, vaid revolutsioonilise proletariaadi juhid, julged võitlejad teaduses ning ühiskondlikus elus.

Täisväärtuslikku isiksust iseloomustab tihe seos oma ühiskonna või klassiga. Eremiti, kui «püha» ta ka ei oleks, kunstnikku ühiskonnale kättesaamatus «elevandiluust tornis» ei saa pidada isiksuse ideaaliks. Tõeline, täisväärtuslik isik elab oma aja elu ja kannatab selle aja valu. Eemaldudes tühiste, väikekodanlike, puhtisiklike huvide sfääri, madaldab inimene oma isiksust. Muutudes tühi-seks suudab kirjanik vaevalt välja ronida sellest soost, külastagu teda kas või Apollo. Ja muusad ei külastagi selliseid inimesi. Üks ja sama inimene ei saa esineda kahes plaanis — alatuna ja ülevana. Raske on ette kujutada, et kasuahne inimene kirjutaks häid värssse omakasupüüdmatusest, mitmenaisepidaja aga mängiks laval hästi tõelist armastust. Suure vaimujõuga isik ei madalda ennast. Lugeses I. A. Krõlovi valmist:

«... võib Kotka tiibu vahest riivata ka maa,
kuid Kanad pilvedesse iialgi ei saa!»

võime selles suurepärasel piltlikus kaksikvärssis tunnistada silmapaistvate inimeste inimlike nõrkuste fakti, kuid mitte eluprintsiipi, mitte moraali, mida väljendab kristlik käsk «kes pattu ei tee, see ei kahetse» või laialt levinud — «eksimine on inimlik» — õigustamist. Inimesele on kahjuks omane eksida, kuid õigust eksimiseks ei ole tal ei ühiskondlikus ega eraelus. Inimene peab olema tubli!

Marksism mõistab hukka vaimse tubliduse muutumise vaimseks «aristokraatlikkuseks». Me ei saa nõustuda I. A. Buniniga, et poet kirjutab ainult «kõrgematele inimestele».

Kuid seejuures on marksism samuti eelarvamuste mahitamise vastu. Silmapaistev isik tõuseb kõrgemale üldisest vaimsest tasemest, tõmmates kaasa rahvahulgad, on neile eeskujuks. Uurides isiksust peab temas välja tooma just selle erilise, mis haarab ümbritsevate inimeste tähelepanu, kutsub tema jäljendamisele, kujundab inimestes austust tema vastu, inimese nimetuse vastu. Mis tähtsus oleks marksistlikul isiksusetoorial, kui ta otsiks inimeses eelkõige negatiivseid jooni, mis peletavad neist eemale teisi inimesi? Las tegelevad sellega iga liiki pessimistid, kes sülitavad inimsoo peale.

Kui juba esitada isiksuse teooriat, siis sel eesmärgil, et aidata kaasa nende parimate joonte arengule, mis alati on inimeses peitunud ja mis viivad edasi uue inimese juurde, kes on võimeline levitama enda ümber õnne atmosfääri.

Isiksuse mõiste on *normatiivne* mõiste, mis lähtub teatud isiksuse *ideaalist*. Isiksuse formaalse määratluse seisukohalt oleks küllaldane näidata, et iga inimene on isiksus ja et järelikult *isiksuse* ning *inimese* mõisted mahult ei erine. See üldajalooline, üldinimlik seisukoht on aga ilmselt vaene ja mitte küllaldane. Me ei saa sellega piirduda. On vaja esile tõsta need *ajaloolis-konkreetsed*, nimelt just *kommunistlikud* isiksuse jooned, milliseid peab arendama ja kasvatama.

Üldajalooliselt seisukohalt on näiteks iga reaktionäär isiksuseks, kuigi ta kogu jõuga võitleb ühiskonna progressi vastu, — sest selle seisukoha järgi on iga inimene isiksus. Kuid see «igavene» määrang on ebaküllaldane ja seda peab täiendama konkreetse lähenemisega: progressiivsete ja reaktsiooniliste isiksuste eristamisega. Selle puudumine tähendaks meie ideeliste positsioonide äraandmist võitluses kodanliku ideoloogiaga.

Esimeses peatükis esitatud materjali alusel läheme nüüd üle isiksuse oluliste tunnuste avamisele.

ISIKSUSE TUNNUSED JA MÕISTE

1. Inimene ja isiksus

Esimeses peatükis samastus mõiste *isiksus* faktiliselt mõistega *üksikinimene*. Nüüd läheme üle isiksuse konkreetsematele tunnustele. Seoses sellega tekib kõigepealt küsimus mõistete *inimene* ja *isiksus* omavahelisest suhtest.

Nagu juba märgitud, ei saa eranditult kõiki inimesi lugeda isiksusteks. Isiksusel peavad olema sellised jooned, mis on omased ainult täiskasvanud ja psüühiliselt normaalsele inimesele. Sellepärast ei ole isiksusteks alaealine laps ja nõdrameelne. Isiksuse omaduse kaotab samuti inimene, kes ühel või teisel põhjusel ei ole faktiliselt võimeline vastutama oma tegude eest. Kuid kõik need erandid ei muuda marksistlikku põhiseisukohta, et isikuväärikut omavad kõik inimesed sõltumata nahavärvi, soo ja rahvuslikest erinevustest.

See seisukoht on printsiipiaalse tähendusega ja vastandub kõikidele rassistlikele, natsionalistlikele, kolonisatorlikele, religioossetele ja üldse kõikidele reaktsioonilistele arusaamistele isiksusest. Rassisti arvates ei ole neeger isiksus, ori — orjapidaja arvates, lihtne talupoeg — kõrgi mõisniku silmis; õige usklik muhameedlane ei pea naist üldse isiksuseks; uskliku kristlase jaoks ei ole inimene üldse isiksus, sest ta on «jumala ori»; tema peamine voo- rus, nagu õpetab kristlik kirik, on enesealandamine, s. o. oma isiksuse madaldamine jumaluse ees. «Olen ussike, kes roomab tolmus, olen täiesti tähtsusetu ja võin ainult loota jumala armule,» ütleb usklik.

Marksistlik arusaamine isiksusest kui inimsoo üldisest omadusest on järjekindlalt progressiivne ja demokraatlik.

Kuid kas võime sellest teha järelduse, et mõisted *inimene* ja *isiksus* on täiesti identsed, oma sisult ühesugused? Kas oli mõtet tuua marksismi isiksuse mõiste ainult «erandite» pärast nagu lapsed ja nõrgamõistuselised? Muidugi mitte — need kaks mõistet ei ole hoopiski identsed.

Loogikas eristatakse mõiste *mahtu* ja *sisu*. Oma mahult on mõisted *inimene* ja *isiksus* tõepoolest identsed: kolm miljardit inimest maakeral on kolm miljardit isiksust (miinus mainitud «erandid»). Kuid oma sisult pole need kaks mõistet sugugi samased. Isiksuse mõiste näitab inimese omadust, inimene on aga selle omaduse kandja. Järelikult esinevad need mõisted kui omadus ja substraat.

Omadus kuulub substraadi alla, on sellest lahutamatu. Ainult mõttes võib omadust eraldada substraadist. Nii on tegelikkuses omadus *valge* omane valgetele pilvedele, valgetele lindudele, kriidikaljudele jms. Eraldatuna neist esimest ja üldistatuna mõistes *valge värvus* muutub mõningate esemete omadus *olla valget värvi* eraldi mõttesubstraadiks. See omadus muutub substraadiks aga ainult mõttes, tegelikkuses ta jääb omaduseks, mis kuulub oma substraati. Kui meil on värvimiseks vaja valget värvi, siis võtame näiteks valget mineraalvärvi. Viimane aga ei ole puhas omadus, vaid aine, mis on valget värvi. Substraat on looduse aine või ühiskondlik «ese» (ühiskondlik moodustis, sotsiaalne organ, näiteks riik, rahvus, klass, perekond), mil on teatud omadused. Niisiis, substraadil (teisiti öeldes substantsil) on esemeline loomus, eraldiolev, iseseisev eksisteerimine ja ta esineb kui omaduste kandja.

On teada, et inimene kui substraat on ühest küljest looduse ese, kuid teisest küljest — ühiskondlik nähtus, ühiskonna element. Need inimese olemuse kaks külge omavad isiksuse mõiste määratlemisel erinevat osa. Omadus *olla isiksuseks* kuulub inimesele mitte kui bioloogilisele olendile, vaid kui sotsiaalsele olendile, s. o. ühiskondlik-ajaloolisele inimesele kui ühiskondlike suhete kogusummale.

Endastmõistetavalt on looduslik olemus isiksuse tekkimise ja eksisteerimise paratamatuks tingimuseks. Kuid isiksuse mõisteks, mis on vahetult seotud inimsubstraadi ühiskondliku loomusega, ei ole see tingimus küllaldane. Seega, *inimese* ja *isiksuse* mõisted erinevad omavahel ka selles suhtes, et inimese mõiste on looduslik, isiksuse mõiste aga sotsiaalne, s. t. ta on seotud mitte inimese füüsilise olemisega, vaid tema teatud ühiskondlike omadustega. Isiksus on inimene, võetuna nende omaduste (kvaliteetide) kogusummana, mis kujunevad temas vastastikuste suhete protsessis ühiskonnaga.

Isiksus muutub nii ajaloolises kui ka individuaalses arengus. Õeldes Hegeli stiilis, isiksus läheneb selles arengus üha enam oma mõistele. Marksistidele aga tähendab see, et isiksusel on oma täiustumisel erinevad astmed ja et järelikult isiksuse mõistet peab vaatama kui inimese eesmärgi ja ideaali. Õieti just see annab mõtte kõikidele arutlustele ja uurimustele isiksusest. Sest kui isiksust mõista kui muutumatut omadust, mitte aga kui keerukalt kujunevat nähtust, mis võib täiustuda, siis ei oleks isiksuse probleemi teoreetilisel käsitlusel mingit praktilist väärtust. Kaasaegses kodanlikus filosoofias pole midagi rõõmutumat ja nukramat kui seisukoht, et igasugused eesmärgid ja ülesanded on fiktsioon, ning et inimese osaks on ainult vaadelda, konstateerida ja kirjeldada. Selles seisukohas väljendub kõige eredamalt kodanliku vaimse kultuuri langus. Kuid omal ajal ülistas ju tärkav kodanlus «faustlikku vaimu»! Inimene on oma ühiskondlikult loomuselt praktiline olend, seega eesmärgi ja ülesandeid seadev. Inimene, kes lihtsalt veeretab päeva õhtusse on allakäinud inimene. See on kehtiv nii tema isikliku kui ka tema ühiskondliku elu suhtes.

Perspektiivitus — see on mürk, mis halvab kogu (või peaaegu kogu) tänapäeva kodanlikku filosoofiat. Ideaalide puudumine elus on inimese vaimne surm. Ideeliste motiivide puudumine ja isegi nende «printsipiaalne» eitamine filosoofias on filosoofia surm.

Marksistlik arusaamine isiksuse arengust põhjendab ühiskonna ja inimese uuendamise suuri eesmärgi. Seepärast ei saa marksistid ja kommunistid arutleda isiksuse arengust üldse, isiksuse ideaalidest üldse jne. Viimase arengu eesmärgid, tema ideaalid võivad olla nii kodanlikud kui ka kommunistlikud.

Marksistlik isiksuse teooria põhjendab ja arendab marksistlikku ideelisust ja kommunistlikke ideaale. Kuid oleks ekslik arvata, et need ideed ja ideaalid ei oma midagi ühist mineviku ideede ja ideaalidega. Kommunism lülitab endasse ja arendab edasi *kõike paremat*, mida inimkond progressiivses arengus on loonud. Seepärast ka uue inimese isiksuse jooned kujutavad endast üldajaloolise ja kommunistliku ajaloolis-konkreetsed ühtsust.

Millised siis on need isiksuse põhimised tunnused (jooned) ja millised on nende arenguperspektiivid?

2. Mõistuslikkus

Seda isiksuse tunnust — mõistuslikkust — peab käsitlema kõigepealt, sest isiksuse kõik teised järgnevalt esitavad tunnused mittemõistuslikul olendil puuduvad⁷.

See, et inimese mõistuslikkus on isiksuse tunnuste hulgas asetatud esikohale, ei vastandu, meie sügava veendumuse järgi, marksistlikule seisukohale, et teadvus tuleb olemisest, praktikast, et inimese olemuseks on see, et ta valmistab tööriistu, aga mitte see, et ta on mõistuslik. Tõepoolest, inimene erineb loomast kõigepealt selles, et ta valmistab tööriistu ja inimese mõistus on arenenud ühiskondliku tootmise alusel. Materia on primaarne, teadvus aga sekundaarne. Kuid antud juhul pole tarvidust seda tõe korrata, sest juttu on siin mitte inimese mõistuse tekkimisest, vaid mõistuslikkuse faktist ja mõistuslikkusest kui isiksuse omadusest, s. o. kitsamas mõttes. Marksism pole kunagi eitanud seda ilmset fakti, et inimene erineb loomast mõistuslikkuse poolest. Inimene on mõistusega olend (*homo sapiens*) erinevalt mittemõistuslikust loomast. Selles väites pole mingit idealismi. Idealism on selles, et mõistust kujutatakse mingi primaarsena, mitte millestki sõltuvana. Marksism avab mõistuslikkuse tekkimise ja arenemise põhjused ning alused.

Nagu teada, on mõistus seotud tegelikkusega teise signaalsüsteemi abil ja teda iseloomustab võime kujundada mõisteid. Ta sai tekkida ainult ühiskondliku arengu, tööprotsessi tulemusena.

Selline on mõistuslikkuse üldajalooline, üldinimlik iseloomustus. Selles oma kõige üldisemas vormis on ta omane kõikidele inimestele ja moodustab samaaegselt iga isiksuse omaduse.

Kuid juba selle üldajaloolise arusaamise piires on mõistusel erinevad mõistuslikkuse astmed ja vormid. Mõistesse *tark, mõistlik inimene* paneme harilikult juba palju kit-

⁷ Võidakse märkida, et isiksuse veel üldisemaks tunnuseks kui mõistuslikkus on tema võime mõelda. See on muidugi õige, kuid vähem rangelt võetud. Sest mõtleb ju nii laps kui ka nõrgamõistuslik. Esimene neist mõtleb väga kitsa kogemuse, pealiskaudsete seoste piires, teine on kaotanud võime kehtestada õigeid, tegelikkusele vastavaid mõtteseadesid, seepärast mõtleb ta ebaloogiliselt, segaselt, seosetult ja ei suuda eraldada subjektiivset objektiivsest.

sama, spetsiaalsema, rangema mõtte, kui eelnevalt mainitud mõistesse homo sapiens. Tark või mõistlik omab vaa-dete teatud avarust ja mõtete sõltumatust, võimet lahenda tähtsaid elulisi probleeme, oskust mõista sügavalt ühte või teist küsimust. Selliseid inimesi oli kõikidel aegadel, igas ühiskonnas, ja mõistuslikkus selles palju kitsamas tähenduses kujutab endast samuti inimese üldajaloolist omadust.

Need inimesed on renessansi tegelaste, prantsuse entsüklopedistide, Lessingi ja Goethe, 19. saj. vene revolutsiooniliste narodnikute ja demokraatide, käesoleval ajal B. Russelli, H. Johnsoni, kanoonik Kiri taolised. (Meelega nimetasime siin mittesotsialistliku ühiskonna tegelasi, et näidata sellise mõistuslikkuse üldajaloolist, mitteklassi-list iseloomu). Kordame — niisuguseid inimesi oli kõikidel aegadel, kuid kaugeltki *mitte kõigil* inimestel ei olnud mõistuslikkust sellisel määral ja sellises vormis. On ilmne, et antud juhul mõisted *üldajalooline* (omane kõikidele aegadele) ja *üldinimlik* (omane kõikidele inimestele) läk-sid lahku.

Autorile näib, et selline mõistuslikkuse vormide ja astmete erinevuse silmaspidamine pole ka marksistlikule isiksuse teooriale tähtsusetu. Sest ka meie ühiskonna kõik liikmed ei küüni mõistuslikkuse sellise kõrgema astmeni, ja sellepärast ongi kasvatus töö vajalik. Kommunistlikule ühiskonnale, nagu autorile näib, ei ole tarvis lihtsalt «homo sapiens'»e», mitte muretuid käsutäitjaid, vaid just tarku ja mõistlikke inimesi.

Ka aru ja mõistuse omavaheline eristamine on üldaja-looline. See pakub suurt huvi marksistlikule isiksuse teooriale.

Õeldes — «see on arukas inimene», tahame väljendada, et see inimene elab rohkem mõistusega kui südamega, et see on kuiv inimene, pedant. Õeldes aga — «see on mõis-tusega inimene», peame silmas inimest, kes orienteerub elunähtustes, oskab leida iga küsimuse tuuma, läheneda asjale ja inimestele objektiivselt, väljendada iseseisvaid, sõltumatuid ja õiglasi otsustusi.

Hegel eristas mõistuslikku ja arukat mõtlemist. Ta seostas nendevahelise erinevuse formaalloogilise ja dialektilise mõtlemise erinevusega. Aru on Hegeli järgi formaalse loogika sfäär, mõistus — dialektilise loogika sfäär. Hegel pidas arukat, formaalloogilist mõtlemist madala-

maks mõtlemisvormiks võrreldes mõistusliku, dialektilise mõtlemisega.

Aru piirdub välise eristamise ja kõrvutamisega, ta ei näe erinevuste ning vastandite sisemist seost, ei ole võimaline tungima asjade olemuse ja nende muutumise põhjustesse. Dialektiline mõtlemine aga avab asjade olemuse ja sisemised seosed, avastab nähtuste arenemise protsessis vastandite teineteisesse tungimise, teeb kindlaks kõige erineva sisemise ühtsuse, üleminekud ühest teise.

Teatavasti oli dialektiline mõtlemine oma stiihilises, mittetunnetatud vormis omane üksikutele mõtlejatele nii antiikmaailmas kui ka teistel ajaloo perioodidel. Dialektika teadlik kasutamine viib meid aga mõistusliku dialektilise mõtlemise üldajaloolise mõiste piiridest välja, sest see on omane ainult marksistlikule mõtlemisele. Marksism-leninism ei piirdu üldinimliku formaalloomilise, aruka mõtlemise raamidega, vaid loob kõrgema, dialektilise mõtlemise tüübi — dialektilise loogika. Seega mõistuslikkus kui isiksuse tunnus ei taandu ainult üldajaloolisele ja üldinimlikele vormidele. Kommunistlik arusaamine mõistuslikkusest sisaldab endas kõrgema nõudmise isiksusele ja nimelt — mõelda marksistlikult, dialektiliselt. Järelikult mõistuslikkus, samuti nagu teised isiksuse tunnused, ei ole ainult ühiskondlik-ajaloolise fakti konstateerimine, vaid on ka *norm, väärtuseline* mõiste.

Ajaloolis-konkreetne, klassiline, kommunistlik lähene mine mõistuslikkuse probleemidele avaldub ka selle väljaselgitamises, missuguste ühiskondlike eesmärkidele mõistuslikkus on suunatud. Sest mõistus on vaid instrument teatud ülesannete, nende seas ka ühiskondlike, lahendamiseks.

Klassiühiskonnas on inimeste mõistus suunatud mitte ainult üldinimlikele võimetele, vaid ka klassihuvidele. Ükski nõukogude inimene pole unustanud ja ei tohi unustada fašistide kuritegusid ning nende metsikusi viimase maailmasõja ajal. Need kuriteod ei olnud afekti tagajärjed, vaid neid valmistas ette ja teostas fašistide moonutatud ja sadistlik «mõistus». Kliiniliselt seisukohalt vaimselt täiesti «terved» sõjaväekildkonna esindajad juhivad tänapäeval ettevalmistusi tuumasõjaks NSVL-i ja sotsialismimaade vastu. Neegrite tapjad Birminghamis, timukad portugali kolooniais, Lõuna-Aafrika Vabariigis, Hispaanias,

Lõuna-Vietnamis on psühhiaatria seisukohalt samuti täiesti terved. Seega «mõistuslikkus» võib olla ka reaktsiooniline, moonutatud, ebainimlik, kuritegelik. Selliste kuritegude ettekavatsetud iseloom suurendab veelgi tapjate vastutust sooritatud ja sooritatavate kuritegude eest. Nende vastutus tuleneb just sellest, et neil, lubage öelda, inimestel on mõistus. Lapse või nõdrameelse vastutamatus on seotud just mõistuse arenematusel või kadumisega, samas kui kurjategija vastutus tuleneb mõistuse olemasolust, kuigi see on tal moonutatud.

Seega omandab mõistuslikkuse probleem ka *moraalse külje*. Et mitte olla subjektiivne, peab moraalne hinnang toetuma mingile moraaლისuhte objektiivsele kriteeriumile. Selleks kriteeriumiks on ühede või teiste tegude vastavus või mittevastavus ühiskonna arengu objektiivsetele huvi-dele. See kriteerium ei luba asuda moraalise relativismi positsioonidele, s. o. seisukohale, et kuritegelik teadvus on kuritegelik ainult teatud inimgrupi või teatud ideoloogia arvates, mitte aga üldiselt. Moraalse relativismi pooldajad püüavad õigustada reaktsiooniliste klasside esindajate kuritegusid. Seejuures nad ei ütle ära ka «klassiseisukoha» kasutamisest: igal klassil olevat omamoodi õigus. Kuid marksistlik klassiseisukoht erineb põhjalikult ekspluataatorite klassiseisukohast. Selles puudub klassiegoism. See väljendab kõigi töötajate objektiivseid huve, seega ajaloolise arengu objektiivset suunda. Seepärast on kuritegude marksistlik hinnang mitte ainult klassiline, vaid ka üldtäenduslik. Marksistlik hukkamõist tähendab hinnangut mitte ainult klassihuvi seisukohalt, vaid ka inimlikkuse seisukohalt. Võitlev, proletaarne, kommunistlik humanism häbimärgistab kuritegusid inimsuse vastu, sealhulgas ka selliseid, mis ei oma vahetult klassiiseloomu. Juutide, slaavlaste ja teiste rahvuste massiline hävitamine fašistide poolt oli mitte ainult klassi-, vaid ka rassiviha väljenduseks. NATO kuriteod Kongos ja portugali võimude kuriteod Angoolas on kolonialistliku iseloomuga; neid kuritegusid sooritavad reaktsiooniliste klasside esindajad, kuid mitte ainult neile vaenulike klasside vastu, vaid ka koloniaalrahvaste ja rasside vastu. Kaitsetute naiste, vanakeste ja laste tapmist mõistavad raevukalt hukka kõige laiemate hulkade ühiskondlik arvamus, ja eelkõige kommunistid. See aga tähendab, et marksistid seisavad inimlikkuse kaitsmise positsioonidel mitte vähemal, vaid

suuremal määral kui jõuetu abstraktse kodanliku humanismi esindajad.

Inimese mõistus on tema käitumise, tema tegude regulaator. Seepärast on inimene, väljendades juriidilises keeles, süüdiv, s. o. vastutav oma tegude eest. *Mõistuslikkus on vastutuse alus*. Seetõttu ei saa kurjategija ennast õigustada halva kasvatusega, sõjaroimar aga sellega, et ta täitis ülemuste käske.

Tegelikkuse peegeldumine inimese peas ei ole sugugi elutu akt, mille juures peegel ei reguleeri kujutust. Mõistuspärase, teadliku akti puhul tegutseb *subjekt, s. o. olend, kes on võimeline tegelikkuse mõjustuste suhtes muutma oma reageeringu iseloomu*. Peegel ei saa muuta kiirte peegeldumisnurka, selle määrab ära kiirte langemisnurk. Inimene aga võib toimida nii või teisiti, tema otsus ei ole ühetähenduslik. Seepärast määratletakse teinekord mõistuslikkust kui valikuvõimet.⁸ Selles väljendubki teadvuse suhteline iseseisvus ja aktiivsus. See on samuti aluseks igasugusele ratsionaalsele jurisprudentsile ja moraalile, isiksuse teooriale.

Marksistlik isiksuse teooria põhjendab otsustava ja pideva võitluse vajadust ebaprintsiipiaalsete käsutäitjate vastu, kes kummardavad karjääri ees ja ei oma isiklikku arvamust, kes on vahetanud inimliku alge — mõtlemise — hea elu läätseleeme vastu.

Suhtudes oma tegevusse mõtlematult, pealiskaudselt, labastavad ja diskrediteerivad nad paratamatult parimaid ideid ja direktiive. Kõige parem direktiiv ja kõige õigem idee on midagi üldist, mis nõuab erinevates tingimustes konkreetset rakendamist. Selleks ongi tarvis mõtlemist, mõistust ja asjatundlikkust. Partei üheks alatiseks nõudeks praktilistele töötajatele ongi nõue õigesti rakendada üldisi parteilisi otsuseid konkreetsetes koha- ja töötingimustes. Mõistuslikkus ja iseseisev mõtlemine aga peavad ühinema töötaja vastutusega, ilma milleta muutuksid nad omavoliks, subjektivismiks ja anarhismiks. Läheme nüüd üle vastutuse kui isiksuse järgmise tunnuse vaatlemisele.

⁸ Vt. näit. «Возможное и невозможное в кибернетике», Москва 1963, lk. 36—38.

3. Vastutus

Vastutus on inimese võime näha ette oma tegevuse resultaate ja suunata seda tegevust lähtudes sellest, millist kasu või kahju võib see ühiskonnale tuua. Vastutus nõuab toimimist mitte ainult hetkelise, kuigi hea, soovi alusel, sest nagu öeldakse — tee põrgusse on sillutatud heade kavatsustega. Samuti nõuab vastutus tegutsemist mitte fantaasia alusel, vaid lähtudes reaalistest arvestustest ja objektiivsetest tingimustest. Vastutuse vastand on kerge-meelsus, mis ei arvesta tagajärgi. Vastutus on, lõpuks, vaenlane läbimõtlematutele otsustele, mis varsti vajavad jälle muutmist. Lühidalt öeldes, *vastutus on mõistuslikkuse praktilise kasutamise moraalne külg*. Seega on vastutus mõistuslikkuse moraalne järeldus. Mõistuse puudumine teeb inimese moraalses ja juriidilises suhtes mittevastutavaks oma tegude eest. Ühes sellega on vastutus *oma tegude tagajärgede ettenägemise võime tulemus*. Järelikult inimese vastutuse määr oma tegude eest on seotud ettenägemisvõime ulatusega. On selge, et inimene ei saa alati vastutada kõige selle eest, mida tema tegevus võib põhjustada inimkonna ajaloo kaugemas tulevikus, sest ta võib neid tagajärgi ka *mitte teada*. Kui ta aga teab neid tagajärgi, ükskõik kui kauges tulevikus need ka ei saabuks, vastutab ta nende eest ikkagi täiel määral.

Seega on vastutus seotud inimese teadmise, arusaamisega oma tegude tagajärgedest. Kuid viimaste mitteteadmise ei õigusta samuti kaugeltki alati halbu tegusid. Inimene on *kohustatud* teadma seda, mida ta võib teada. Nii ei ole kurjategijal või korrarikkujal õigust viidata sellele, et ta ei tundnud seadust või teatud ühiselureeglit. Militsoonäär trahvib autojuhti liikluseeskirjade rikkumise eest, sest juht peab neid eeskirju teadma. See on õige nii väikestes kui suurtes asjades. Uue tuumasõja õhutajad on potentsiaalsed kurjategijad. Seda isegi sõltumata asjaolust, kas nad suudavad sõda valla päästa või mitte, sest nad on teadlikud sõja tagajärgedest inimkonnale. Nad on kurjategijad inimkonna ees, sest nende pärast on «sõjalis-teks vajadusteks» raisatud tohutuid summasid, loendamata ühiskonna väärtusi, rikkusi, millega oleks võinud parandada inimeste heaolu.

Peatume vastutuse gnoseoloogilistel alustel. Vastutusvõime on seotud inimese kahe omadusega: *mõistuse* ja

tahtega. Eespool näitasime vastutuse seost mõtlemisega, mõistusega. Milline on vastutuse ja tahte seos? On ilmne, et mõistuse abil ühe või teise teo ebaõigsuse kindlakstege misest üksnes ei piisa. Nendest on vaja *hoiduda*. Samuti on ilmne, et pole küllaldane pidada üht või teist tegu õigeks, vaid on vaja see tegu *sooritada*.

Sellest järeldub, et tahte osatähtsus isiku vastutuses on suur. Sest kui inimese vastutus seisneks ainult õige otsustuse tegemises, siis oleks tahte osa tühine. Otsustus aga on praktilise tegevuse alus. Meid huvitab vastutus mitte ainult sellelt seisukohalt, mida inimene tahtis teha, vaid peamiselt just — mida ta tegi.

Siin puudub võimalus ja vajadus rääkida tahte psühholoogiast ja veel vähem tahte kui neurofüsioloogilise protsessi mehhanismist. Vaatleme tahet, tema olemuse, tema põhifunktsiooni seisukohalt inimtegevuses. *Tahe on inimese võime teha otsuseid ja viia need täide*. Mõned kodanlikud filosoofid ja moralistid kritiseerisid ja kritiseerivad marksismi, lähtudes ebaõigest ettekujutusest, nagu eitaks marksism inimese tahet ja võimet valida oma tegusid. Marksismi-leninismi rajajad selgitasid selle seisukoha ebaõigsust ja mõttetust.

Marksistid tõestavad inimese mõtete ja soovide sõltuvust ümbritsevast keskkonnast ja omaenda loomusest, eitavad ideede ja tahte sõltumatust objektiivsetest elutingimustest. Need seisukohad on täiesti ilmsed. Inimese mõtted ja püüdlused seoses toidu, riietuse, elamuga jms. on tingitud inimese füüsilisest struktuurist. Teise mõtete ja soovide grupi määravad inimese elu sotsiaalsed tingimused: tema seisund ühiskonnas, klassikuuluvus, ühiskondlik teadvus, elukutse, haridusaste, kasvatuseloom jne. Need mõtete ja soovide kaks gruppi, omades erineva põhjustatuse (loodusliku ja ühiskondliku), on tihedalt seotud ning läbi põimunud, seepärast on õigem rääkida inimese teadvuse ühtsest looduslik-sotsiaalsest põhjustatusest.

Nii annab individuaalne teadvus, murdudes läbi looduslike (füsioloogiliste) ja psühholoogiliste iseärasuste (iga, sugu, temperament jne.), igal konkreetset juhul justkui põhjustatuse *ühendi*. Me rõhutame siin teadlikult teadvuse mitte ainult sotsiaalset, vaid ka antropoloogilist, looduslikku tingitust. Sest kui vaadelda ühiskondlikku teadvust, siis selles individuaalsed iseärasused nivelleer-

ruvad, lakkavad olemast kuigi märgatavad. *Üksikisiku* teadvuse puhul (see just meid huvitab) aga omandavad tema iseärasused suure tähenduse, eriti aga kui tahame seda teadvust mõjutada. Üks meie kasvatustöö peamisi puudusi ongi selles, et me arvestame vähe neid teadvuse iseärasusi, läheneme inimestele kui mingitele abstraktsetele, ühesugustele kasvatusobjektidele. Siin ilmneb jällegi psühholoogia ja pedagoogika seaduste mitteamestamine, mis nõuavad kasvatusel *individualiseerimist*.

Kuid inimteadvuse tingitus, põhjustatus ei muuda teda loodusliku ja sotsiaalse keskkonna passiivseks peegelduseks. On olemas teadliku objekti tagasimõju sellele keskkonnale. See mõju ei saa olla kõikide inimeste puhul ühesugune, olenedes iga inimese individuaalsetest iseärasustest. Erinevalt reageerides keskkonna mõjule ja nõudmistele, vastavalt isiklikele iseärasustele, omandab inimene ühes või teises situatsioonis tegude valiku võime, võime otsustada ja sellele vastavalt tegutseda, s. o. tahtevabaduse ülalmärgitud materialistlikus mõttes. Selles mõttes ei tähenda tahtevabadus või valikuvabadus sugugi, et tahe on müstiline jõud, et tal on printsiipiaalselt erinev vaimne olemus. Järelikult võib öelda nii: marksism ei tunnista tahtevabadust selle mõiste absoluutses mõttes, kuid ta tunnustab suhtelist tahtevabadust selle mõiste funktsionaalses mõttes, s. o. kui teguviisi valiku võimet.

Tahe ei saa olla vaba looduse ja ühiskonna reaalsustest asjaoludest. Kuid inimese valikuvõime eristab teda eeslist, kes kärvas nälga kahe ühesuguselt maitsvana näiva heinakuhja vahel, sest ta ei suutnud otsustada, millisest kuhjast alustada. Sellise «tahte» olemasolu on võrdne tema täieliku puudumisega. Selline «tahe» on hukatuslik isegi eeslile. Ka inimene hukkuks, kui tal puuduks valikuvõime.

Teo valikuvõime määrab subjekti mingi *sisemine struktuur*, mis on võimeline vastureaktsiooni ühes või teises suunas, nii-öelda, ümber lülitama, andma talle teatud jõu jne., analoogiliselt taolistele seadmetele tehnikas. Kirjeldamata selle mehhanismi tegevust, millele annavad selektuse kaasaegsed kõrgema närvitegevuse füsioloogia- ja psühholoogiateadused, ütleme lihtsalt: üks selle seadme aparaatidest — mõistus — mõtleb läbi, kuid teine — tahe — otsustab ja lähtudes eesmärgist viib otsuse ellu.

Tahte peamine funktsioon seisneb võimes võtta vastu otsus ja see realiseerida. Tahe on *otstarbekohane* reaktsioon välisärritusele. Kui loomal tingivad otstarbekuse peamiselt teadvusetud füsioloogilised stiimulid, siis inimesel omandavad üha suurema tähtsuse mõistuslikud stiimulid. See tähendab, kui loom «otsustab» peamiselt füsioloogiliste impulsside mõjul füsioloogiliste motiivide võitluse tulemusena, siis inimese tegevuses läheb motiivide võitlus üha rohkem üle mõistuse alale, see tähendab eelnevat (enne otsust) *läbimõtlemist*, ühe või teise teo tagajärgede *võrdlemist*, nende hindamist erinevalt seisukohalt, seejuures ka moraalselt seisukohalt. Tegude hindamist igapäevaste ülesannete (tootmisalased, ametialased, teaduslikud, poliitilised jne.) ja moraali seisukohalt ning selle alusel kõige parema, optimaalsema otsuse vastuvõtmist nimetataksegi *isiku vastutuseks*.

Inimese eelnevalt mitteläbimõeldud tegevust nimetatakse ju ebamõistlikuks, *vastutustundetuks*. Seejuures võib järelemõtlemisel olla *erinev kvaliteet*. Tegu võib olla vähe läbimõeldud või *valede* motiivide alusel läbi mõeldud. Need on selle tahtelis-vaimse tegevuse kaks tüüpilist puudust. Isiku kasvatamise ülesanne taandub üha rohkem inimese sisemaaailma just nende defektide parandamisele. Kasvatuse eesmärk seisneb selles, et inimese teod oleksid *hästi*, tõsiselt läbi mõeldud ja *õieti suunatud*. Käitumise vastutuse mõiste hõlmab mõlemaid.

Üheks vastutustundetuse tüüpiliseks vormiks on mitteküllaldaselt läbimõeldud teod. Selliste tegude rühma võib alajaotada tegudeks, mis tulenevad inimese soovimatusest mõelda oma käitumise ja tagajärgede üle, mida nimetatakse *kergemeelsuseks*, ning egoistlikud, individualistlikud, eraomanduslikud, karjeristlikud, bürokraatlikud ja väikekoodanlikud teod, milledes väljendub ükskõiksus ühiskonna huvide vastu. Need teod on vastutustundetud hoopiski mitte nende sooritaja suhtes, vaid ühiskonna suhtes. Neis väljendub hoolitsemine ainult omaenda, oma isiklike huvide eest ja muretus ühiskondlike ning teiste inimeste huvide suhtes. Viimases seisnebki nende vastutustundetuse. Selle astme määraks on nende *ühiskonnavastasuse* aste. Ühiskonnavastasuse kõige jämedamad, kahjulikumad ja teravamad vormid — huligaansus, banditism, kriminaalkuriteod üldse — väljuvad *vastutustundetuse* mõiste piiridest, sest nad väljendavad midagi veel

halbemat. Minevikuiganditega inmene väljendab isiksuse erinevat arenguastet. Seega ilmneb ka siin asjaolu, et isik pole mitte monument, muutumatu suurus, vaid midagi elavat, liikuvat, muutuvat. Igal astmel on aga oma piirid. Mõrtsukas ja bandiit on ka muidugi teatud mõttes mineviku igandid, kuid neid ei saa panna ühte patta teiste olemasolevate iganditega. Siin on erinevus mitte ainult astmes, vaid ka kvaliteedis. Praktikas me arvestamegi seda erinevust, kasvatades ümber puudustega inimesi ja isoleerides kriminaalkurjategijaid.

Vastutus väljendub selles, et isik tunnustab oma *kohustusi* ühiskonna ees, võtab nad omaks. Inimese kohustused ühiskonna suhtes on *samaaegselt* nii *objektiivsed* kui *subjektiivsed*. Esimene tähendab, et need kohustused on olemas, sõltumata sellest, kas inimene võtab nad omaks või mitte. Nad tulenevad inimese elust ühiskonnas. Teine tähendab, et isik tunnustab kohustuste olemasolu ja täidab neid vabatahtlikult. Esimene on teise alus. Marksism astub otsustavalt välja eksistentsialismi teesi vastu, et inimese kohustused on midagi petlikku ja subjektiivset ning et inimene peab vabanema sellest «müüdist».

Eksistentsialism on inimese ühiskondliku vastutustundetuse apoloogia, ühiskonna hävitamise, lagunemise filosoofia, sest ühiskond ei saa eksisteerida, kui ta täielikult laguneb «aatomeiks», üksteisest eraldatud isikuiks. Eksistentsialism on sellega aga ka isiksuse hävitamise filosoofia, sest sidemete hävitamisel ühiskonnaga kaotab isiksus oma inimlikud jooned, samuti nagu inimene, kes on üles kasvanud väljaspool suhtlemist teiste inimestega, kaotab võime artikuleeritud kõneks.

Ütlesime, et inimese kohustused ühiskonna ees tähendavad subjektiivsest küljest nende kohustuste *tunnustamist* inimese poolt ja nende *vabatahtlikku täitmist*. Elus need kolm mõistet — tunnustamine, täitmine ja vabatahtlikkus ei lange üksteisega kokku, sattudes teinekord isegi vastuolu. Sageli juhtub, et inimene tunnustab küll oma kohustusi, kuid ei soovi või ei ole võimeline (nõrkuse, iseloomukindlusetuse tõttu) neid täitma. Edasi, teinekord ta täidab neid kohustusi, kuid mitte vabatahtlikult, vaid ainult administratiivse sunni või ühiskondliku arvamuse mõjul. Tegelikult «personaalasjade» ühiskondlikus korras arutamise kogu praktika tegeleb põhimõtteliselt nende mittevastavustega. Kasvatuse ülesandeks on isiku ühis-

kondlike kohustustega seotud mainitud kolme momendi ühtsuse saavutamine.

Nende külgede analüüs on tähtis ka selleks, et mõista erinevusi kohustuste mittetäitmise põhjustes. On ju näiteks üks asi, kui inimene on niivõrd rikutud, et ta üldse ei tunnusta ühiselu reegleid ja ei soovi neid täita, teine asi aga, kui ta ei täida kohustusi, kuna ta ei suuda jagu saada oma kirgedest ja nõrkustest. Meile öeldakse: pole tähtis, miks inimene ei täida oma kohustusi, tähtis on resultaat. See arutus aga on ebaõige vähemalt selles mõttes, et on ju vaja kasutada *erinevaid* abinõusid nende erinevate põhjuste ületamiseks. Alkohoolikut peab kõigepealt ravima või äratama temas tahtejõudu maha jätta joomine, mis hävitab tema perekonda, tervist ja töövõimet; kurjategija aga, kes oma ühiskonnastase käitumise on teinud tegevusprintsipiiks, tuleb isoleerida teistest inimestest. Ametialases tegevuses kasvatatakse vastutustunnet mitte ainult moraalsete mõjutusvahenditega, vaid ka riikliku distsipliiniga, mis on ühine kõigi jaoks, eraelus aga kasvatatakse vastutustunnet eelkõige diferentseeritud vahenditega, mis arvestavad moraalsete mõjutamise konkreetset olukorda. Aga ka siin ei ole äärmistel juhtudel kohtulike ja distsiplinaarsete vahendite kasutamine välis-
tatud.

Vastavalt isiku kohustustele ühiskonna ees ja tema võimele neid täita, on isikul ka teatud ühiskonna poolt garanteeritud õigused. *Kohustused ja õigused — need on medali kaks külge*. Mida vähem on inimene oma isiklike omaduste põhjal võimeline täitma kohustusi, seda vähem õigusi ta saab. Seepärast saab kodanikuõiguste täiuse inimene, kes on jõudnud teatud ikka. Seepärast võetakse kurjategijal ära osa või kõik kodaniku õigused. Seepärast võetakse üks või teine töötaja maha ametikohalt, mis nõuab suurt vastutustunnet. Nii on asi printsipiis ja tervikuna. Teinekord kahjuks aga rikutakse seda printsipi. Nii juhtub, et usaldust mitteõigustanud töötaja ametiastet ei alandata, vaid ta viiakse ainult üle analoogilisele ametikohale teises paigas, kus tema eksimused on vähem tuntud. Rahvas meenutab sel puhul õigesti Krõlovi valmi, kus «karistati» haugi, visates ta jõkke.

Vastutustundetuse ilmneb ka selles, kui üksikud inimesed ja kollektiivid ei suhtu tõsiselt endale võetud kohustuste ning lubaduste täitmisse.

On vaja kõigi organisatsiooniliste ja ideoloogiliste vahenditega tõsta võetud kohustuste tähtsust, suurendada vastutust nende iga punkti eest. Võtsid kohustuse — täida, andsid sõna — pea seda, vastutustundetud «laiia suuga lubajad» tuleb aga anda range ja erapooletu ühiskondliku kohtu alla.

Isiksuse esitatud tunnused — mõistuslikkus ja vastutus — tõid meid tema järgmise tunnuse juurde — isikuvabadus. Ülmärgitud joonte realiseerimiseks on inimesele vajalik vabaduse teatud aste.

4. Vabadus

Vabadus on komplitseeritud ja mitmetahuline mõiste. Peale selle on ta mõiste, millesse iga ajastu, iga klass vastavalt oma ideoloogiale, pani paljuski erineva sisu. Rida teadusharusid, lähtudes oma ülesannetest, läheneb vabaduse mõistele erinevatest külgedest. Sellepärast on filosoofial, poliitilistel ja juriidilistel teadustel, eetikal, psühholoogial oma vabaduse mõiste määratlus. Usk jutlustab oma arusaamist vabadusest. Kas sel mõistel aga ei ole niisugust külge, mis võimaldaks kõikidel erinevatel vaatekohtadel kasutada ühte *vabaduse* mõistet, pannes sellesse erineva sisu? Kahtlematult on. Seda vabaduse mõiste nii-öelda puhtloogilist tuuma võib formuleerida järgmiselt: *vabadus on inimese võimalus mõtelda ja tegutseda mitte välise sunni mõjul, vaid vastavalt oma tahtele*. Seepärast kasutatakse vene keeles sõna *vabadus* asemel ka teist arhailist sõna — *tahe* (воля).

Kas on võimalik ühiskonnas teostada enda tahet? Võib-olla on vabadus ainult illusioon, fiktsioon? See küsimus tekkis filosoofidel möödapääsematult ja nad lahendasid selle erinevalt, sõltuvana nende maailmavaatest. Idealismi vanad ja osalt ka kaasaegsed koolkonnad peavad tahet täiesti sõltumatuks inimest ümbritsevatest tingimustest. Nad kinnitavad, et inimese tahe on täiesti vaba, sest tahe on vaimne olemus, mis erineb printsiipiaalselt inimese looduslikust olemusest. Selles väites sisaldub sügav lõhe tahte ja tegelikkuse vahel, olemise ja hinge dualism, mis on vastuolus kogu teaduse, ajaloo ja tänapäeva elu faktide kogumiga. Kinnitus, et inimese tahe on vaba ja välistest tingimustest sõltumatu, et inimene järelikult võib teha

kõike, mida tahab, vastandub elu kõige elementaarsematele faktidele. Inimene tahtis ammu linnuna lennata. Katusele ronimine ja alla viskumine tähendab aga mitte lendamist, vaid enda vigastamist, s. t. külgetõmbejõu orjaks olemist. Tahtevabaduse absoluutse sõltumatuse seisukoht ei ole mitte ainult ekslik, vaid ka mõttetu — see on keeldumine vastusest. See vaatekoht kõrvaldab faktiliselt küsimuse tahtevabadusest. Küsimus on ju selles, et seletada eesmärkide ja soovide realiseerimise võimalikkust inimese loodusliku ja ühiskondliku sõltuvuse tingimustes. Seepärast püüdsid paljud filosoofid-idealistsid leida tahte ja looduse mingit kogemusest kõrgemal seisvat, müstilise ühtsust. Hegel arvas, et vabadus on absoluutse vaimu kui looduse ja inimese olemuse eesmärkide realiseerimine. Schopenhauer pidas taht looduse, olemise jne. olemuseks. See aga ei ole vastus. Kui loodus ja inimese tahe on üks ja seesama, siis on arusaamatu inimese katusest kukkumise ülalmainitud fakt. Kui ka loodusel on tahe, mis erineb inimese tahtest ja on talle mõistmatu, siis on see sisutu fraas, mis on analoogiline «jumaliku ettemääratusega». See idee ei toetu mitte millelegi reaalsele ja ei «tööta», s. o. ei vii mingitele konkreetsetele tagajärgedele. Kaasaegne idealism, jätkates seda traditsiooni, näeb inimese erinevust kõikidest teistest elavaist olendeist tema vabas tahtes, mis justkui viib inimese looduslikust ja ühiskondlikust paratamatusest välja. Nii ütles M. Sciacca oma ettekandes «Vabaduse struktuur ja inimese ontoloogiline konstruktsioon» XIII rahvusvahelisel filosoofiakongressil 1963. a. Mehhikos: «Olla vaba — see ei tähenda ainult omada vaba tahtet ja seda teostada, vaid kõigepealt on see iseenda kujundamine vastavalt vabale tahtele».

Kiriku õpetuse järgi andis jumal inimesele vaba tahte. Milline on siis see vabadus? Kui ma ei täida jumala ettekirjutisi, siis määrab mulle jumal igavesed kannatused. See pole vabadus, vaid julm vägivald inimese kallal. Inimese tahtevabadus on seotud reaalse, aga mitte inimese formaalse võimalusega määrata oma käitumist. Mis enesemääramist saab siin olla, kui kiriku õpetuse järgi on juba esivanemate pattulangemise tõttu inimese loomusesse pandud kurjus?

Materialism otsib vastust tahte vabaduse või mittevabaduse küsimusele vabaduse ja paratamatuse suhtest.

Vana, metafüüsiline materialism taandas vabaduse paratamatusele ja seetõttu eitas tahtevabadust. Nii pidas B. Spinoza sellist vabadust fiktsiooniks. Ta kirjutas, et kui kivi, mis kukub mäest alla, võiks mõelda, siis arvaks ta, et kukub mäest oma vabal tahtel. See filosoofi seisukoht on samuti vastuolus elu elementaarsete faktidega. Nagu juba ütlesime, on inimesel tegude *valiku* võime. Tema tegevus ei ole ühetähenduslik, fataalne. Tegude valiku suhtelise vabaduse eitamine asetab inimese ühele tasele eluta olenditega ja välistab isiksuse probleemi.

Dialektiline materialism mõistab vabadust kui tunnetatud paratamatust. See tähendab, et marksism ei taanda vabadust paratamatusele, ei eita tegude valiku võimalust. Ta kinnitab, et loodusliku ja ühiskondliku paratamatuse tingimustes on inimene seda vabam, mida enam ta tunnetab looduse ja ühiskonna seadusi, sest see annab talle võimaluse kasutada neid seadusi oma eesmärkide huvides ja järelikult — teostada neid eesmärke. Ei saa minna vastuollu objektiivsete seadustega. Näide — seesama inimese kukkumine katuselt. Inimene aga võib lennata, seejuures mitte ainult nii nagu lind, vaid ka kosmilises ruumis, ehitades loodusseaduste ärakasutamise alusel lennukeid ja kosmoselaevu. Selline on vabaduse probleemi filosoofiline, dialektilis-materialistlik käsitlus.

Me vaatleme vabadust kui isiksuse tunnist. Seejärel ei saa me piirduda ei vabaduse üldise määratlusega, mis on antud selle paragrahvi alguses, ega vabaduse probleemi filosoofilise aspektiga, mille väga lühidalt esitasime.

Peame vaatlema ka selle probleemi *sotsioloogilist külge*, s. o. vabaduse käsitlust ajaloolises materialismis.

Ühiskond on seadnud ja seab endale ajaloo erinevatel epohhidel erinevad eesmärgid. Peale selle ei ole ühiskond ise ühetaoline, ta jaguneb (välja arvatud ajaloo kõige varajasemad perioodid) klassideks, kelle eesmärgid on ühes ja samas ühiskonnas (välja arvatud sotsialistlikus) erinevad, aga sageli isegi otse vastandlikud. Tegevusvabadus on vajalik teatud eesmärkide saavutamiseks. Seejuures on inimesed oma eesmärkide teostamisel kohanud mitmesuguseid takistusi, eelkõige ühiskonna valitsevate klasside vastuseisu, kel on palju võimalusi revolutsiooniliste ja progressiivsete klasside ning isikute püüdluste lämmatamiseks. Vaatamata nendele takistustele, progres-

siivsed püüdlused ja eesmärgid võitsid, sest nad vastasid ajaloo protsessi objektiivsetele seadustele. Inimeste ja tervete klasside illusioonid ei teostunud, kuid see nende püüdlustes ja eesmärkides, mis ajaloo oli «vajalik» (s. o. tulenes tema seadustest) teostus. Kui minevikus inimesed ja klassid saavutasid (kuigi osaliselt) oma eesmärgid, teadmata ajaloo arengu objektiivseid seadusi, siis oli see võimalik sellepärast, et progressiivsed klassid avastasid empiirilisel need sotsiaalsed muutused, mis viisid progressile. Asi on selles, et need muutused, peegeldades ühiskonna arengu objektiivsete seaduste nõudeid, olid samal ajal ka klassihuvide väljenduseks. Seepärast progressiivsed klassid, järgides oma huve, soodustasid samaaegselt ühiskonna objektiivsete seaduste realiseerumist. Marksism avastas need objektiivsed seadused. Proletariaadi võitlus sai teadlikuks, omandades teadliku tegevuse kõik eelised stiihilise tegevusega võrreldes. See aga ei muutnud inimeste konkreetset lähenemist vabadusele, viimasest arusaamise ajaloolist tingitust.

Kodanlike revolutsioonide perioodil mõistis töörahvas vabaduse all pärisorjuse kaotamist, enda töölepalkamise vabadust, vaba farmerlust, demokraatlikku riigikorda. Järgneva kapitalistliku ühiskonna tingimustes võitleb töölisklass ja kogu töörahvas vabaduse eest, ühendades streigi-, koosolekuvabaduse jne. demokraatlikud loosungid sotsialistlike ülesannetega hävitada ekspluateerimine, kehtestada proletariaadi diktatuur. Peale sotsialistliku revolutsiooni teostamist ja ekspluateatorlike klasside kaotamist püstitab töölisklass ja töörahvas veel kõrgemad ülesanded: hävitada klassid üldse, luua klassideta kommunistlik ühiskond, kehtestada inimeste sotsiaalne võrdsus kui alus inimese veel suuremale vabadusele. Nõukogude inimesed teostavad kommunismi ehitades meie ajastu kõige suuremat ülesannet — üleminekut kommunistlikule jaotusprintsibiile vajaduste järgi, mis toob endaga kaasa *inimese vabanemise isiklikest materiaaletest muredest*, inimelu vabanemise kõige peamisest ja kõige iidsemast koormast.

Tootlike jõudude ja tehnika kõrge arengutaseme ühendamine harmoonilise ühiskonnakorraldusega annab inimesele peaaegu piiramatud võimalused looduse alistamiseks, ühiskondlike suhete edasiseks täiustamiseks, õnneliku isikliku elu loomiseks, *vabaduse eest peetava võitluse*

lõppeesmärgi — *õnne saavutamiseks*. Niisugused on ajaloos ja kaasaja ühiskonnas ühiskondliku ning isikliku vabaduse astmed ja ulatus. Isikuvabadus on ühiskonna, klassi poolt saavutatud vabaduse lahutamatu osa, isikliku õnne määr on ainult selle üldise vabaduse teatud moment, ja isiku võitlus oma vabaduse eest saavutab eesmärgi ainult siis, kui see liitub üldise võitlusega.

Isikuvabaduse probleem aga ei kattu tervikuna inimeste üldise vabaduse või klassivabaduse probleemiga ühes või teises ühiskonnas. Üldine ei kata täielikult üksikut ja üksik ei lähe tervikuna üldisesse. Jääb veel üks isikuvabaduse külg ühiskonnas ja nimelt inimese enda poolt ja enda elu jaoks püstitatud eesmärkide saavutamise võimaluse aste. See isikliku vabaduse aspekt väljendub meie sotsialistlikus ühiskonnas näiteks elukutse vabas valikus, töös initsiatiivi ja iseseisvuse avaldamise vabaduses, kriitikavabaduses, sõna- ja trükivabaduses, oma isikliku elu korraldamise vabaduses jne.

Inimisiku vabadus koosneb esiteks, nendest teovabaduse vormidest ja astmetest, mida määrab ühiskondlik kord, riik, partei, ühiskondlik arvamus jne. Neid vorme ja astmeid ei määra üksikisik (nii sel juhul, kui need teda rahuldavad, kui ka vastupidisel juhul). Teiseks — nendest teo valikuvabaduse vormidest ja astmetest, mida määrab ja otsustab vahetult isik ise. Nii on meie maal antud igaühele reaalne võimalus omandada haridus ja valida elukutse, — see on üldine võimalus. Minu jaoks see võimalus, arvestades perekondlikke asjaolusid, isiklike kalduvusi ja võimeid, tähendab otsustada, kas peale 8 klassi lõpetamist õppida edasi või mitte, õppida statsionaarselt või töö kõrvalt, kus just õppida jne. Meie maal on igaühele antud võimalus töötada ja saada töötasu — see on üldine võimalus. Isiklikult minu jaoks aga kerkivad küsimused, kus (millises kohas, ettevõttes või asutuses) ja millisel ametialal, vastavalt minu võimetele, töötada. Abielus naine võib näiteks valida, kas minna tööle või hoolitseda koduperenaisena perekonna eest jne. Meie maal on igal töötajal õigus ja isegi kohustus kritiseerida puudusi töös, — see on üldine võimalus. Teatavasti on aga veel küllalt inimesi, kes kritiseerivad kartlikult või eelistavad üldse vaikida; on selliseid, kes esinevad kriitikaga ainult siis, kui saab lüüa maaslamajat; on isegi selliseid, kes kritiseerivad eesmärgiga luua endale puutumatus garantiid, —

sest vallandamise puhul ta võib öelda, et vallandati kritiseerimise pärast.

Milline arusaamine isikuvabadusest on iseloomulik kodanlikule ideoloogiale, kodanliku ühiskonna inimesele ja milline — kommunistlikule ideoloogiale, sotsialistliku ühiskonna inimesele? Mis on selle arusaamise aluseks siin ja seal?

Kodanliku isikuvabaduse peamine mõte on järgmine: inimene on seda vabam, mida vähem on ühiskonnal õigus sekkuda tema asjadesse. Näiteks inglane peab oma vabaduse üheks peamiseks väljenduseks lauset: «Minu kodu on minu kindlus». Ideaalsena (kordame ideaalsena, printsiibina, aga mitte tegelikkuses) see tähendab: riigi ja ühiskonna õigused lõpevad minu elamu lävel, minu era- ja isiklikesse asjadesse tungida ei ole riigil õigust. Vastavalt sellele ettekujutusele on inimese vabadus sfääriks, mis eraldab teda ühiskonnast nagu muinasjuttudes see nõiutud ring, mida inimene joonistab enda ümber, et kaitsta ennast «kurjade» jõudude eest. Teisiti öeldes — see on inimese *ühiskonnast võõrumise sfäär*. Selline vabadusest arusaamine on täiesti loomulik atomistlikule, eraomanduslikule ühiskonnale, mis on täidetud sisemisest klassi- ja muudest vastuoludest, kõikide sõjast kõikide vastu.

Kapitalismi tingimustes on töölisklass kapitalistliku ühiskonna see osa, kus põhimõte «kõikide sõda kõikide vastu» on asendunud klassisolidaarsuse ja vastastikuse abistamisega. Valitseva klassi suhtes on proletariaat samuti võõrumise ja võitluse seisundis. Seepärast lähtub proletariaat oma suhtumises kodanlikku riiki ja ühiskonda kodanliku ühiskonna vabadusekäsitlusest. Ta on kodanlikult riigilt kätte võidelnud oma puutumatus teatud ala: koosolekute, streikide, trüki-, oma partei loomise jne. vabaduse. See on tema kindlus.

Selline arusaamine vabadusest oli kaua mitte ainult ajalooliselt progressiivne, vaid ka praegu etendab ta positiivset osa töölisklassi võitluses demokraatia eest, rahvaste võitluses reaktsiooni vastu. Veel enam, selline arusaamine vabadusest säilib teatud määral isegi sotsialistliku ühiskonna tingimustes. Nii peab ka sotsialismi ajal olema ja on inimese elu vastav ala, kus talle on garanteeritud teatud sõltumatus ühiskonnast. Näiteks riigi, ühiskondlike organisatsioonide ja naabrite vahelesegamine

tema elu-olusse, eraellu võib toimuda ainult hädavajalikel juhtudel, kuid mitte rohkem. Juba oma olemuselt nõuab eraelu nelja seina olemasolu, see ei saa toimuda väljakul. Ka inimese töises ja ühiskondlikus tegevuses peab meie ühiskonnas olema ja on ühiskondlike huvide piirides ning raamides garanteeritud isikupuutumatus ja isiku sõltumatus.

Need vormid ja selline arusaamine isikuvabadusest ei iseloomusta sotsialistliku ja kommunistliku ühiskonna vabaduse mõistes enam peamist. Kui eelpoolmärgitud arusaamisele vabadusest on iseloomulik isiku elu eraldumine, võõrdumine ühiskonna elust, siis uuele, kommunistlikule ühiskonnale on tüüpiline vabaduse kui *isikliku ja ühiskondliku ühtsuse* mõistmine; vastavalt sellele arusaamisele on *inimene seda vabam, mida enam ta teeb ühiskondliku isiklikuks*. Selline uus isiku vabadusest arusaamine on loomulikult seotud uue ühiskonna struktuuriga, kus saavutatakse poliitilis-moraalne ühtsus, ühiskonna kõikide inimeste huvide ühtsus, iga inimese isiklik huvitatus kogu ühiskonna ülesannetest ja saatusest.

Mida tähendab teha ühiskondlik isiklikuks? See tähendab, et peamises ma enam ei saa eraldada oma isiklikku huvi ühiskondlikust huvist, sest ka objektiivselt langevad nad selles peamises kokku. Seepärast ei ela ma ainult oma isiklikele huvidele tavalises mõttes, vaid elan kogu ühiskonna huvidele, ja veel enam, pean viimaseid kõige tähtsamaks minu isiklikus elus. Miks saab inimene sellise elutunnetuse juures vabamaks? Seepärast et ta teeb oma tööd ja täidab oma ühiskondlikku kohust mitte välise sunni mõjul, mitte ainult elatusvahendite muretsemise sunnil, vaid sellepärast, et töö saab talle elu huviks ja vajaduseks. Ta käitub vabaduse kõige üldisema ja vahetuma määrangu järgi: toimida vastavalt enda, mitte aga võõraste, sisemiste, mitte aga välise motiivide ja eesmärkide järgi. Väline muutub sisemiseks, *võõras minu omaks*; koos sellega sisemine muutub väliseks, *minu oma ühiskondlikuks*.

Nagu juba märkisime, ei tähenda selline isikliku ja ühiskondliku ühtsus isikliku täielikku lahustumist ühiskondlikus nii käesolevas ega tulevikuühiskonnas. Inimesele jääb alati alles *elu isiklik külg*, mida ei välista isikliku ja ühiskondliku kõige tihedamgi ühtsus. Meie elu kodanlikud vaatlejad seda tavaliselt ei mõista. Üks minu

välismaa korrespondent püüdis visalt teada saada, milles ma siiski ei ole nõus marksismi ja kommunismiga. Kui ta aga nägi, et mul selliseid lahkuminekuid ei ole, kaotas ta huvi minu vastu. See on ka mõistetav. Sest tema arvates on individuaalsus, isiksus niivõrd isiksus, kuivõrd ta läheb lahku teda ümbritsevast ühiskonnast, kuivõrd tal on sellega vastuolud. Seega marksistidel ja kommunistidel on oma, kodanlikest vaadetest erinev vaade individuaalsusele. Lähemegi üle selle juurde.

5. Individuaalsus

Isiksuse mõiste seondub kõige enam individuaalsuse mõistega. See on loomulik. Isiksus avaldub kõige eredamalt individuaalsuses, mis on kordumatu, omane ainult talle.

Individuaalse kordumatust ei tule mõista nii, et inimesel on midagi sellist, mida ei saa olla teistel inimestel. Individuaalsus on ainult üldtähendusliku variant. Isiksuse võimete ja tunnuste individuaalne seos on sellepärast kordumatu, et just nimelt sellise kombinatsiooni kordumine teises isikus on lihtsalt ebatõenäoline. Kui meid köidab Puškini või Lermontovi lüürika, siis sellepärast, et nende suurte inimeste õilsad tundmused ei ole ühel või teisel määral võõrad kellelegi meist. Abstraktsionist kas naiivitseb või valetab, kinnitades, et tema maailmanägemine ei ole kättesaadav kellelegi peale tema enda.

Uus, loominguline kannab endas alati looja isiksuse pitsereid. Individuaalne ja originaalne aga ei kujuta endast kaugeltki alati tõeliselt uut ja tegelikult loomingulist. See pärast ei saa kahte esimest mõistet samastada kahe viimasega. Esiteks, peab vahet tegema *individuaalsuse* ja *individualismi*, *originaalsuse* ja *originaalitsemise* vahel. Individualism on individuaalsuse kodanlik moonutamine, originaalitsemine aga on tehtud, võlts originaalsus. Nende mõistete erinevus muutub mõnedes suhetes isegi vastandlikkuseks. Individualism on isiku eraldumine ühiskonnast, mis toob endaga kaasa individuaalsuse vaesumise ja nõrgenemise. Originaalitsemine on originaalsuse puudumise tunnus. Ainult see, kel pole öelda midagi tõsist ja tähtsat, tegeleb keerutamise, veiderdamise ning tembutamisega.

Teiseks, individuaalsuses on kõige tähtsam tema tegevuse *suunitlus, sisu*. Individuaalsus võib olla suunatud ainult iseendale — sellisel juhul lakkab ta olemast ühiskondlik väärtus. Individuaalsus võib olla suunatud tühistele asjadele. Ka siis kaotab ta oma väärtuse. Kui individuaalsus väljendub tegevuses, mis on ühiskondlikule progressile kahjulik, siis muutub ta paheks. Ka osav sulij ja vilunud seikleja ilmutavad oma «tegevuses» individuaalsust. Kuid hoidku meid miilitsaorganid selliste «individuaalsuste» arvulise kasvu ja arengu eest! Isiklik initsiatiiv kui individuaalsuse väljendus on üheks suurimaks ühiskondlikuks väärtuseks. Meie aga ei kasvata biznesmene. Seega *saab individuaalsus ühiskondlikuks väärtuseks ainult siis, kui selle avaldused on suunatud ühiskonna ja ühiskondliku progressi teenimisele*.

Nõukogude ühiskonna ehitamise kogemused näitavad, et sotsialismi tingimustes individualism sureb välja, individuaalsus aga areneb. Individuaalsuse areng toimub meie ühiskonna kõikidel elualadel. On eriti rõõmustav, et see protsess väljendub eredalt tootmissfääris, füüsilise töötegijate — tööliste ja kolhoosnike seas. Massiline leiutus-tegevus, ratsionaliseerimisetepanekute ohtrus, töölinitsiatiivi kasv, kolhoosnike saavutuste kasv ühel või teisel põllumajandusliku tootmise alal — kõik see on nõukogude töötajate individuaalsuse avaldumise eredaks tõendiks. Need faktid näitavad vanade ja tänapäeva kodanlike mõtlejate ekslikkust individuaalsuse mõistmisel, mis justkui olevat puhtalt vaimne võime, mida ei saa kasutada «proosalises» tootmistegevuses.

Sotsialistliku isiksuse individuaalsus areneb mitte ainult materiaalse tootmise, vaid ka vaimse tegevuse sfääris. Töötajate loominguilise initsiatiivi ja aktiivsuse massiline avaldumine riiklikus ülesehitustöös, poliitikas, kunstilise isetegevuse õitseng, talentide esilekerkimine rahva seast — see kõik lükkab ümber kodanlike filosoofide targutused individuaalsusest kui ainult «vaimuaristokraatia» osast.

Intelligentsus saab kõigi nõukogude inimeste omaduseks. Individuaalsuse arengu seos intelligentsusega on kaheldamatu. Intelligentsuse all ei tule mõista erialaste teadmiste omandamist. Viimastel on väga suur tähtsus, kuid need ei taga kaugeltki intelligentsuse olemasolu. Intelligentsuse all tuleb mõista valgustatust, mõistuse ja

südame arendamist, sisemaailma rikkust, inimese võimet huvitada kõigist ühiskondliku ja kultuurielu sündmustest, üldkultuurilist arengut, jämeduse ja primitivismi ületamist suhtumises ellu ja inimestesse. Seega ei ole intelligentsus omane ainult intelligentsile, s. o. vaimse töö tegijatele, vaid kõigile töötajatele, kõigile nõukogude inimestele. Nagu teada, toimub vaimse ja füüsilise töö erinevuse kaotamine füüsilise töö tegijate *kultuurilis*-tehnilise taseme tõstmise teel inseneride ja tehnikute tasemele. Rõhutasime siin sõna *kultuuriline* sellepärast, et partei, olles püstitanud ülalmärgitud ülesande, peab silmas mitte ainult töötajate tehnilist, vaid ka kultuurilist taset.

Kahjuks mõnedes meie tehnikumides ja tehnilistes kõrgemates õppeasutustes, kus antakse õpilastele häid teaduslik-tehnilisi teadmisi, ei hoolitseta kaugeltki küllaldaselt tulevaste tehnikute ja inseneride üldkultuurilise taseme eest. Seejuures erinevalt kodanlikust haridusest on nõukogude hariduse printsiibiks see, et spetsialist peab olema asjatundja mitte ainult oma kitsal erialal, vaid ta peab olema ka kultuurne inimene, kes isikliku ja ühiskondliku elu eeskujuga on võimeline kasvatama inimesi, innustades neid tõstma oma kultuursust ja täiustama eluviise. See peab olema haritud, paljulugenud inimene, kes on suuteline vastama inimeste kõigile tähtsatele ja teravatele küsimustele, kes oskab seletada kultuurinähtusi ja «nakatada» teisi püüdega omandada kultuuriväärtusi. Seepärast ei ole mõiste *intelligent* elukutseline mõiste, vaid isiku kultuursust iseloomustav mõiste. Mitte iga insener või teenistuja pole tõeline intelligent. Seejuures on aga paljud töölisel ja kolhoosnikud meil juba tõelised intelligendid.

Intelligentsus rikastab kaheldamatult inimese individuaalsust, suurendab seda osa, mida inimene toob ühiskondlikku ellu, kultuuri. Mida suurem on inimese vaimne rikkus, seda selgemini näeb ta puudusi, seda julgemad on tema otsustused, seda isikupärasem on tema loomine.

Kodanlik filosoofia ja publitsistika on kahel viimasel aastasajal individuaalsuse mõistet laialt käsitletud. Mainime siin selliseid nimesid nagu Fichte, Kant, Lessing, Stirner jt. Jaa, tõepoolest, iga mõtleja, kirjanik ja poeet esines kodanliku ühiskonna tõusu ja õitsengu perioodil kui individuaalsuse kaitsja. See asjaolu (nagu allpool näitame) on tihedalt seotud kodanliku ühiskonnakorra iseloomu ja

arengu tingimustega. Individuaalsuse probleemil oli möödunud sajandite kodanlikus filosoofias kaks külge: progressiivne ja reaktsiooniline. Ühelt poolt väljendus selles filosoofias progressiivne kodanlik-demokraatlik isikuvaaduse nõue sotsiaal-poliitilises, vaimses ja isiklikus elus, isiku tegevuse ja teadvuse feodaalühiskonna ahelaist vabastamise nõue; teiselt poolt taandus individuaalsuse probleem üha enam ja enam kodanlikule individualismile kui isikliku ja ühiskondliku vastandlikkusele. Kaasaegses kodanlikus filosoofias on sel probleemil valdavalt reaktsiooniline mõte ja tähendus. On iseloomulik, et isegi individuaalset vabadust tõlgendatakse samuti reaktsioonilises, ühiskonnastases mõttes: isik leiab ennast ja oma individuaalsuse ainult siis, kui ta heidab endalt igasugused kohustused, hüljates ühiskondlikud huvid. Sellised on eksistentsialismi põhimõtted.

Elu individualistlikku mõistmist ja tajumist esindab kaks kontseptsiooni. Üks neist viib individualismi tema lamedate väljendusvormideni, primitivismi, zoologismi, bestiaalsuse (loomaliku oleku) ülistamiseni. Eriti iseloomulikud on selles suhtes nitšeaanluse, fašismi, freudismi jt. teooriad. Teine nendest kontseptsioonidest «tõstab» kodanliku individualismi jumaliku atribuudi tasemele, katab ta müstilise ja objektiiv-idealstliku looriga. Selles suhtes on tüüpilised personalismi, neotomismi, religioosse filosoofia mõnede protestantlike vormide teooriad. See individualismifilosoofia kahestumine on tänapäeva kodanliku ühiskonna kahe reaalse tendentsi ideoloogiliseks väljenduseks.

Esimene tendents tuleneb klassivõitluse äärmisest teravnemisest ja kodanluse hädavajalikkusest säilitada oma ülemvõim terava vägivalla, terrori ja klassivaenlaste füüsilise mahasurumisega, mis viib valitsevate klasside esindajate eneste metsistumisele, neis timukapsühholoogia kasvatamisele. See tendents tuleneb samuti kapitalistliku ühiskonna perspektiivitusest ja ideaalide puudumisest, kodanliku isiksuse laostumisest, kindlusetusetundest harjumuspärase ühiskondliku korra suhtes, «pidu katku ajal» psühholoogiast.

Teine tendents on tingitud tänapäeva kodanliku ühiskonna valitsevate klasside püüdlustest hoida kuidagi lõa otsas rahvahulki, jätta neid oma mõjusfääri. Kodanlikud ideoloogid püüavad kasutada vastukaaluna ühiskonda

lõhestavatele materiaalsetele vastuoludele vaimseid köidikuid, otsivad üleloomulikke sanktsioone, kui maised sanktsioonid enam ei mõju. See tendents tuleneb samuti asjaolust, et individualism on ju ühe oma teravikuga suunatud igasuguse ühiskondliku korra, sealhulgas ka kodanliku korra vastu. Kodanlus peab leidma ja kasutama ideoloogilisi vorme, mis ohjeldaksid kodanlikku individualismi, kindlustaksid inimese allumist kapitalistlikule «korrale».

Individualismi ületamise aluseks sotsialistlikus ühiskonnas on ühiskondlikud suhted, sotsialismi sotsiaalmajanduslik kord. Individualism tõrjutakse isiku teadvusest ja käitumisest välja kõigepealt tootmise ja ühiskondliku elu kollektiivsete vormidega. V. I. Lenin näitas, et ilma tööta, ilma võitluseta ei maksa raamatulik teadmine kommunismist mitte midagi.

Meie partei programm ütleb, et töö on kommunistliku kasvatusel alus. Aga üksnes ühiskondliku olemise määra-vast mõjust ilmselt ei piisa. Nagu praktika näitab, ei kindlusta töö kollektiivsed vormid linnas ja maal veel individualismi väljasuremist.

NLKP programmis märgitud nõukogude ühiskonna sotsiaalpoliitilise ja olustikulise elu kollektiivsete vormide edasine areng (riigi mõningate funktsioonide üleandmine ühiskondlikele organisatsioonidele, ühiskondliku kontrolli vormide areng, ühiskondliku toitlustamise ja lasteasutuste võrgu laiendamine ning parandamine jne.) kergendab tunduvalt individualismi ületamist üksikute nõukogude inimeste teadvuses. Hädavajalikud on aga ka ühiskonna spetsiaalsed kasvatusalased jõupingutused, mis on suunatud kodanliku individualismi igandite väljajuurimisele.

Võitlus individualismi ja isiku kollektiivist eraldumise vastu ei tohi muutuda vägivallaks individuaalsete maitsete ja vajaduste üle, kõikidele ühesuguse eluviisi nõudmiseks. Marksism astub välja selliste arusaamiste vastu, mis kujutavad kommunismi kui kasarmut, kus kõik soldatid on riietatud ja elavad ühesuguse käskluse järgi. Pole õige süüdistada «individualismis», «kollektiivist irdumises» neid, kes ei ole huvitatud tantsimisest, koosviibimisest ja sarnastest meelelahutustest ning täidavad oma vaba aja tõsiste harrastustega, millel on individuaalne iseloom, näiteks lugemisega. Peab arvestama iseloomude ja huvide erinevusi, nende kallal ei tohi vägivalda tarvi-

tada, eriti aga kui eraldumine on suunatud tösistele ja üllastele eesmärkidele.

Sügavatest natuuridest on kommunism palju suuremal määral huvitatud, kui inimestest, kes «kõigest midagi natuke teavad». Kahjuks juhtub veel teinekord, et originaalset mõtet võetakse kui väljakutset ühiskondlikule arvamusele, kui lugupidamatust kollektiivi vastu, aga mitte kui väljakutset kulunud mõtetele. Sellist «individuaalsust» hukka mõista tähendab pügada kõiki ühe mõõdu järgi, valesti aru saada marksistlikust suhtumisest individuaalse probleemisse või lihtsalt ilmutada sallimatust inimese suhtes, kes ei ole meiega sarnane.

Sotsiaalse võrdsuse kehtestamine meie maal üleminekul kommunismile tähendab igasuguste sotsiaalsete erinevuste kaotamist meie ühiskonna inimeste vahel. See tähendab, et «kommunismi ajal on kõigil inimestel võrdne seisund ühiskonnas, ühesugused suhted tootmisvahenditega ning võrdsed töö ja jaotuse tingimused ja nad võtavad aktiivselt osa ühiskonna juhtimisest».⁹ See aga ei tähenda hoopiski individuaalsete erinevuste kaotamist. Viimased kujutavad endast igavest nähtust. Kommunistlikus ühiskonnas inimeste individuaalsete nõuete, huvide, vajaduste ja maitsete erinevus kasvab seoses nende rahuldamise ühiskondlike võimaluste kasvuga.

6. Isikuväärikus

Positiivsete joonte kasv inimesel kutsub esile teiste austuse. Nende joonte tähtsuse tunnetamine inimese enese poolt kujundab temas eneseaustuse, mis väljendub *isikuväärikus*es. Isikuväärikus — see pole mitte ainult tunne, vaid ka *inimese käitumise* iseloom, tema kui isiksuse tunnus.

Mida tähendab *väärikalt käituda*? Mille suhtes väärilikalt? Ilmselt isikuväärikusele vastavalt selles mõttes, mis on omane antud ajastule ja klassile.

Inimene, tunnetades ennast isiksusena koos sellele omaste õiguste ja kohustustega, *kaitseb* neid õigusi kalalætungide vastu ja *täidab* oma kohustusi. Inimene täi-

⁹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, Tallinn, 1965, lk. 59.

dab oma kohustusi elades isiksusele väarikat elu. Seega mõistame me isikuväärikuse all inimese käitumist seoses oma õiguste kaitsmisega ja oma kohustuse täitmisega, mis väljendub isiksusele väarikas eluviisis.

Nagu eelnevalt märgitud, ei omanud inimesed, kes kuulusid ühte või teise klassi või seisusse, rassi või rahvusse, erinevatel ajalooperioodidel mingeid või omasid ainult tühiseid õigusi ja neid ei peetud isiksusteks, kuigi nad tegelikult seda olid. Seepärast tuli neil võidelda oma inimväärikuse alalise ja süstemaatilise rikkumise vastu. Võitlus inimväärikuse eest on kapitalistlikes maades ka tänapäeval tööliste ja töötajate klassivõitluse, samuti rõhutatud rahvuste kolonialismi ja rassilise diskrimineerimise vastu suunatud võitluse koostisosaks. Klassilahingutes ekspluaatorite vastu õnnestus töörahval saavutada inimõiguste teatud kaitset «vabadushartade» ja «inimese ning kodaniku õiguste» näol, mis kuulutati välja kodanlike revolutsioonide ajal Prantsusmaal, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides ja teistes maades. Praktikas aga jäävad need õigused kapitalistlikes maades ka tänapäeval suures osas ainult paberile. Seepärast toimub ka kaasajal võitlus kodanikuõiguste eest, mis garanteeriks inimväärikuse. Peamine aga ei ole siin kodanikuõiguste puudumises, s. o. mitte töötajate inimväärikuse otseses alandamises (kuigi ka seda pidevalt esineb), vaid kapitalismi majanduslikes tingimustes, mis ei võimalda töötajail elada inimväärlist elu.

Viletsus, tööpuudus, kohati peavarju puudumine, nälg, vajadus kasutada kodanliku heategevuse «teeneid» — kõik see alandab töötavat inimest kapitalistlikus ühiskonnas. Seega oma väarikuse säilitamine ja inimesele väärilise eluviisi saavutamine sõltub kapitalismis kõigepealt sotsiaal-majanduslikest tingimustest, see nõuab kapitalistliku süsteemi kaotamist, koloniaalrahvastele aga — kolonialismi hävitamist.

Tingimused inimväärikuse järgimiseks luuakse alles sotsialismis, kus on likvideeritud klassiekspluateerimine, ja kommunismis, kus luuakse materiaalsete hüvede küllus ning sotsiaalne võrdsus ühiskonna kõigi liikmete jaoks.

Sotsialistlikus ühiskonnas saavutatakse ka teine tähtis tingimus isikuväärikuse järgimiseks — kõigi inimeste täielik võrdõiguslikkus sõltumata nende rassist, rahvusest, põlvnemisest, tegevusalast, soost. See võrdõiguslik-

kus juurdub inimeste psühholoogiasse, mis on samuti tähtis. Üks asi on võrdõiguslikkus seadustes, teine aga — et inimene elus, igapäevastes toimingutes, suhetes ei kannataks ülalmärgitud erinevuste tõttu põlglikku suhtumist. Meie ühiskonnas ei ole enam halvustavat suhtumist töölisesse, talupojasse. Vastupidi, nende tööle ja saavutustele kuulub suurim austus ja lugupidamine. Meil ei esine enam põlastavat suhtumist teistest rahvustest inimestesse. Kuid võib-olla sellisel juhul meie inimkonnas inimesel polegi vajadust kaitsta oma väärikust? Võib-olla isikuväärikus peab selle tõttu välja surema? Selline järeldus oleks vale. Meie partei programmis on kirjutatud: «Iga kodaniku isikuväärikust kaitseb ühiskond».¹⁰

Järelikult, ka meie ühiskonnas on vaja kaitsta isikuväärikust. Veel võib kohata inimese haavamise, solvamise ja alandamise juhtumeid. Inimeste peale ülemuslikud karjumised, köögitülid, ebatsensuurne sõim, naise alandamine — kõike seda veel leidub. Kõige sagedamini tuleneb see jõhkruusest, taktitusest, harimatusest, soovimatusest mõista teise inimese psühholoogiat, mõnikord aga ka isegi madalaist ajendeist. Kaugeltki mitte kõiki inimväärikuse rikkumise juhtumeid ei aruta kohus või seltsimehelik kohus, sellepärast tuleb teinekord inimesel *endal* anda solvajale või jõhkardile vastulööki.

Isikuväärikus aga ei taandu ainult väärikuse kaitsmisele. Isikuväärikus on samuti teatud *väärikas eluviis*. Asi ei *seisne* ju ainult *selles*, et teised sind ei alandaks, vaid ka selles, et *sa ise* oma käitumisega, oma eluviisiga ennast ei alandaks.

Väärika eluviisi mõiste sisaldab nii klassilisi ja üldse ajalooliselt muutuvaid tunnuseid kui ka üldinimlikke tunnuseid. Pidamata vajalikuks neid üksikasjaliselt esitada, sest üldinimlikkus on ka klassiline, klassilises aga samuti üldinimlik, peab siiski näitama, et erinevates arusaamades väärikast eluviisist on klassiline ja üldinimlik esindatud erinevas proportsioonis. Näiteks nii kapitalistlikus kui ka sotsialistlikus ühiskonnas mõistetakse hukka joodiku käitumine kui inimesele ebaväärikas ja inimest alandav, kõlvatu inimese käitumine, kes suhtub naisesse loomaliikult, toorutseja, valetaja ja argpüksi käitumine. Seejuures aga peame me sotsialistlikus ühiskonnas ebaväärikaks

¹⁰ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 111.

eluviisiks seda, mida kodanlik ühiskondlik arvamus sugugi hukka ei mõista, näiteks ahnitsemist, muidusöömist, väikekodanlikku eluviisi jms. See on ka mõistetav, sest esimesel juhul on inimese käitumine kahjulik igasugusele ühiskonnale ja igale klassile, teisel juhul aga inimese käitumine ei vasta ja on kahjulik ainult teatud ühiskondlikule korrale — sotsialistlikule.

Ettekujutused sellest, millega inimene ennast kompromiteerib, muutuvad ajaloos mitte ainult klassihuvidest sõltuvalt, vaid ka sõltuvalt ajastu vaimust üldse. Kui inglise puritaanlased pidasid ebaväärikaks ja sündsusetuks suitsetada, tantsida, külastada teatri- ja teisi avalikke etendusi, paljastada oma keha jms., siis tänapäeval nii välismaal kui meil ei šokeeri kedagi teatrid, tantsimine, ega ka avara dekolteega riided. Meile siiski näib, et noori on vaja tagasi hoida liigest «otsekohesusest» oma emotsioonide avalikul väljendamisel. Nii ei pea ergutama suudlusi ja embamisi tänaval inimeste nähes. On asju, milles ei ole vajadust järgi jõuda lääneriikidele ja neist ette minna. Üldse on tagasihoidlikkus oma tunnete, kirgede ja emotsioonide väljendamisei üks kultuursuse vaieldamatuid tunnuseid.

Väärika eluviisi probleemid ei taandu sugugi niinimetatud kombelisusele, vaid sel on palju sügavam mõte — see on kogu käitumise iseloom, isikuväärikusele vastav *elukorraldus*. Selline elukorraldus, nagu näeb ette marksism, ei taandu ainult üldinimlike normide, lihtsate kõlbuse ja õigluse seaduste täitmisele, kuigi viimased lülituvad paratamatu momendina kommunistlikku moraali. Kommunistmehitajale ei piisa sellest, et mitte varastada ja valetada, mitte teha alatusi, maksta oma rahalised võlad jne.; tema moraal on nõudlikum. Viimane on väljendatud nõukogude inimestele hästituntud kommunistmehitaja moraalikoodeksis, mistõttu siin pole vajadust seda esitada. On vaja tuua ainult mõned näited, mis iseloomustavad selle moraaliga kõrgemat taset võrreldes tavalise, üldinimliku moraaliga.

Koodeksis on lihtsad moraalinormid, näiteks sellised, nagu ausus, tagasihoidlikkus jms. ühendatud kõrgemate moraalinõuetega, s. o. sellistega, milliseid eelmised ühiskonnad ei seadnud inimese ette, kuid millised esitatakse kommunistile ja igale meie ühiskonna inimesele, kes tahab saavutada teiste inimeste lugupidamist.

Selle mõtte illustreerimiseks vaatleme mõningaid koodeksi norme.

Nii kuulutatakse moraalikoodeksis: «kohusetruu töö ühiskonna hüvanguks: kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma».¹¹ Loomulikult, ei austata loodreid ka kapitalistlikus ühiskonnas, kuid ainult sellisel määral ja sel juhul, kui see laiskus ei võimalda tal omada elatusvahendeid, luua küllust. Esiteks, logeleja, kes on pärinud varanduse, maaomanik, kuponge lõikav rantjee jms. — need on just kodanlikes ringkondades kõige «lugupeetavamad» ja austatavamad inimesed. Teiseks, tööd austatakse kapitalismi tingimustes ainult kui vahendit «haljale oksale» jõudmiseks. Jutt ei ole hoopiski tööst ühiskonna heaks. Ja seda vähem on kapitalismis tähtsust printsiibil «kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma». Vastupidi, sööb kõige paremini see, kes ise ei tööta.

Koodeksisse on võetud printsiip: «igapäevane hoolitsus ühiskonna vara säilitamise ja suurendamise eest».¹² See nõue ei ole kaugeltki samatähenduslik piibli käsuga «ära varasta». Loomulikult kuulub selle normi alla elementaarse nõudena keeld varastada nii eraisikuil kui ka riigil. See aga on negatiivne nõue, mida kaitseb seadus. Mitte varastada — see pole meie moraaliteadvusele veel vooruseks. Kommunismiehitajale ei piisa elementaarsest aususest. Ülalmärgitud koodeksi nõue laieneb sellistele tegudele, mis hoopiski ei kuulu kodanliku moraaliteadvuse sfääri. Loomulikult kaitstakse kapitalistlikus ühiskonnas samuti riigivara — see on teatud isikuteriingi ametialaseks kohuseks. Kodanlikus ühiskonnas aga keegi ei mõtlegi pidada riigi vara kaitsmise ja seda enam suurendamise nõuet iga kodaniku *moraalseks kohuseks*.

Üldinimlike ja kommunistlike joonte ühtsusele kommunistiehitaja moraalikoodeksi printsiipides võiks tuua veel palju teisi näiteid. Piirdume sellega ja näitame veel ühte teist koodeksi iseärasust. Koodeksisse on võetud ka sellised nõuded, mis on iseloomulikud ainult kommunistlikule ideoloogiale. Nendeks on näiteks kolm viimast printsiipi:

«kõigi NSV Liidu rahvaste sõprus ja vendlus, leppimatu suhtumine rahvusliku ja rassilise vaenu avaldustesse;

¹¹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 110.

¹² Sealsamas.

leppimatu suhtumine kommunismi vaenlastesse, rahu ja rahvaste vabaduse vaenlastesse;

vennalik solidaarsus kõigi maade töötajatega, kõigi rahvastega».¹³ See ei tähenda, et kodanliku inimese teadvuses ei võiks olla sõbralikkuse tunnet teisest rassist või rahvusest inimeste vastu või et tal ei võiks olla püüdu rahule jms. See ei tähenda samuti, et võiksime öelda — kõik kodanlased on antisemiidid jms. Jutt on siin sellest, et kodanlikule inimesele ei ole internatsionalismi idee paratamatuks moraaliprintsiibiks. Teiste sõnadega, kodanlik ühiskondlik arvamus ei esita inimesele nõuet olla internatsionalist. Meie kommunistlikus ideoloogias on internatsionalism üheks peamiseks sotsiaal-poliitiliseks printsiibiks. Moraalikoodeksis esineb see kui moraaliprintsiip. See tähendab, et kommunismiehitajal mitte ainult ei ole juriidilist või parteilist õigust suhtuda põlglikult, kõrgilt või vaenulikult teiste rasside või rahvuste esindajaisse, vaid et selline käitumine on talle *häviväärne, sündsusetu*, tema isikuväärrikust *alandav*.

Nõukogude inimene on oma sügavaimalt olemuselt internatsionalist. Ta suhtub suure austusega kõigisse maa-kera rahvastesse, kõigisse töötajaisse, igasse ausasse inimesesse, kes võitleb rahu, inimese heaolu ja õnne eest. Ta astub kirglikult välja isikuväärrikuse igasuguse alandamise vastu. See internatsionalism seostub tal kõrge patriotismiga. Nõukogude inimese väärrikus ei ole ainult omaenda elu õilsuse tunnetamine, mis on täidetud kõrgete ideaalide teenimisega. Tema väärrikus on sotsialistliku elulaadi suure ülluse tunnetamine üldse, tema rahva ning kodumaa au ja ülevuse kajastus.

Seega uue, kommunistliku inimese väärrikus on kõrgem võrreldes kõikide inimkonna ajaloos eksisteerinud isikuväärrikuse vormidega. Seepärast nõuab nõukogude inimese isikuväärrikus keeldumist reast sellistest tegudest, mida lubab endale kodanliku ühiskonna inimene. Meie sõjaväelased, puutudes Teise maailmasõja lõppedes kokku ameeriklastega, olid äärmiselt üllatatud näiteks sellest, et mitte ainult ameerika sõdurid, vaid ka ohvitserid, teinekord isegi kõrgemad ohvitserid, ei häbenenud sugugi äritseda oma kellade ja teiste väikeste esemetega. Ameeriklased pidasid sellist käitumist tavaliseks bisnessiks, mis sugugi

¹³ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 111.

ei riiva nende väarikust. Revolutsioonieelses Hiinas ei hābenenud vālismaalased sõita rikšadel, samal ajal kui nõukogude inimesed pidasid seda hābivāärseks ja ebavāārikaks.

Seega ei ole isikuvāārikus mitte niivõrd negatiivne mõiste, seoses selle vāārikuse kaitsmisega kallaletungide eest, kuivõrd positiivne mõiste, seoses vāārika eluviisiga. Vāārikas elu — see on samuti teatud *kohustuste* täitmine. Isikuvāārikus ei seisne ainult selles, et *mitte lubada teistel* toimida inimvāārikuse vastu, ja mitte ainult selles, et *iseendale keelata* teod, mis seda vāārikust alandavad, vaid samuti ka selles, et *teha seda, mida vāārikus nõuab* ja teha *nii*, nagu nõuab vāārikus.

Need isiku kohustused on kõigepealt seotud tööga. Kapitalistlikus ühiskonnas ei ole kohustust teha tööd. Meie ühiskonnas on see mitte ainult kodaniku-, vaid ka moraalne kohustus. Muidusõoja pole ainult kasutu, vaid ka oma vāārikuse kaotanud madal inimene, kes kutsub teistes *esile põlguse*. Kohustus töötada sisaldab ka töö hea kvaliteedi nõude. Töötama peab *kohusetruult*. Inimene, kes töötab «kuidagi», südamega asja juures mitte olles, ei erine palju loodrist ja käitub samuti ebavāārikalt, madalalt. Moraalikoodeks piirdub kohusetruu töö nõudega. Kohusetruu töö aga kasvab meie ühiskonnas üle *kangelaslikuks* tööks ühiskonna, kommunismi hüvanguks, inimeste õnneks, kujutades endast isikuvāārikuse kõrgemat astet.

Isiku kohustused, kommunismiehitajale vāāriline eluviis pole seotud ainult tööga, vaid ka ühiskondliku ja koduse eluga. Kui ühiskondlikus elus, mis toimub paljude inimeste silme all, kohtab inimese sobimatu käitumine suurt vastumõju ja seda on kergem parandada, siis koduses elus, mis toimub perekonnaringis või kommunaalkorteri seinte vahel, on vastumõju madalaile ja näotuile tegudele nõrgem ning need teod kaovad aeglasemalt. Seepärast on isiku käitumine koduses elus sageli halvem kui ühiskondlikus tegevuses. Sel asjaolul on ka teised põhjused. Kaotada oma vāārikus töökaaslaste silmis on ju vāāsam kui kaotada seda, ütleme, naise või korterinaabrite silmis. Seepärast on inimene koduses elus ükskõiksem, samal ajal kui ta töö ja ühiskondlikus elus jälgib ennast rohkem, on püüdlikum. Lodevust koduses elus soodustab ka suhteline karistamatus. Samal ajal rikub sobimatu käi-

tumine ja oma kohustuste mittetäitmine igapäevases elus, eriti perekonnas, ümbritsevate ning lähedaste inimeste elu.

Seepärast on enesedistsipliin nõukogude inimese isikuväärikuse vältimatuks tingimuseks kõikjal, kus ta puutub kokku inimestega, järelikult ka koduses elus.

7. Isiksuse mõiste

Andsime eelnevalt isiksuse mõiste sotsioloogilise määrangu kui inimese ühiskondliku olemuse määrangu, s. t. tema omaduste (kvaliteetide) kogusummana, mis kujunevad suhete protsessis ühiskonnaga. Kuid see lühike määrang ei vasta küsimusele, millised on need omadused. Nüüd määratleme isiksuse mõiste, lülitades sellesse ka viimased.

Isiksus — see on inimene, kes omab ajalooliselt tingitud mõistuslikkuse astet ja vastutuse astet ühiskonna ees, kes kasutab (või on võimeline kasutama), vastavalt oma sisemistele omadustele, teatud õigusi ja vabadusi, kes annab oma individuaalse tegevusega panuse ühiskonna arengusse ja kelle eluviis vastab tema ajastu või klassi ideaalile.

Kuigi toodud mõiste kujutab endast kokkuvõtet isiksuse eelnevalt vaadeldud tunnustest (joontest), mis kuulusid talle vahetult või üldistatud kujul, vajab see mõningat seletust.

Sõnad «või on võimeline kasutama» näitavad, et isiksuse üle ei saa otsustada selle järgi, omab ta õigusi ja vabadusi või mitte. Viimaste olemasolu või puudumine sõltub ühiskonna või riigi suhtumisest isiksusse. Täiesti väarikal inimesel võivad näiteks olla vabadused ära võetud. Tsaariajal peeti revolutsionääri riiklikult seisukohalt «kurjategijaks» ja ta saadeti vanglasse või asumisele, mille tõttu ta muidugi ei lõkanud olemast isiksus. Fašistid hävitasid ja pidasid kontsentratsioonilaagris ausaid saksa patrioote-kommuniste ja teisi progressiivseid tegelasi. Seda juhtub mõnedes kapitalismimaades praegugi.

Märgitud isiksuse tunnused on omavahel seotud. Nii toob isikuvabaduse puudumine endaga kaasa ka õiguste puudumise. Orjalt oli võetud vabadus ja tal ei olnud ka kodanikuõigusi. Sama ori oli täiesti vastutamatu: ta ei

saanud isegi oma isiklikke asju otsustada, seda tegi tema eest isand. Selline seos aga ei kehti alati: revolutsioonäärilt õiguste äravõtmine ei tähendanud talle sugugi vastutuse äravõtmist oma klassi ja rahva saatuse eest; õigusteta vene talupojad kihutasid 150 aastat tagasi Venemaalt välja Napoleoni suure armee, tunnetades oma vastutust kodumaa saatuse pärast.

Inimeselt isikuvabaduse äravõtmine tähendab eitada tema individuaalsust, s. o. õigust teistest erinevale eluviisile, käitumisele ja arvamustele, isiklikule maitsele ja mõtetele, mis erinevad nende inimeste mõtetest ja maitsest, kes «omavad võimu». On aga selge, et kõik see ei võta inimeselt ära individuaalsust, vaid loob ainult takistusi selle avaldamiseks.

Seepärast on näiteks mingi ajaloolise isiku kuju ja tähtsuse mõistmine seotud teatud raskustega, sest kaas-aegsete arvamused temast, samuti ka talle kuulunud kirjad ja dokumendid on tihti vasturääkivad.

Miks aga oleme isiksuse mõistes välja toonud just antud jooned (tunnused)? Kuna inimene on ühiskondlike suhete kogusumma, siis, nagu näib, peaksid need ühiskondlikud suhted kuuluma täielikult isiksuse mõistesse. Sellisei juhul aga peaksime lihtsalt kirjeldama neid ühiskondlikke tingimusi, milles isik elas ja elab. On ilmne, et peab välja tooma need ühiskondlike suhete küljed, kus kõige suuremal määral väljenduvad isiku ja ühiskonna suhted.

Seepärast, eraldades inimese kõigist ühiskondlikest suhetest tinglikult just antud tunnused, näeme, et viimaseid võime õpetustes isiksusest kõige sagedamini kohata. Ka igapäevases elus eristatakse tavaliselt neid isiksuse tunnuseid.

Isiksuse üldmäärgitud tunnused ja mõiste on autori arvates õiged ka isiksuse ajaloolise arengu ja isiku individuaalsuse vaatlemisel: mitte ainult inimese ajalooline kujunemine, vaid ka iga lapse kujunemine isiksuseks toimub nende tunnuste arenguna. Iga ühiskondlik-majandusliku formatsiooni puhul on isiksuse tunnustel erinev arenguaste ja väljendusvorm. Nii rõhutatakse meie isiksuse mõistes, et isik peab omama teatud mõistuslikkuse astet. Kuid milline see *aste* on? Edasi, isiksuse mõistesse lülitame ka sellise tunnuse nagu isikuvabadus. Milline aga just nimelt peab olema selle vabaduse *aste*? Jne. jne. Vastused nendele küsimustele saame ainult isiksuse aja-

loolis-konkreetsel vaatlemisel. Isiku mõistuslikkuse, kõlbelise vastutuse või vabaduse astmed ja vormid on erinevates ajaloolistes tingimustes erinevad. Selline vastus ei vähenda sugugi isiksuse üldmõiste tähtsust. Näiteks milline ka ei oleks vabaduse aste, on ta ikkagi mitte millegi muu kui just vabaduse aste jne. Silmas pidades isiksuse selliseid üldtunnuseid võime palju õigemini kindlaks määrata ka isiksuse ajaloolis-konkreetsed tunnused.

Isiksuse üldmõiste väljatöötamine on tähtis mitte ainult selle poolest, et ta avab selle üldise, mis igal ühiskondliku arengu perioodil iseloomustab isiksust, vaid ka selle poolest, et ta määrab kindlaks, millistes piirides toimub isiksuse muutumine antud perioodil. Selle või teise ajastu ühiskondlikud tingimused on rohkem soodsad ühtede ja vähem soodsad teiste isiksuse joonte arenguks. Seepärast võib pidada isiksuse tunnuste arengu ebaühtsust, nende disharmooniat isiksuse arengu seaduseks kõigis seni eksisteerinud ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides. See ebaühtlus ületatakse alles kommunistlikus ühiskonnas, mis loob harmoonilise isiksuse.

Raamatu «Kommunism ja isiksus» autorid, arvates, et ei eksisteeri ühiskonda üldse ning et «isiksuse ja ühiskonnaprobleemi käsitlemisel ei saa samuti lähtuda mõistest «isiksus üldse»»,¹⁴ kritiseerisid isiksuse määranguid, mis on antud kadunud S. L. Rubinšteini raamatus «Oleme ja teadvus» ning nende ridade autori artiklis «Kommunism ja isiksus» ajakirjas «Вопросы философии» № 6, 1962. a. Ülalmärgitud raamatu autorid kirjutavad: «Esitatud määrangud on toodud kui isiksuse määrangud üldse, olenemata ajast, antud ühiskondlikust formatsioonist, inimese klassilisest ja grupilisest kuuluvusest».¹⁵

Käesoleva töö autor arvab, et mõistet *ühiskond* (*ühiskond üldse*) kui üldist momenti konkreetsel lähenemisel ühiskonnale on täielik õigus kasutada ja pidevalt kasutatakse parteidokumentides ning marksistlikes töedes. Raamatu «Kommunism ja isiksus» autorid ise, vastuolus oma selle mõiste tähtsuse eitamisega, kirjutavad: «Kuigi tegelikkuses eksisteerib mitte ühiskond üldse, vaid see või teine konkreetselt antud ühiskondlik formatsioon, omavad need erinevad ühiskonnad kõigi oma liigierine-

¹⁴ «Коммунизм и личность», Москва 1964, lk. 9.

¹⁵ Sealsamas.

vuste juures neile ühised sootunnused, mida haarab mõiste «ühiskond».¹⁶ Edasi tuuakse mõiste «ühiskond üldse» *üksikasjalik määratlus*. Raamatu autoreil on muidugi selles mõttes õigus, et ühiskonna areng toimub igal ajastul kindla ühiskondlik-majandusliku formatsiooni raamides, ja et ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõistet ei tohi *asendada* ühiskonna mõistega üldse või eitada esimest teise kasuks. Just sellise eitamise või üksiku üldisega asendamise vastu olid marksismi-leninismi klassikud. Marksism nõuab konkreetset ühiskonnale lähenemist, mis just väljendubki ühiskondlik-majandusliku formatsiooni mõistes. Marxi tuntud määrangu järgi on aga konkreetne üldise, erilise ja üksiku ühtsus. *Üldise* väljajätmine on marksistliku tunnetusteooria printsiibi rikkumine, on nominalism. Üldiseks antud juhul on ühiskond, eriliseks — ühiskondlik-majanduslik formatsioon, klassid jm., üksikuks aga — need või teised ajaloolised faktid, sündmused või (meie käsitluses) isiksus.

Millise tulemuseni aga jõuavad siis raamatu «Kommunism ja isiksus» autorid? Liigierisusele vastab mingi objektiivne, reaalne (ühiskondlik-majanduslik formatsioon), kuid soo määrang (ühiskond) ei väljenda midagi reaalselt! Tähendab, mõiste *ühiskond* on ainult «puhas», tühi mõte, mil ei ole oma reaalselt sisu. Milleks aga on vaja siis kasutada seda mõistet ja määrata tema sisu?

Täiesti analoogiline on asi ka mõistega *isiksus üldse*. Iga reaalne isiksus on ajaloolis-konkreetne isiksus. Mõiste *isiksus* väljendab aga seda üldist, mis inimkonna arengu ajaloolises protsessis on omane kõikidele isiksustele ja mille erikujuks on tänapäeva ja eriti kommunistliku isiksuse paljud jooned.

Mitte üksnes väike laps kujuneb isiksuseks järk-järgult, vastavalt sellele, kuidas arenevad temas ülalkirjeldatud isiksuse tunnused, vaid ka täiskasvanud inimene kujuneb isiksuseks nende tunnuste arengu käigus. Iga inimene on igas ühiskondlikus formatsioonis isiksuseks selles mõttes, et *ta kas või minimaalsel määral omab isiksuse tunnuseid (jooni)*. Need tunnused aga arenevad, mille käigus kujunebki täisväärtuslik isiksus.

On selge, et iga ühiskond ja iga klass on huvitatud sellest isiksusest, kes teeniks nende eesmäärke, sellepärast

¹⁶ «Коммунизм и личность», Москва 1964, lk. 8.

nad soodustavad isiksuse tunnuste ja joonte arengut neile vajalikus suunas, luues isiksuse kujunemisele teatud ühiskondlikud tingimused (seaduste süsteemid, kasvatusese-loom, ühiskondlik arvamus jne.). Seepärast ei ole isiksuse teoorial meie jaoks mitte ainult tunnetuslik, vaid ka *normatiivne, kasvatuslik* tähtsus. Teiste sõnadega — isiksuse mõistel on ka *ideaali* tähendus, mille poole peame püüdma. Selle ideaali väljaselgitamiseks *ei piisa üksnes* isiksuse üldmõistest. Ta on aga selle ideaali hädavajalikuks eelduseks ja aluseks. Kommunistlik isiksus kujutab endast mitte ainult sotsialistliku isiksuse arengut, vaid on isiksuse paljusajandilise arengu tulemus, mida püüamegi näidata käesoleva raamatu järgnevas peatükis.

III

ISIKSUSE AJALOOLINE ARENG

Selgitades isiksuse tunnuseid, pöörasime vajaduse korral tähelepanu sellele, *millised* on need tunnused, nende *valikule*. Edasisel uurimisel peame pöörama peatähelepanu isiksuse tunnuste *arengule* ja nende omavahelisele suhtele ühel või teisel ajaloo perioodil. On näiteks selge, et klassieelses ühiskonnas ei saanud areneda need isiksuse jooned, mis on seotud isiku eksisteerimisega klassi-antagonistlikus ühiskonnas. Viimases aga känguvad ja kustuvad jooned, mis on isiksusele iseloomulikud klassieelses ühiskonnas, ja saavad täieliku õitsengu jooned, mis tulenevad eraomandusliku ja antagonistliku ühiskonna tingimustest. Sotsialistlikus ühiskonnas, vastupidi, ületatakse järk-järgult isiksuse jooned, mida on sünnitanud klassilised, antagonistlikud tingimused, eriti kodanlik ühiskond. Maades aga, mis lähevad üle sotsialismile, seda staadiumit vahele jättes, surevad välja isiksuse ürgkogu-kondlikud ja feodaalsed jooned.

Siin tekib ka isiksuse tunnuste uus omavaheline suhe. Jooned, mis on tüüpilised vana ühiskonna inimesele, muutuvad ebatüüpilisteks ja kuuluvad uues ühiskonnas isegi väljanaermisele. Meenutame näiteks Don Quijote'i La Manchast. Rüütlivoorused on kodanlikus ühiskonnas oma aja ära elanud ja esinevad seal juba anekdootlikus vormis. Selles teoses on näidatud vapustava jõuga õilsa inimese draamat uutes proosalistes kodanlikes tingimustes. Võtame näite kaasaegsest kirjandusest. Tuntud rootsi kirjaniku Erik Lundquisti raamatus «Metslased elavad Läänes», mis on kirjutatud suure sümpaatiaga Lääne-Iriani (Indoneesia) elanike, nende elulaadi ja iseloomu suhtes, on näidatud, et tõelisteks metslasteks on eurooplastest kolonisaatorid ja nende teenrid ning agendid. Kapitalistlikud tavad on tänapäeva progressiivsele inimesele tööpoolest äärmiseks metsikuseks ja barbaarsuseks, tekitades nõrdimust ja vastikust.

Inimkonna ajaloos võib meie arvates eraldada isiksuse arengu kolm vormi:

1. *Isiksuse tunnuste, joonte konkreetse sisu muutumine* ühiskondliku olemise mõjul. F. Engels näitas «Anti-Düheringis» eredalt, kuidas ühiskondliku arengu erinevail etappidel muutub näiteks inimestel vabaduse mõiste. Põhjalikult muutuvad arusaamad inimese õigustest ja kohustustest ühiskonna suhtes, ning järelikult ka tema vastutuse astmest, samuti kui arusaamad ühiskonnast, kelle ees inimene peab ennast vastutavaks. Näiteks vene mõisnik pidas ennast vastutavaks jumala, monarhi ja oma seisuse ees. Pole tarvidust selgitada, et see vastutus erineb otsustavalt nõukogude inimese vastutusest rahva ja kogu progressiivse ühiskonna ees.

2. *Isiksust määrava teguri, s. o. tema nende joonte muutumine*, mis antud ajalooperioodil tõusevad esiplaanile. Nii oli klassikalise Rooma ajastul selleks teguriks *kodanikuseisusse kuulumine*. See tegur, loomulikult erineva konkreetse sisuga (vastutus rahva — talurahva ees, võitlus tema vabastamiseks pärisorjusest), on iseloomulik möödunud sajandi vene eesrindlikele tegelastele. Hästi väljendas seda N. A. Nekrassov:

Poeet võid sa ka mitte olla,
Kuid kodanik pead olema.

Prantsuse Suure kodanliku revolutsiooni ettevalmistamise perioodil XVIII sajandi lõpul oli selliseks isiksust määravaks teguriks *vabadus*. Rousseau', Voltaire'i, entsüklopedistide tegevus toimus vabaduse eest võitlemise lipu all. «Tormi ja tungi» perioodil Saksamaal oli niisuguseks teguriks *individuaalsus*.

3. *Isiku vaimne ja kõlbeline progress*. Isiku vaimne progress seoses hariduse, teaduse ja tehnika arenguga on väljaspool kahtlust. Teine asi on inimkonna kõlbelise progressi tunnustamine. Teatavasti kaasaegsed kodanlikud ajaloolased ja sotsioloogid, tunnustades sotsiaalseid ja moraalseid muutusi ajaloos (pärast kõiki sündmusi inimkonna elus viimastel sajanditel, eriti aga meie sajandil, oleks veider seda mitte teha), eitavad kõlbelist progressi, s. t. ühiskonna ning tema inimeste täiustumist ja humanismi ning inimlikkuse kasvu. Põhjusi kahtlusteks inimkonna kõlbelise progressi suhtes ei ole muidugi vähe Igaüks, kes on võimeline tundma meelepaha kuritegude ja

hädade üle, mida toob endaga kaasa tänapäeva kapitalism rahu-, eriti aga sõjaajal; igaüks, kes on üle elanud fašistliku ikke, kes näeb kommete katastroofilist langust kapitalistlikus ühiskonnas ja kes seejuures ei ole relvastatud eesrindliku ideoloogia ja teadusliku maailmavaatega, kaotab loomulikult ajaloolise optimismi pinna. Marksism aga usub kindlalt inimkonna moraalsesse progressi, mõistes inimkonna all mitte oma languse ees loomastunud kapitalistliku ühiskonna valitsevat klassi, vaid maailma *rahvaid*, *töötavaid* rahvahulki. Püüame seda ka järgnevas käsitluses näidata.

1. Isiksuse kujunemine klassieelses ühiskonnas

Vastavalt tänapäeva teaduslikele ettekujutustele eraldus inimene loomariigist rohkem kui miljon aastat tagasi. Klassiühiskonna ajalugu hõlmab ainult mõne viimase aastatuhande. Kogu ülejäänud aeg langeb klassieelsele ühiskonnale. Viimane jaotatakse omakorda mitmeks perioodiks, milliseid tähistatakse erinevate arheoloogiliste ja ajalooliste terminitega vastavalt nende perioodide materiaalse tootmise ja ühiskondlike suhete iseloomule. Me ei käsitلة, ei puuduta detailsemat periodiseerimist, jättes ainult selle ajastu kõige üldisema mõiste — klassieelne ühiskond.

Nimetatud perioodi paljude aastatuhandete jooksul elasid inimesed poolloomalikes eksisteerimistingimustes. Nende elu sellest perioodist võib rääkida, seejuures täiesti teoreetiliselt, kui isiksuse teatud antropoloogiliste eelduste kujunemise ajast. Faktiliste andmete puudulikkuse tõttu läheme sellest perioodist mööda. Järelikult võib isiksusest rääkida alles seoses klassieelse ühiskonna palju hilisema perioodiga, kui juba visandus vastavalt tootlike jõudude arengutasemele teatud ühiskondlik ja elukondlik organisatsioon, mis tõstis inimese märgatavalt kõrgemale loomariigist. Siin peame silmas klassieelse ühiskonna seda arenguperioodi, mida marksistlikus kirjanduses tähistatakse ürgkogukondliku või sugukondliku korra mõistega. Selle ühiskonna põhimised jooned on antud F. Engelsi raamatus «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine», teadlaste arvukates marksistlikes ja mittemarksistlikes töödes, mis uurivad ürgühiskonda, ning kõikides ajaloolise materialismi õpikutes. Seepärast pole vajadust kirjeldada

seda ühiskonda. Meid huvitab siin kaks küsimust ja nimelt: kas võib üldse rääkida isiksusest ürgühiskonnas ja kui võib, siis milles väljendusid tema iseärasused sellel ühiskonna arengu etapil?

Arvamus, et sugukondliku ühiskonna inimest ei saa veel pidada isiksuseks ja et nagu F. Engels oleks olnud sellisel seisukohal, on alusetu. Ürginimene omas teatud määral kõiki isiksuse tunnuseid, mis olid tingitud tolle aja ühiskondlikust arengust. Võtame näiteks sugukondliku ühiskonna inimeste mõistuslikkuse. Kuigi ürginimeste käitumises oli palju instinktiivset ja ühiskonna tootlike jõudude arenguaste oli madal, ei tule kahelda ürginimeste mõistuslikkuses. On teada, et inimese mõistuslikkus arenes ajalooliselt eelkõige tööriistade kasutamiselevõtmisega. Klassieelses ühiskonnas tehti suurimad avastused ja leiutised, mis olid aluseks kogu edasise materiaalse tsivilisatsiooni arengule: tule kasutamine, kangi omaduste avastamine ning selle kasutamine, ratta, vibu ja noole, pottsepatöö, käsikudumise leiutamine, loomade kodustamine, taimede kultiveerimine jne. Kaheldamatult esines algul kõigi nende avastuste ja leiutiste juures juhuslikkuse moment. Nii on üsna tõenäoline, et tule kasutamine oli algul seotud metsatulekahjude jälgimisega, metsloomade kodustamine aga algas loomade lähenemisest inimestele, kui nad tulid otsima toidujäätmeid jne. Kõike aga ei saa sugugi taandada juhuslikkusele. Põhimiseks oli *taiplikkuse, mõistuse* moment. Seejuures peab rõhutama, et need avastused ja leiutused näitavad mitte ainult ürgühiskonna inimeste mõistuslikkust üldse, vaid ka *eriti andekate* inimeste olemasolu selles ühiskonnas. Kuigi kõik need avastused ja leiutused olid nimetud ja kollektiivsed, on tööriistade arengu ja täiustumise ühed või teised etapid kaheldamatult seotud inimestega, kes *esimestena* uuendusi rakendasid ja kasutasid. Eriti andekad inimesed ilmutasid oma võimeid mitte ainult vahetu tootmistegevuse sfääris, vaid ka ühiskondliku tegevuse selles sfääris, mida nimetame kunstiks. Ürginimeste kalju- ja koopajoonistused hämmastavad meid terava vaatlusvõimega, ürgaegsete kunstnike võimega leida ning meelde jätta kujutatavate loomade iseloomulikke erinevusi ja poose, elava ning rabava ekspressiivsusega.

Võtame nüüd sellised isiksuse tunnused nagu õigused, kohustused, vastutus ja vabadus. Engels konstateerib

Morgani ja teiste tema kaasaegsete ürgühiskonna uurijate tööde alusel, samuti omaenda tööde alusel, et igal sugukonna liikmel on olemas teatud õigused ühiste asjade otsustamisel, sugukonna poolt valitud esindajatel on laialdased õigused suguharu ja suguharude liidu nõukogus, erilised õigused on naistel patriarhaadi ajal ja meestel patriarhaadi ajal jne. Edasi osutab ta sugukondliku ühiskonna inimese vastutustundele oma ühiskondliku organisatsiooni ees. Nii kirjutab Engels sugulisi ja teisi suhteid puudutavate mitmesuguste keeldude rangest täitmisest, suguharudevahelistest sõdadest osavõtu vabatahtlikust iseloomust sõjameestel jne. Selle ühiskonna keeruline keeldudesüsteem (tabud) räägib väga paljude kohustuste olemasolust tolleaaja inimestel, kuigi need olid negatiivse iseloomuga (mitte teha seda, mitte toimida nii). Tabude olemasolu räägib ka sellest, et oli vaja võidelda nende keeldude rikkumise vastu, s. t. oli olemas teatud individuaalne tahe. Tabu näitab ka seda, et ürginimese allutamist oma ühiskonna traditsioonidele ja korrale ei saa vaadelda kui puhtalt instinktiivset akti sarnaselt linnu «allumisele» lõunasse lendamise instinktile sügisel. Muidugi, ei tule teha ratsionaalseks nii tabude tekkimise fakti kui ka nende täitmise fakti. Ei saa näiteks mõelda, et keeld võtta naist oma sugukonnast ja selle keelu täitmine räägib sugukondliku ühiskonna inimeste *arusaamisest* verepilastuse kahjulikkusest oma järglastele. Selline reegel oli, nagu Engels õigesti märgib, pigem loomuliku valiku seaduse mõju üheks väljenduseks.

Kaasaegne itaalia ajaloolane-marksist A. Donini kirjutab oma raamatus «Inimesed, ebajumalad ja jumalad», et antud keeld oli lihtsalt põhjustatud sellest, et «sel teel sugulussidemete laiendamine toob endaga kaasa elatusvahendite tunduva suurenemise». ¹⁷ Tuues järgnevalt näite mõnede suguharude juures kehtinud keelust süüa sealiha, ironiseerib Donini õigustatult selle üle, et pidada taolist keeldu ürgühiskonna seadusandjate teadmiseks toitumise hügieenist. ¹⁸

Ühest küljest ei saa meie arvates pidada keelde ja nende täitmist täiesti teadlikuks aktiks, ühiskondliku otsustarbekuse mõistmise väljenduseks. Teisest küljest räägib

¹⁷ А. Донини, Люди, идолы и боги, Москва 1962, lk. 40.

¹⁸ Vt. Sealsamas, lk. 41.

keeldude tekkimine *nende* rikkumise faktidest, järelikult ürginimese käitumise mitte täiesti instinktiivsest iseloomust; nende keeldude täitmine aga räägib inimese teatud vastutusest ühiskonna ees.

Mis aga puutub vabadusse, siis tuleneb see klassieelse ühiskonna kogu ühiskondlikust korraldusest. «Ilma sõduriteta, sandarmiteta ja politseiteta, ilma aadlita, kuningateta, asevalitsejateta, prefektideta või kohtuniketa, ilma vanglateta, ilma kohtuprotsessideta liigub kõik oma korrapärast rada»¹⁹, kirjutab sellest ühiskonnast Engels. Ja edasi: «Kõik on võrdsed ja vabad, kaasa arvatud ka naised. Orje veel ei ole, võõraste hõimude orjastamist tavaliselt ka veel mitte».²⁰

Selline kogukondlik, ürg-kommunistlik organisatsioon loob õilsate iseloomujoontega inimesi. «Missuguseid mehi ja naisi aga niisugune ühiskond sünnitab, seda tõendab see imetus, mida äratab kõigis rikkumatute indiaanlastega kokkupuutunud valgetes nende barbarite isiklik väärikus, otsekoheus, iseloomutugevus ja vaprus».²¹ Engels annab edasi Morgani sõnad: «Vabadus, võrdsus ja vendlus olid, kuigi see pole kunagi formuleeritud, sugukonna põhiprintsiipideks... See seletab seda vankumatut sõltumatusetunnet ja käitumises avalduvat isiklikku väärikust, mille olemasolu indiaanlastel igaüks peab tunnistama».²² Sellised omadused on mitte ainult ameerika indiaanlastel, vaid klassieelse ühiskonna inimestel üldse. Samasuguseid jooni meie Kaug-Ida põlisrahvustel märgivad tuntud nõukogude maadeuurija Arsenjev, nõukogude kirjanik Fadejev oma raamatus «Viimane udeheelane» jt. «Kui suurepärased inimesed nad on!» — hüüab Erik Lundquist ülalmainitud raamatus «Metslased elavad Läänes», kujutades Lääne-Iriani põliselanikke. Oma raamatu kangelaste iseloomude kujutamisel ühtib Lundquist Engelsiga, kes vastandab ürginimeste õilsuse madalatele pahedele, milliseid tekitab klassiantagonistlik ühiskond. Klassieelse ühiskonna inimeste õilsust ja eneseväärikust kirjeldavad ka vanemad lääne-euroopa ja ameerika kirjanikud: Mayne Reid, Jules Verne, James Fenimore

¹⁹ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed II kd., lk. 207.

²⁰ Sealsamas.

²¹ Sealsamas.

²² Sealsamas, lk. 201.

Cooper jt. Meenutame näiteks neile lapsepõlvest armsaks saanud indiaanlase Tšingatšguki kuju F. Cooperil või patagoonlase Talkava kuju J. Verne'il.

See klassieelse ühiskonna inimeste positiivsete joonte ülistamine aga ei tohi varjata ka nende puudusi, mis olid tingitud materiaalse ja vaimse kultuuri madalast tasemest. Nii kirjutab Engels julmusest, mida need inimesed ilmutasid suguharudevahelistes sõdades. Ülalnimetatud romaanikirjanikud kirjeldavad ka vangide julma piinamist indiaanlaste poolt. Cooper ja Mayne Reid, kirjeldades erinevate indiaanisuguharude vahelisi sõdu, kujutasid oma aja kirjanduslikke traditsioone jälgides ühtesid suguharusid väga õilsatena, teisi aga väga pahelistena. See pärast peame lähenema ürgkogukondliku isiksuse hindamisele ajaloolis-konkreetselt seisukohalt. Selline objektiivne, ajaloolis-konkreetne vaatekoht aga ei välista sugugi selle isiksuse omaduste hindamist meie tänapäeva moraaliettekujutuste seisukohalt.

Vaatleme veel ürgühiskonna inimese *individuaalsuse* arengu küsimust. Engels kirjutab oma raamatus «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine»: «Hõim jäi inimesele piiriks nii väljaspool hõimu seisja kui ka tema enda suhtes: hõim, sugukond ja nende institutsioonid olid pühad ja puutumatud, olid selleks looduse poolt antud kõrgemaks võimuks, kellele üksikisik oma tunnetes, mõtlemises ja tegevuses tingimusteta alistus. Kui imponeerivad selle ajastu inimesed meile näivadki, nii vähe erinevad on nad üksteisest, nad ripuvad veel, nagu ütleb Marx, ürgkogukonna nabanööri küljes».²³

Inimeste eraldamatusest võib rääkida ainult inimkonna ajaloo kõige esimeste perioodide suhtes, mis kaovad aastatuhandete pimedusse. Palju hilisema aja ürginimestele oli kaheldamatult omane *individuaalsus*. Meenutame näiteks eredaid kujusid «Iliasest», «Odüsseiast», «Kalevalast», skandinaavia muinassaagadest, vene böliinadest, mis jutustavad meile hilisema sugukondliku ühiskonna, patriarhaalse (koduse) orjuse või varajase feodalismi perioodi inimestest. Engelsil oli muidugi õigus, et ürginimese individuaalsus tänapäeva vormis ei olnud arenenud. Ürgühiskonna inimene erines veel teatud karjalisuse poolest. *Isiku diferentseeritus* ei olnud selles ühis-

²³ K. Marx ja F. Engels, Valitud teosed II kd., lk. 208.

15-
konnas veel küllaldaselt arenenud. Nagu näitab Engels ülaltoodud tsitaadis, tuleneb see asjaolu ürgühiskonna objektiivsetest elutingimustest. Engelsi mainitud väljenduse alusel tehakse teinekord järeldus, nagu oleks ta üldse eitanud isiksust ürgühiskonnas. See ei ole esiteks teksti seisukohalt õige. Engels kasutab selles tsitaadis (ja mujal oma raamatus) otseselt terminit *isiksus* ürginimeste suhtes. Teiseks ei ole see ka sisuliselt õige. Individuaalsus on ju ainult üks isiksuse tunnus. Individuaalsuse mitte-küllaldane areng ürginimese teiste joonte seas ei luba väita isiksuse puudumist sel ajal. Viimane asjaolu aga kinnitab meie poolt eelmainitud isiksuse joonte ebäühtlase arengu olemasolu inimkonna ajaloos.

Klassieelse ühiskonna ajal oli mitte ainult individuaalsus, vaid ka teised isiksuse jooned, kuigi erineval määral, madala tootmistaseme, kultuuri primitiivsuse, hariduse puudumise ja instinktide suure osatähtsuse tõttu vähe arenenud. V. I. Lenin nimetab «Filosoofilistes vihikutes» väga täpselt metslast instinktiivseks inimeseks. Seepärast, tunnistades isiksuse olemasolu ürgühiskonnas, peame täpselt öeldes rääkima ainult *isiksuse* tekkimisest selles ühiskonnas.

Isiksuse probleemi vähese läbitöötatuse tõttu võib meie filosoofilises kirjanduses kohata küllaltki kummalisi arvamusi isiksuse kohta ürgühiskonnas. Juba nimetasime arvamust, nagu üldse polekski olnud selles ühiskonnas isiksust. Mõned meie ürgühiskonnauurijad ei eralda samuti isiksuse probleemi objektiivset külge, s. o. küsimust sellest, kas selle ühiskonna tegelikkuses oli *isiksus*, ja probleemi subjektiivset külge — kas inimene sel ajal *tunnetas* ennast isiksusena. Jaatav vastus esimesele küsimusele ei tähenda sugugi automaatselt jaatavat vastust teisele küsimusele. Ajalooliste andmete puudulikkuse tõttu hoidusime teadlikult vastusest sellele teisele küsimusele. Kuid M. A. Kamõšan (Dnepropetrovsk) vastab sellele küsimusele kindlalt eitavalt. «Ürgühiskonnas ei eksisteerinud veel ettekujutust inimesest kui isiksusest,»²⁴ kirjutab ta. Millised argumendid on siis M. A. Kamõšanil selle resolootse seisukoha tõestamiseks?

«Esiteks, see, mida peeti lubamatuks samasse sugukonda, hõimu kuuluvate inimeste suhtes, oli täielikult

24 «Философские науки», № 5, 1962, lk. 94.

lubatud võõra inimese suhtes, kes kuulus teise hõimu. Vangivõetud vaenlased tapeti, skalpeeriti või isegi söödi ära ja see ei olnud vastuolus ürginimese kõlblusteadvuse ja -tundega... Teiseks, materiaalse ja vaimse kultuuri tase oli tol ajal niivõrd madal, et inimene ei tunnetanud veel ennast kui isiksust, tal ei olnud subjektiivselt muid huvisid peale oma väikese «ühiskonna» huvide».²⁵

Esimene argument on ebaloogiline. Vaenlasest vange on tapetud mitte ainult ürgühiskonna ajal. Fašistid näiteks tapsid vange nii rindel kui ka kontsentratsioonilaagrites sõltumata sellest, kas nad pidasid oma vaenlasi isiksusteks. Võib isegi öelda, et nii fašistid kui ka kapitalistliku maailma valitsevate klasside timukad tapavad mitte isikupäratuid inimesi, kes neile on kuulekad, vaid just isiksusi, kes astuvad välja nende vastu. Ja see ei ole sugugi vastuolus timukate «kõlblustundega». Kas tähendab see, et «ettekujutust inimesest kui isiksusest» ei ole tänapäeval olemas?

Mis puutub aga teise argumenti, siis põhineb see isiksuse mõiste ebaõigel taandamisel üksnes individuaalsusele. Peale selle, nagu näitasime, võib juttu olla ainult individuaalsuse mitteküllaldasest arengust ürgühiskonnas, aga mitte tema täielikust puudumisest. Lõpuks, kus on loogika lauses «ürgühiskonnas ei eksisteerinud veel ettekujutust inimesest kui isiksusest, sest inimene ei tunnetanud veel ennast kui isiksust»? See on jäme loogikaviga, ring tõestuses.

2. Isiksus antagonistlikes formatsioonides

Teatavasti on inimkonna ajaloos kolm järjestikku vahetuvat antagonistlikku klassiformatsiooni: orjanduslik, feodaalne ja kapitalistlik. Vaatamata sellele, et tervikuna moodustavad need ühiskondlik-majanduslikud formatsioonid täiesti tühise osa inimsoo läbikäidud teest, on selle epohhi ajalooline materjal, sealhulgas isiksuse areng, niivõrd rikas ja mitmekesine, et seda ei saa esitada ühes lühikeses kirjutises, vaid nõuab spetsiaalset uurimust, mis nagu loodame, seoses isiksuse probleemi vastu tärganud huviga, peaks ilmuma. Siin püüab autor esitada üksnes

²⁵ «Философские науки» № 5, 1962, lk. 94.

väga üldistatud ja seejuures mitteküllaldase ülevaate isiksuse arengust selle ajaloolise epohhi tingimustes.

Isiksuse evolutsiooni tähtsaimaks seaduspärasuseks antagonistlikes formatsioonides on isikute *klassipolaarsuse* tekkimine. Ühelt poolt eraldub orjastatud töötaja isiksus ja teiselt poolt — isanda, ekspluataatori isiksus. See protsess algab juba orjanduslikus ühiskonnas ja läbib kõik kolm antagonistlikku formatsiooni. Seejuures oleks ekslik kujutada asja nii, et see polaarsus areneb järkjärgult ühest ühiskondlik-majanduslikust formatsioonist teise, s. o. et orjanduslikus ühiskonnas oli see diferentseerumine veel nõrk, järgmistes formatsioonides on aga tugevamini välja arenenud. Asi pole selles. Juba orjanduslikus ühiskonnas jõuab see diferentseerumine, s. o. põhjalik erinevus orja isiksuse ja orjapidaja, isanda isiksuse vahel *äärmise väljendusvormini* ja esineb kui kõige *teravam* erinevus kogu *inimkonna ajaloos*. Järelikult eraldatakse kõikides formatsioonides isiksuse diferentseerumist mitte *kvantitatiivselt*, mitte *astme järgi*, vaid *kvalitatiivselt*.

Ekspluataatori isiksuse arengu üldiseks sotsiaalseks aluseks kõikides klassiantagonistlikes ühiskondades on *eraomand ja võõra töö ekspluateerimine*, mis võimaldab tal valitseda rõhutute saatuse üle ning mis annab tema käsutusse kõik elu hüved ja mõnud. Töötaja isiksuse kujunemise üldiseks sotsiaalseks aluseks on ühest küljest, *majanduslik ja mittemajanduslik sõltuvus* ekspluataatorist, teisest küljest — *klassisolidaarsus* ja klassivõitlus, mille protsessis arenebki töötaja isiksus.

Samuti nagu ekspluateerimise vormid, on töörahva sõltuvuse, klassiorganisatsiooni ja klassivõitluse vormid eri formatsioonides erinevad. Seepärast on ka iga formatsiooni erinevaid poolusi iseloomustavad isiksuse tüübid klassiühiskonna eri epohhidel oluliselt erinevad. Seega on igale ühiskondlikule poolusele tüüpiliste isiksuste kujunemine kahe faktori mõju all: üldise ja spetsiifilise. Isiksus kujuneb nende kahe faktori sünteesi tulemusena.

Teatavasti iseloomustab orjanduslikus ühiskonnas klassiekspluateerimist orjapidaja täielik omandiõigus orjade üle (mitte ainult nende töö, vaid ka nende elu suhtes), sunni mittemajanduslik iseloom ja isandal organisatoorseste funktsioonide peaaegu täielik puudumine, tema

vabastamine mitte ainult füüsiisest-, vaid ka juhtimis-tegevusest. Seda kõike saatis orjapidaja täielik võim orja üle, mida ei reguleerinud ükski kõrgem võim või seadus (välja arvatud üksikud selle epohhi kriitilised perioodid, kui riigivõim pidi sekkuma orjapidajate ja orjade vahelistesse suhetesse). Seepärast iseloomustab tüüpilist orjapidaja isiksust põlgus füüsilise töö ja isegi majanduslik-organisatoorse tegevuse vastu, südametuse, julmuse ja omavoli joonte areng orjade ja sõltuvate suhtes. Rikaste orjapidajate elu, nagu seda kirjeldavad selle aja ajaloo-kirjutajad ja kunstiteosed, kujutas endast rikkuse ja naudingute tagaajamist.

Orjandusliku ühiskonna paganlik religioon, väljendades selle ühiskonna õitsenguperioodi orjapidajate ideaale ja elu aluseid, kannab jõhkrate lihalike kirgede, füüsilise jõu kultuse ja sõjalis-kangelaslike «vooruste» jooni. Selle ajastu eepos on täis samu motiive. Niisugused on näiteks Homerose teosed.

Orjapidajate moraaliideaalid, ettekujutused «voorusest» on omapärased: need omavad nõrka sotsiaalset suunitlust ja isikliku elu suurima täiuse saavutamiseks propageerivad peamiselt isiksuse harmoonilist tasakaalu.

Ülistatud muinaskreeka «harmoonilise isiksuse» ideaal ei nõua hoopiski ei vaimset rikkust ega veel vähem kõlbelist puhtust, vaid esitab suuri nõudmisi esteetilisele ja füüsilisele täiuslikkusele. Antiikinimeste väliselt pealiskaudne ja meeleline ideaal väljendus ka nende arusaa-mises armastusest. Engels konstateerib, et «antiikinimeste Eros», millel puudus vaimne alus, oli ainult kehalise naudingu väljenduseks.

Orjandusliku ühiskonna õitsenguperioodil oli valitsev klass oma ülemvõimu kaitsmisel ja kindlustamisel küllaltki aktiivne ja tõstis esile rea silmapaistvaid poliitikategelasi ning väejuhte. Samuti kerkisid orjapidajate seast esile inimesed, kes panid aluse teadustele ja löid rea suuri kunstiteoseid.

Antiikajastu orjad ei jätnud meile endast nii rikkalikke kirjanduslikke mälestusmärke kui nende isandad. Seepärast on küllaltki raske otsustada orja isiksuse arengu üle vaadeldaval perioodil. Peamisteks andmeteks on orjade revolutsioonide ajalugu (antiikautorite poolt tugevasti moonutatud) ja varakristluse ajalugu (millest religiooset tõlgendust on raske eraldada). Orjade revolüt-

sioonide ajalugu räägib mitmetest eredatest ja silmapaistvatest isikutest, orjade erakordsest vaprustest võitluses oma vaenlastega, ja seejuures nende ideaalide piiratudusest, mis seisnesid peamiselt soovis pöörduda tagasi kodumaale. Ka varakristluses puudusid maise elu, ühiskondliku korra muutmise ideed. Kõik unistused paremast elust kanti üle hauatagusesse ellu, «taevariiki». Varakristlus arendas välja isikliku elu, isikliku täiustumise uue ideaali ja seondas isikliku «õiglase» elu ideaali teostamise tasuga selle eest «teises ilmas». Isiksuse ideaal varakristlikus õpetuses erineb põhjalikult orjapidaja-pagana ideaalist. Meelelis-füüsilisele algele vastandatakse kõlbelis-vaimne; siinpoolsele, maisele — müstiline; egoismile, julmusele ja omavolile — altruism, armastus kõige elava vastu ja leplikkus; põlgusele orjade vastu — kõikide võrdsus jumala ees ja religioosne kosmopolitism: jumala ees «ep ole ju vahet juuda ja kreeka mehe vahel». Seejuures kultiveerib varakristlus allumist olemasolevale korrale («andke siis keisrile, mis keisri oma»), sotsiaal-poliitilist passiivsust, maise elu väärtuste eitamist («minu kuningriik ep ole seitsinasest maailmast»), nõuab varandusest keeldumist («müü oma varandus ära ja anna vaestele», «hõlpsam on kaamelil nõelasilmast läbi minna kui rikkal Jumala riiki minna»). Kõik see oli antiikaja orjade mõtete, lootuste, aga samuti jõuetuse väljenduseks pärast nende ülestõusude korduvaid lüüasaamisi.

Feodaalühiskond loob, ühelt poolt, feodaali isiksuse ja, teiselt poolt — pärisorja või sõltuva talupoja ning linna-käsitöölise isiksuse.

Feodaalühiskonnas on isiksuse arengu sotsiaal-majanduslikud alused järgmised: põllumajanduse mahajäänud-primitiivsete vormide (osalt patriarhaalsed, osalt lihtkaubatootmise vormid) valitsev seisund majanduses, talupoeg kui feodaali mittetäielik omand, mittemajanduslike ja majanduslike sunnivormide ühendamine, majanduse ja poliitilise võimu detsentraliseerimine, vabanemine pärisorjuslikust sõltuvusest linnades, linnaelanikkonna järk-järguline klassiline killustumine ja kodanluse tekkimine, linnatöötajate tsunftiline organisatsioon, kiriklik-kristliku ideoloogia valitsemine vaimse elu kõikidel aladel.

Keskaegse feodaali tüüpiline isiksus sarnaneb üldiselt orjapidajale, kuid mõnede joonte poolest erineb ta viima-

sest järsult. Helleen oli esteet ja oma aja kohta haritud inimene. Rüütel oli kirjaoskamatu inimene, harimatuse ja tooruse kehastus, kuigi ta kultiveeris toredust ja rüüt-lirituaale. Rüütelite peosöömingud ja kokkutulekud paistsid silma toorete kommete ja kasimatuse poolest, mida ei saa kõrvutada antiikaristokraatia rafineeritusega. Teatud välise kultuuri ja kunsti taset hoiavad lossides ülal peamiselt naised. Real juhtudel tegelesid rüütliid suurtel teedel isegi röövimisega. Julmus «lihtrahva» suhtes ulatub neil sadismi ja kiimalisuseni. «Rüütlivoorused» (au ja ustavus) kannavad puhast klassi- ja seisuslikku iseloomu. Engels nendib rüütelkonnas armastustunde tekkimist, tõi küll, mitte oma, vaid võõra naise suhtes. Kristliku ideoloogia mõju feodaalühiskonna valitsevale klassile väljendub peamiselt kombetalituses, samuti ka neitsi Maarja kultuses, mis liitub kuulsa rüütelite kauni daami kultusega.

Feodaalide tarviduste järgi loodud kunstiteosed ülistavad mainitud «rüütlivoorusi»: rüütliau, mida mõistetakse kui oma sugukonna ja tiitli väärrikuse hoidmist, ja ustavust, mõistetuna ustavusena senjoorile ja oma südamedaamile. Selline ongi keskaegse feodaali isiksuse ideaal. Seejuures omandab eneseväärrikuse tunne haiglaslikult suurendatud vormid. Mis aga puutub «rüütliteenistuse» põhiideesse — rõhutute ja nõrkade kaitsmisse, siis kuulus see rohkem ideaalide valdkonda kui faktilisse ellu. Rüütelkonna hilisem idealiseerimine Lääne-Euroopa autorite poolt (näiteks Walter Scott) ja Venemaal (poet V. A. Žukovski) tulenes peamiselt mitte feodaalisandate faktilistest «voorustest», vaid kodanlike kommete, eeskirjade ja moraali kriitikast, milledele vastandati need «voorused».

Läheme nüüd üle feodaaltalupoegade vaatlemisele. Siin peab samuti ütleva, et talupoegade isiksusest täieliku ettekujutuse saamiseks on neist teada võrdlemisi vähe. Selle epohhi ajaloolised dokumendid, folkloor ning kunsti- ja kirjandusalane looming aga võimaldab meil visandada pärisorja ja sõltuva talupoja ning linnatöötaja isiksuse mõningaid jooni. Kõigepealt kajastub neis allikais lihtrahva sügav teadmine oma *vaimsest üleolekust* isandate ja nende teenrite (papid, ametnikud jm.) suhtes.

Nii kujutab Lääne-Euroopa folkloor (fablood, švangid) «kohtlast» inimest lihtrahva seast, kes veab ninapidi selle maailma vägevaid, ja osutub tegelikult viimastest targe-

maks, leidlikumaks ja kavalamaks. Vene rahvamuinasjuttude lemmikkangelasel Lollike-Ivanil on omadused, mis tõstavad teda kõrgemale isandaist ja nende teenreist. Sama motiiv kõlab ka Idamaa rahvaste muistendeis baide ja šahhide rahu rikkuja kujus, kes teravmeelselt narritab ja lõbusalt naerab välja lihtrahva vaenlasi. Kõikide rahvaste muinasjutud, pärimused ja legendid ülistavad *püüdu õiglusele ja inimlikkusele*. Rahvaeeposte kangelased sooritavad suuri kangelastegusid alandatute ja nõrkade kaitseks, võitlevad koletistega, kes kehastavad kurjust, vägivalda ja ebaõiglust. Sellised on näiteks vene böliinade vägilased, eriti Ilja Muromets kui talurahva kehastus. *Unistus vabadusest ja võitlus selle eest* on selle ajaloolise perioodi rahvaeeposte üks domineerivaid motiive. Rida talurahvasõdu ja -ülesthõuse Tšehhis, Saksa maal, Venemaal ning teistes maades on ajalooliseks tunnistuseks rahvahulkade sellest iseloomujoonest feodaalühiskonnas. Oma kohuse sügav tunnetamine rahva ees, kuid hoopiski mitte omakasupüüdlikud või mingid muud madalad huvid, sundisid rahvakangelasi minema ohtlikele rännakutele ja sooritama suuri kangelastegusid. Nad olid valmis pigem surema kui reetma oma rahvast. Sellised olid näiteks Sussanin Venemaal ja kanarbikumeelelegendi kangelased Šotimaal. *Oma rahva väarikuse tunnetamine* iseloomustab kõiki rahvakangelasi nende võitluses hädade ja alandustega, millega seda väarikust kahjustasid klassivaenlased. Meenutame näiteks talumehe poja Ivani vastuise Tšudištše sõimule: «viisukandja», «mats» jms.

Seega pärisorjuse, feodaalsõltuvuse, viletsuse ja kirjaoskamatusse rõhumise all kannatav töörahvas mitte ainult ei säilitanud, vaid arendas edasi inimisiksuse kõiki põhimisi jooni, tema kõrgemaid omadusi.

Kapitalismi areng viis isiksuse märgatavale evolutsioonile ühiskondliku elu mõlematel poolustel. See tulenes lõppkokkuvõttes kapitalistliku ühiskonna sotsiaal-majanduslike aluste spetsiifilisest iseärasusest. Kapitalism põhineb palgatöö kasutamisel. Oma funktsioneerimiseks nõuab ta paratamatult isikuvabadust (ehkki formaalset) nii töölisele — oma kauba müüjale (tööjõud), kui ka kapitalistile — selle kauba ostjale. See asjaolu kajastub kapitalismi õiguslikus, poliitilises ja ideoloogilises pealisehituses. Vabaduse idee (ülddemokraatlikus ja kodanlikus mõttes) tungib läbi kõigist ühiskonnakihtidest. Isikuvaba-

duse uute astmete ja vormide ilmumine oli tugevaks impulsiks individuaalsuse arengule. Seepärast toimub kapitalismi arengu perioodil isiksuse evolutsioon suurimal määral selliste isiksuse tunnuste suhtes nagu *vabadus* ja *individuaalsus*. Kodanliku «vabaduse» formaalne iseloom *piirab* aga töötaja isiksuse arengut ja *moonutab* valitsevate klasside esindajate isiksuse arengut. Viimaste seas areneb *individualism* kui isiku ühiskonnast võõrdumise, isikliku ja ühiskondliku vastandumise, kui individuaalsuse kodanliku moonutamise väljendus.

Peatume kõigepealt kapitalistliku ühiskonna valitsevate klasside isiksuse evolutsioonil. Vaatamata sellele, et kapitalismi ajalugu on eelnevate ühiskondlik-majanduslike formatsioonidega võrreldes lühike, oli see evolutsioon niivõrd keeruline ja vastuoluline, et nõuab käsitlemist mitme ajaloolise etapi kaupa. Me peatume siin ainult Lääne-Euroopa kodanliku isiksuse evolutsioonil. Seejuures vaatleme lühidalt ka mõningaid isiksuse teooriaid ja kapitalistlikus ühiskonnas levinud eetilisi teooriaid, kuivõrd neis peegeldub meid huvitava kodanliku isiksuse arengu reaalne protsess.

Kodanluse võimuletulekuga Vahemere vabariikides (Firenze, Genua, Veneetsia) kaasnes isiku vabastamine religiooni köidikuist ja hedonistliku (naudingulise) moraali taastamine, seotuna äärmise julmusega kodanliku võimu vaenlaste suhtes ja printsiiubitusega selle võimu säilitamise vahendite suhtes (makjavellism). Renessansi epohhi iseloomustab kodanliku humanismi areng (Dante, Petrarca, Rabelais, Morus, Shakespeare jt.). Reformatsioon astub välja renessansiajastu epikureismi vastu. Puritaanlus taaselustab uuel alusel askeetliku moraali ja arendab väikekodanlikke moraaliideaale. Luterluses väljenduvad nii reformatsiooni kodanlik-vabastuslikud tendentsid kui ka talupojavastane iseloom. Uue Maa ilma avastamine tõstab esile röövli-konkistadoori tüübi, kes on oma kasusaamise kires väsimatu, toores ja julm.

XVI-XVII sajandit iseloomustab isiku edasine vabamine religiooni eestkoste alt (Montaigne, Charron, Bayle). See protsess on seotud asjaoluga, et erinevalt mitterajanduslikule sunnile feodalismis, toetub kodanlik võim majanduslikule sunnile. Varsti peale võimu saavutamist võtab kodanlus kasutusele isiku käitumise ja moraali

religioossed sanktsioonid. Religioossed meeolud kodanluse enda keskel peegeldavad kapitalistliku tootmise stiihiat, kodanliku fortuuna muutlikkust. Kodanliku ideoloogia seos religiooniga tugevneb hilisemal perioodil seoses võitlusega revolutsioonilise liikumise vastu. Esimesed kodanlikud mõtlejad aga põhjendavad oma isiksuse teooriaid täiesti ilmalikel (maistel) alustel. Hobbes ja Locke tuletavad moraali empirismist ja sensualismist. Hobbes kuulutab, et loomulik seadus on seesama mis kõlbeline seadus, ta tuletab moraali keha enesealalhoiust, inimeste kooselu huvidest, mis nõuab loodusliku egoismi piiramist. Locke tuletab moraali kogemustest ja proklameerib moraalimõistete suhtelisust. Hobbes ja Locke on utilitarismiteooria varajased esindajad. Kujutades endast «vastastikuse ekspluateerimise» teooriat (Marx), väljendab utilitarism kodanlike inimestevaheliste suhete olemust. Utilitarism oli XVII ja XVIII sajandil progressiivne, sest ta rebis ekspluateerimiselt feodaalse katte. Hobbes peab kodanlikku omandit ühiskondliku korra ja inimeste hüve allikaks. Areneb kodanliku isiku eraomanduslik moraal. Egoism ja utilitarism, s. o. vaade inimestele kui ainult kasumi ja heaolu ammutamise vahendeile, on selle eraomandusliku moraali olemuseks. XVII sajandil kujuneb liberalismi ideoloogia — imperialismieelse kodanluse poliitilis-moraalse teadvuse iseloomulik joon. Tolle aja kodanliku ühiskonna elunorme ja kombeid on eredalt kujutanud Molière.

Kodanliku isiksuse arengut XVIII sajandil peegeldab kõige reljeefsemalt prantsuse mõtlejate isiksuseteadoriad (Rousseau, Voltaire). XVIII sajandi prantsuse materialistid väljendasid kõige arendatumal ja järjekindlamal kujul prantsuse kodanluse vaateid: isiku käitumise põhjendamist sotsiaalse egoismi ja utilitarismi teooriatega, teravalt antireligioosset ja demokraatlikku suunitlust, kirgede rehabiliteerimist, enesearmastuse ühendamist üldise huviga ja selles ühenduses isikliku primaati ühiskondliku ees. Prantsuse materialistid üldistavad oma isiksuse kontseptsioonides kodanlike suhete olulisi jooni — isiklikku egoismi ja ekspluateerimist «vabas» vormis. Inglismaal areneb altruistlik eetika (Shaftesbury, Hume, Hutcheson). Altruism ei ole sugugi egoismi printsiipaalne vastand. Altruism kujutab endast kõrvuti kodanliku silmakirjalikkusega isikliku üldisest võõrdumise teist

vormi, sedasama kodanlikku individualismi. Marx näitas, et egoist — see on tavaline kodanlane, altruist aga — «püha», ideaalne kodanlane. XVIII sajandi utilitarism on filosoofiline illusioon isiku täielikust arengust feodaalköidikuist vabanenud ühiskonnas. «Tormi ja tungi» periood Saksamaal arendab äärmist individualismi, isiku, tema tunnete, kirgede ja vabaduspüüde kultust (Goethe, Schiller). Saksa klassikaline idealism loob Kanti ja Fichte näol arendatud isiksusetooria, mis põhineb subjektiivsele idealismile, vaimustatud filosoofilisele romantismile, ideaalsetele püüdlustele ja isiklikule täiustumisele. Isikut tõlgendatakse kui ebamateriaalset olevust ja eesmärki iseneses. Kanti kategooriline imperatiiv formuleerib ideaalses vormis kaubaomanike suhtlemise ideaalsed reeglid. Tahte autonoomia ja õpetus isiksusest on liberalismi filosoofiline väljendus. Apelleerimine «heale tahte» on saksa XVIII sajandi lõpu kodanluse nõrkuse väljenduseks. Kanti ja Fichte õpetused isiksusest sisaldavad ka ratsionaalset: ülev arusaamine isiku määratusest, isiksuse kui eesmärgi, mitte aga kui vahendi tõlgendamine, kohuse idee, isiku aktiivsus ja tema kõlbeline täiustumine, humanism ja igavese rahu nõudmine, isikliku moraali seose idee ühiskondliku progressiga.

Kui Kant lähtub moraalinouetes indiviidist, siis Hegelil on kõlblus indiviidist sõltumatu, nagu üldse kogu ühiskondlik areng on viimasest sõltumatu. Seepärast pühendab Hegel isiksuse teooriale vähe tähelepanu. Tema õpetus aga töötab välja vabaduse idee kui ühiskonna arengu sisemise eesmärgi ja mõtte, mis tema ühiskonnafilosoofia tihedalt seob isiksuse probleemidega. Õigus, moraal ja kõlblus on Hegeli järgi vabaduse arenguastmed. Õigus põhineb välistel ajenditel, moraal — subjektiivsetel, kõlblus — subjektiivsete ja objektiivsete ühtsusel. Hegel käsitleb oma kaasaegset Preisi ühiskonda ning selle institutsioone kui vabaduse ja kõlbluse kehastust. Sellega Hegel madaldab vabaduse probleemi, kuid samaaegselt annab sellele probleemile ühiskonna sisemise arenguseaduse, tema ideaalse eesmärgi tähenduse. Saksa klassikalise idealismi teooriates saavutab kodanliku isiksuse enesetunnetus suurima arengu, XIX sajandi inglise utilitarism (Godwin, Mill, Bentham) väljendab teisi, arenenud kodanliku ühiskonna proosalisemaid jooni — inimeste kõikide suhete allutamist saamisele ja isiklikule kasule.

Arenenud kapitalistlik ühiskond annab meile kõrvuti eraomaniku vanade tüüpidega ka uue tüübi — kapitalistliku bisnesmeni, ärimehe, kes oma kapitalide suurendamisel ja ettevõtete laiendamisel paistab silma energia ja initsiatiivi poolest. Asjalik aktiivsus, isiklik initsiatiiv — need isiksuse positiivsed ja väärtuslikud omadused on siin suunatud isiklikule rikastumisele ja on rakendatud moonutatult.

Imperialism, kujutades endast roiskuvat ja järk-järgult välja surevat kapitalismi, toob endaga kaasa kodanliku isiksuse laostumise, roiskumise ja lagunemise. Areneb kodanlik amoralism kui kodanluse vaimse laostumise üks vorme. Miljardäride elulood on küünilise amoralismi, inimsusevastaste koletute kuritegude näideteks. V. I. Lenin kirjutas, et imperialismi iseloomustab monopolismieelse kapitalismiga võrreldes rahu- ja vabadusearmastuse tunduv vähenemine ja militarismi üha tugevnev kasv.

Fašism näitas, millise kõlbelise metsistumise ja loomastumiseni võib inimesi viia imperialism, millistele kuritegudele võivad inimesi tõugata madalad kired ja valed ideed. Tänapäeval ilmnevad need imperialismi jooned neofašismi ideoloogias, sõjahüsteeria õhutamises, sotsialismimaid aatomisõjaga ähvardamises jm. Nägemata väljapääsu nii isiklikult endale kui ka kapitalistlikule süsteemile, on tänapäeva kodanlane läbi imbinud lootusetuse, kõige eksisteeriva mõttetuse, meelegaheite ja pessimismi meeleoludest, või ellusuhtumisest «pidu katku ajal».

Kapitalistlikus ühiskonnas levinud arvukad isiksusteooriad võib kokku võtta kolmeks põhisuunaks: *isikukultus*, *personalism* ja *impersonalism*.

Isikukultuse kodanlikud teooriad erinevad imperialismiajastul (ja imperialismi tekkeperioodil) põhjalikult isiksuse individualistlikest teooriatest areneva kapitalismi perioodil. Kui vanad teooriad ülistasid ja müstifitseerisid isikut üldse, siis «uued» tõstavad kõrgele pjedestaalile ekspluataatorliku, valitseva, kiskjaliku isiku. Kui vanad teooriad olid läbi imbinud vabaduse vaimust, siis «uued» ülistavad vägivalda. Seepärast ei saa neid viimaseid teooriaid vaadelda lihtsalt Sombarti, Mihhailovski ja teiste kodanlike sotsioloogide teooriate kordamisena, millede räägitakse juhtidest, kangelastest ja rahvamassist. Nietzsche üliinimese kultus, Spengleri tsesarism, Dewey väljavalitud, Bogarduse liidrid — kõik see on monopolis-

tide, uusaristokraatia ideoloogia filosoofiliseks ja psühholoogiliseks väljenduseks. Personalismis eraldub persooni (isiku) mõiste loomuliku, kausaalse seletuse sfäärist. Isik esineb teleoloogilise nähtusena. Personalism kujutab kogu maailma isikute hierarhiana, mille tipus on jumal kui kõrgeim isik. Selle kontseptsiooni järgi ei kuulu isik ei materiaalsesse ega vaimsesse maailma, tema olemus on nii ühe kui teise suhtes neutraalne. Impersonalism, vastupidi, eitab isikut, pidades teda kaduvalt tühiseks suuruseks ühiskondlikus elus. Nii isiku ülistamine ja tema müstifitseerimine kahe esimese voolu poolt, samuti kui tema eitamine kolmanda poolt väljendavad vastandlikke tendentse imperialismiajastu kodanlikus ideoloogias: ühelt poolt kodanliku bisnesmeni ja kolonisaatori üliindividualismi ja teiselt poolt püüdu alandada töötav inimene kuuleka roboti seisundini. Seepärast ei olegi need teooriad nii erinevad, nagu näib. «Üliinimesed» on täis põlgust rahvahulkade vastu, isiku eitamine aga eeldab ühiskonna arengu tõlgendamist üksnes bisnesmenide tegevuse resultaadina.

Peatume üksikasjalisemalt mõningatel kaasaegse ameerika kodanliku sotsioloogia kontseptsioonidel isiksusest.

Vastavalt ameerika sotsioloogia klassikalisele määrangule on isiksus omaduste ja seisukohtade organiseeritud kompleks, milles kesksel kohal on indiviidi ettekujutus iseendast. Ameerika sotsioloogid asetavad isiksuse tunnustest esikohale enesetunnetuse. Viimane on kaheldamatult isiksuse lahutamatu tunnus. Ameerika sotsioloogias aga ei vaadelda seda inimese ühiskondliku enesetunnetusena, ühiskondlike suhete peegeldusena.

Enesetunnetus on ameerika sotsioloogia määratluse järgi ettekujutus oma sarnasusest ja oma erinevusest teiste isiksustega.²⁶ Juba 1902. a. esitas ameerika sotsioloog Cooley seisukoha, mis sai nimetuse «peegelduv Mina». Selle järgi kujuneb isiku enesetunnetus ümbritsevate inimeste arvamuse tulemusena: me mõtleme endast nii, nagu meist mõtleavad teised.

Muidugi ei saa öelda, et Cooley'l pole õigus. Tema teooria on aga ainult pealiskaudse — empiirilise vaatluse üldistamine ja see ei seleta «peegeldumise» fakti ennast.

²⁶ Enesetunnetus on selles mõttes mõistuslikkuse paratamatu komponent. Sellepärast me ei eraldanud seda isiksuse iseseisva tunnuseks.

Peale selle on Cooley' teooriale täiesti võõras küsimuse klassiline või üldse sotsiaal-konkreetne asetus. Isiku enesetunnetus on Cooley'l kui passiivne peegel, mis kajastab välismõjusid.

Selline väline lähenemine isiksusele väljendub ka teistes kaasaegse ameerika sotsioloogia teooriates, mis käsitlevad isiksust inimese ühiskondlike funktsioonide summana (ütlemine, antud isik on arhitekt, pluss demokraatliku partei liige, pluss perekonnaisa jne.). Nendes teooriates on märgata püüdu mitte tõlgendada isiksust transtsendentaalse, ühiskonnast isoleeritud fenomenina, nagu see on iseloomulik traditsioonilistele kodanlikele isiksusemõistetele. Kuid vaadeldavais teooriais langeb ära isiku käsitlemine tema sisemiste omaduste seisukohalt. Muidugi, inimese ühiskondlikud ametid räägivad teatud määral tema sisemistest omadustest, kuid kaugeltki mitte kõigist, eriti kapitalistlikus ühiskonnas, kus kõrgeimat isikuväärikust võib kõige sagedamini kohata töötava rahva hulgas, mitte aga bisnesmenide seas, kes on kõrgetel ametikohtadel.

Väga tugev on ameerika isikusotsioloogias freudismi mõju. Ameerika teadlased tutvusid esmakordselt Freudi teooriaga 1909. a., kui ta esines loengutega Ameerika Ühendriikides. Mõned ameerika tuntud teadlased, näiteks silmapaistev etnograaf Franz Boas, mõistsid Freudi teooria hukka ja olid kogu elu psühhoanalüüsi veendunud vastased, teistele teadlastele jättis austria psühhiaater sügava mulje.

Teatavasti on Freudi põhiideeks isiku psühhobioloogiline determineeritus, kelle teadvusetud puhangud ja tunded, mis tekivad Mina sügavustes, satuvad paratamatult konflikti ühiskondliku eluga. Isiksuse mõistel on freudistlikus psühholoogias ja selle sotsiaalsel rakendamisel tähtis koht. Freud peab isiksust psüühilise elu introspektiivseks (sisemiseks) suuniluseks, mis kujuneb põhiliselt juba enne «kohtumist» ühiskonnaga, kusjuures viimane esineb isiksuse suhtes negatiivse jõuna. Siit justkui tuleneb ühiskonna ja isiku fataalne konflikt.

Freudistliku teooria introspektiivsus osutus kooskõlas olevaks nende tendentsidega, mis valitsesid ameerika sotsioloogias 20-ndatel ja 30-ndatel aastatel. Vältides freudismi äärmusi, millede paikapidamatust tõestasid veenvalt marksistlikud ja mittemarksistlikud psühhoanalüüsi kriitikud, püüdsid mõned ameerika sotsioloogid ühendada

psühhoanalüüsi mitmesuguste biheavioristlike teooriatega. Vaatamata erinevusele freudismist on neil teooriaal viimasega ühine lähtepunkt — isiksuse psühholoogiline determineeritus, mille aluseks nad peavad instinkte. Juba 20-ndatel aastail tegi ameerika teadlane L. L. Bernard kindlaks, et sotsioloogilises kirjanduses mainitakse inimesel 15 789 erinevat instinkti.

Kodanlikus sotsioloogias on alati olnud traditsioon vaadelda ühiskonda ja sotsiaalset käitumist individuaalsete aktide summana, mis justkui täielikult seletavad ühiskondliku elu nähtusi. See traditsioon sai aluseks, millel kujunes neofreudism — ameerika isikusotsioloogia üks kõige mõjukamaid suundi.

On arvamus, mida toetavad neofreudistid ise, et kaasaegne psühhoanalüüs erineb otsustavalt «klassikalisest» freudismist, isiku ja ühiskonna vastandamisest. Selle seisukoha tõestuseks viidatakse E. Frommile ja A. Kardinerile. Võib-olla tõesti on mõned tänapäeva psühhoanalüütikud läinud küllalt kaugele oma õpetajast, kuid tervikuna ei ole sotsioloogias psühhoanalüüsi printsiipiaalne mõte muutunud. Et selles veenduda, peatume tänapäeva ameerika sotsiaalpsühholoogiale üsna tüüpilisel «käitumise määravate tegurite paljususe» skeemil, mille esitas oma ettekandes hiljuti toimunud rahvusvahelisel rakenduspsühholoogia kongressil ameerika teadlane A. Couch.

A. Couchi sõnade järgi põhineb tema teooria psühhoanalüüsil, Merieli «vajaduste surve» kontseptsioonil ja Balesi ning Parsonsi «vastastikuse toime teoorial». A. Couchi teooria põhiõlemus taandub järgmistele seisukohtadele.

Sotsiaalse käitumise igal aktil on palju määravaid tegureid, mis tekivad kahes erinevas sfääris: isiku süsteemis ja ümbritsevas sotsiaalses keskkonnas. Need sfäärid kujundavad indiviidi teadvuses tema käitumise põhjused.

Isiku psüühilises struktuuris tekib instinktiivsete impulsside, mälestuste, kujundite, assotsiatsioonide jt. tulemusena pingeseisund. Käitumisakt, unenägu või iseloomujoon on kompromissmoodustis, mille on loonud, ühelt poolt, mingi põhiimpulsi püüd või soov leida vaba väljapääs ja teiselt poolt, «ego»-tsensuuri ja teiste mehhanismide tegevus, mis püüavad panna kontrolli alla, maha suruda või maskeerida nende impulsside ja soovide vaba väljendust. Algne soov tungib sageli nendest tõketest läbi,

saavutades vaba väljenduse, kuid paljudel juhtudel ilmneb see ainult moonutatud kujul, milles soov on ühendatud varjatud pidurdusega. Iga sotsiaalne tegevus on kompromissmoodustis. See koosneb algsetest vajadustest, mida indiviid tahaks rahuldada ja tendentsidest, mida ta peab maha suruma.

Teine sfäär, mis samuti on määravate tegurite allikaks, on indiviidi sotsiaalne ümbrus. Need välismaailmast tulevad mõjutused saavad sisemiseks pingeks tajumisprotsessi tulemusena ja omandavad sellega sama seisundi kui psühholoogilised põhjusedki — vajadused ja pidurdused. Need jõud moodustavad «surve».²⁷

Neofreudism moonutab isiku olemust ja tema suhteid ühiskonnaga. Kui isiksus on instinktide ja peidetud impulsside kogum, siis ta madaldub, irratsionaliseerub. Ühiskond on siis ainult keskkond, mis hoiab tagasi isiku instinkte ja on tema suhtes lihtsalt väline ning vaenulik jõud.

Ameerika sotsioloogid on arvukalt välja töötanud alluvate rassiliste, rahvuslike ja sotsiaalsete gruppide isiksuste kontseptsioone. Ameerika sotsioloogiale on rassiprobleem eelkõige neegriprobleem. Sellest kirjutavad Ameerika Ühendriikide sotsioloogid juba ammu. Enamus neist mõistab rassilise rõhumise ja diskrimineerimise hukka, kuigi kaugeltki kõik ei mõista seost kodanliku korra ja rassilise jälitamise vahel nende maal.

Sõjaeelsetel aastatel hindasid paljud ameerika sotsioloogid rassieelarvamusi kui inimeste sünnipärasest kalduvust, kellele musta rassi esindajad said antipaatiat, sallimatuse, vaenulikkuse, viha ja agressiivsuse väljendamise sobivaks objektiks. Käesoleval ajal aga levib ameerika sotsioloogide seas üha enam teine, põhjendatum arvamus, mille järgi «rassieelarvamuste alust on vaja otsida protsessis, kus rassilised grupid loovad kujutuse iseendast ja teistest gruppidest».²⁸ Paljud sotsioloogid arvavad, et rassieelarvamuste juuri peab otsima mitte indiviidi tunnetest, vaid erinevate rassitunnustega gruppide suhetest.

²⁷ A. S. Couch, The Psychological Determinants of Interpersonal Behavior. «Personality Research. Proceedings of the XIV International Congress of Applied Psychology». Copenhagen 1962, lk. 117—119.

²⁸ H. Blumer, Race Prejudice as Sense of Group Position. «Race Relations», 1961, lk. 218.

Kuid isegi kõige edumeelsemad ameerika sotsioloogid (näit. R. Park, F. Fraser) ei jõua rassiantagonismi kui peamiselt kodanliku ühiskonna sotsiaalsest struktuurist tuleneva nähtuse mõistmiseni.

Isiksuse probleemi uurimine rahvuslike ja sotsiaalsete gruppide suhete raames viis ameerika sotsioloogias mõisteteni «isiksus kultuuride piiril», «piiriinimene». Need terminid võtsid kasutusele R. Park ja tema õpilane E. Stonequist endi raamatus «Piiriinimene. Uurimus isiksuse ja kultuuri konfliktist», mida Ameerika Ühendriikides on korduvalt välja antud. Käesolevaks ajaks on mõiste «piiriinimene» saanud Ameerika Ühendriikide sotsioloogilises ja etnograafilises kirjanduses kindla koha.

Probleem isiksusest kultuuride piiril määratletakse ameerika sotsioloogias kui sotsiaalne probleem. Piiriinimene, kirjutab Stonequist, on sotsiaalsete tingimuste funktsioon. Kultuuride kokkupõrge, mis toimub isiku teadvuses, on kultuurierinevustega ühiskondlike gruppide konflikti väljendus. Reeglina on kõige eredamalt väljendunud piiriinimese tüübiks see inimene, kes oma kultuuri ja enesetunnetuse järgi kuulub valitsevasse gruppi, rassilt aga on alluva grupi liige.

«Milles on situatsiooni olemus? Lühidalt, see on erinevast rassist ja erinevate kultuuridega sotsiaalsete gruppide kontrast, pingeseisund või konflikt, milles ühe grupi liikmed püüavad kohanduda grupiga, millel on suurem prestiiž ja võim. Need grupid on ebavõrdses seisundis, mida tunnistatakse avalikult või maskeeritult. Alluvasse või vähemuses olevasse gruppi kuuluvad inimesed, kelle sotsiaalsed sidemed viisid osalise assimileerumiseni ja psühholoogilise samastamiseni valitseva grupiga, ilma et viimane oleks neid vastu võtnud oma ridadesse, asuvad piiriinimese seisundis».²⁹

Seega ei ole «isiksus kultuuride piiril» lihtsalt kahe sotsiaalse grupi «keskmine» või «vahepealne» isiksus; ta on kahestunud kultuuriga isiksus, kusjuures selle kahestumise aluseks on sotsiaalne ja rassiline antagonism. Kuni alluvasse gruppi kuuluv isik ei tunneta oma seisundi ebavõrdsust, ei ole konflikti. See tekib siis, kui isik hakkab

²⁹ E. Stonequist, *The Marginal Man, A Study in Personality and Culture Conflict*, N. Y. 1961, lk. 121.

enesetunnetuses ennast samastama valitseva grupiga, kuigi ta ise jääb väljaspoole seda gruppi.

Kahe kultuuri piiril asuv inimene kuulub korraga kahte ühiskondlikku gruppi, liitumata ühegagi nendest. Selline seisund põhjustab möödapääsematult isiku psühholoogilise ebakindluse. Isiku traagiline kahestumine kutsutakse esile pideva sisemise rahutuse, inimestest eraldatuse tunde, võõrdumise ühiskonnast. Oma äärmistes vormides viib see vaimsetele häiretele ja enesetapmisele.

Kas on väljapääs sellisest traagiliselt situatsioonist, küsivad Ameerika sotsioloogid? Esiteks, teoreetiliselt on võimalik väljapääs täieliku ja lõpliku assimileerumise näol — isiku lülitamisena valitsevasse gruppi. On aga ilmne, et tänapäeva ameerika (ja üldse kodanlikus) ühiskonnas alluvasse gruppi kuuluva rõhuva osa inimeste jaoks selline väljapääs praktiliselt puudub. Seda saavad kasutada vaid üksikud. Teine väljapääs — oma Mina täielik samastamine alluva grupiga, kolmas — mingi ajutine ja mittetäielik olemine kahe grupi vahel.

E. Stonequist näeb veel ühte väljapääsu sellest «piirisituatsioonist». Inimene, keda valitsev grupp on endast eemale tõuganud, saab selle rassilise ja sotsiaalse grupi, millesse ta sünni ja kultuuritraditsiooni järgi kuulub, kollektiivsete huvide kaitsjaks. Nii kujuneb rahvusliider, kes asub rassilise ja sotsiaalse rõhumise vastu suunatud organiseeritud võitluse eesotsas.

Isegi selline väga lühike ja mittetäielik ülevaade kodanlike sotsioloogide isiksuse probleemi alastest töödest näitab nende arusaamise piiratust ja vajadust välja töötada marksistlik isiksusetooria võitluseks kodanliku ideoloogiaga.

Kapitalistliku ühiskonna lihtsate inimeste põhimass säilitab oma inimliku olemuse ja võitleb kindlalt kodanliku elulaadi laostavate tingimuste ja kõlblusetu ideoloogia vastu. Töölise ja töötaja isiksus areneb kapitalismivastases võitluses klassisolidaarsuse alusel. Marksism põhjendab seda võitlust filosoofiliselt ja teaduslik-ajalooliselt, tuues sellesse sotsialistliku teadlikkuse. Töölise ja töötaja isiksuse areng on kapitalismi tingimustes lahutamatu seotud praktilise revolutsioonilise tegevusega. Kommunistide ennastsalgav võitlus saab uue isiksuse kujundamise suurimaks vahendiks.

Kapitalismi tingimustes tõusevad töötaja isiksuse arengus esiplaanile need jooned, mis on seotud revolutsiooniliste jõudude koondumisega kapitalistide, mõisnike ja nende riigi vastu ning proletariaadi partei loomise ja kindlustamise ülesannetega. Eesrindlikule inimesele on samuti omane viha kodanliku korra, tema asutuste ja agentide, provokaatorite, töötajate vaenlaste vastu; valvus klassivaenlase, kokkuleplaste ja reeturite salasepitsuste suhtes; organiseeritus, vaprus, vastupidavus ja külmaverelisus revolutsioonilises võitluses; kodanliku moraali eitamine ja uue, kommunistliku moraali aluste loomine.

Seega toimub kapitalismis inimesiksuse tunduv evolutsioon kodanliku ühiskonna mõlematel poolustel. Kapitalismi tingimustes mitte ainult valmistatakse ette tingimused proletaarlase ja töötaja isiksuse ümberkasvatamiseks sotsialistlikuks isiksuseks, vaid proletariaadi avangardi esindajate näol ka kujuneb sotsialistlik isiksus. Pärast proletariaadi võitu, sotsialismi ehitamise tingimustes, tõusevad sellele isiksuse arenguastmele proletariaadi hulgas ja töötajate rõhuv enamus.

3. Isiksus sotsialismi ajal

Sotsialistlik revolutsioon, võimu üleminek tööliklassi kätte ja järgnev ekspluateerimise kaotamine teevad lõpu inimesiksuse polariseerimisele vastandlikel ühiskondlikel poolustel. Sotsialismimaades kaob vaateväljalt mitte ainult ekspluataatori isiksus, vaid sotsialistlike suhete võiduga järk-järgult ka väikekodanlik, eraomanduslik isiksus üldse, säilides, tõi küll, teinekord igandina pikemat aega.

Sotsialismi võiduga kõikidel sotsialistliku ühiskonna aladel, sealhulgas ka külas, kujuneb järk-järgult ühtne sotsiaalse isiksuse tüüp — *sotsialistliku ühiskonna töötaja isiksus*.

Sotsialismi ehitamise käigus arenevad *kõik* isiksuse tunnused. Kuna töötajad saavad oma maa peremeesteks, esitatakse eriti kõrgeid nõudeid sellistele isiksuse joontele nagu *vastutus* ühiskonna ja sotsialismiürituse ees, *teadlikkus* ja ühiskondlik *aktiivsus*. Juba sotsialismi ehitamise algperioodil kujuneb uus, sotsialistlik inimene kui teadlik ja aktiivne sotsialistliku ühiskonna looja. Need isiksuse jooned arenevad edasi, seoses sotsialismiehitamise

ülesannetega. Isiku mõistuslikkus on suunatud kõigepealt proletaarse sotsialistliku teadlikkuse väljaarendamisele, oskusele orienteeruda sise- ja välispoliitilises olukorras ning teha õigeid poliitilisi järeldusi. Ka isiku vastutuse iseloom muutub. Kui enne revolutsiooni see vastutus väljendus eelkõige vastutusena oma klassi ees, siis nüüd tõuseb see vastutuseni kogu maa, kogu sotsialistliku riigi saatuse ees. Teadlikkus ja vastutustunne saatsid bolševikke, töölisi ja soldateid-talupoegi Kodusõja rinnete, aga pärast selle lõppemist õppima rahvamajanduse juhtimist, kaubandust, tehnika kasutamist. Uue isiksuse jooned olid aluseks inimeste kangelastegudele kodusõjas, revolutsiooniustavusele ja valmisolekule ohverdada selle eest elu, vastupidavusele puuduste talumisel isiklikus elus üldse.

Need isiksuse jooned arenevad taastamisperioodil võitluses nepi ajal taas elustunud kodanliku elulaadi (kasuiha, korrupsioon) ja kodanliku olustiku (luksus, joomine, kombelõtvus) vormidega. Nõukogude inimesed võitlesid samuti töötavasse inimesesse kodanliku suhtumise vastu (bürokratism, asjaajamise venitamine, hoolimatus, mõnitamine) nõukogude asutustes, millede tööd veel häirisid kodanlikud spetsialistid. Samal ajal areneb sotsialistlik distsipliin ja kommunistlik töö.

Sotsialistliku industrialiseerimise ja NSVL põllumajanduse kollektiviseerimise perioodil luuakse sotsialismi materiaaltehniline baas linnas ja kujunevad uued, sotsialistlikud suhted külas. Esiplaanile tõusevad ka isiku teadlikkuse, vastutuse ja aktiivsuse uued jooned: suhtumine sotsialismi materiaaletesse alustesse — sotsialistlikusse töösse ja ühiskondlikusse omandisse. Areneb sotsialistlik võistlus, töökangelaslikkus, kindlustub uus suhtumine kollektiivsesse omandisse külas.

Sotsialistliku ühiskonna edasise ehitamise käigus arenevad sotsialismi materiaaltehnolise baasi loomise, nõukogude ühiskonna poliitilis-moraalse ühtsuse ja NSVL rahvaste sõpruse tugevnemise alusel uued isiksuse jooned.

Nõukogude rahva Suur Isamaasõda fašistliku Saksamaa ja imperialistliku Jaapani vastu (1941—1945. a.), tuues meie rahvale loendamatu kannatusi, kutsus esile sotsialistliku inimese vaimsete jõudude enneolematu kasvu, karastas teda rahva ja isiklikes kannatustes, tõstis nõukogude inimese isiksuse veel suuremale kõrgusele ning

demonstreeris kogu maailma ees selle võrreldamatuid omadusi. Selles sõjas põrkusid kokku kaks vastandlikku inimest: fašist kui imperialismi sünnitus — vägivallatseja, riisuja, koletis ja tapja — ja nõukogude kodanik, kes ilmutas mitte ainult inimkonna ajaloo ületamatut sõjalist mehisust, vaid ka kõrgeimaid inimlikke omadusi.

Sõda oli nõukogude korra poolt kasvatatud isiku omaduste rangeks ajalooliseks eksamik: tema teadlikkuse, oma rahva, sotsialistliku ühiskonna, kogu inimkonna ees vastutuse, tema vabadusearmastuse ja väärikusetunde eksamik. Selle konkreetset näited säilivad iga nõukogude inimese ja maailma kõikide progressiivsete inimeste mälestustes ja südameis. Seda meenutavad kogu maailmale nõukogude sõjameeste hauad paljudes maades — Norrast Jugoslaavia ja Albaaniani. Nõukogude sõduri ja ohvitseri ülevad omadused on jäädvustatud nõukogude ja välismaa autorite arvukates kirjandus- ja kunstiteostes.

Kõlasid viimased kahuripaugud ja siis algas sõjas purustatud rahvamajanduse taastamine. Kommunistliku partei poolt juhitud nõukogude inimeste üllad omadused ilmsid uue jõuga. Meie majandusele ja kultuurile sõjas löödud raskeimad haavad parandatakse enneolematult lühikese ajaga. Meie maa saavutab majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös uusi edusamme, mille käigus toimub sotsialistliku isiksuse, tema joonte ja omaduste edasine areng.

Nõukogude, sotsialistliku inimese üllate omaduste kirjeldamine ei tähenda sugugi tegelikkuse lakeerimist ja selle puuduste kinnimätsimist. Loomulikult, puudusi pole vähe, ja nendest ei tule vaikida, kuid nende kriitika peab olema ühendatud saavutatu objektiivse hindamisega. Ilma «ringivaatamiseta», ilma kodanlikku ja sotsialistlikku inimest võrdlemata kaovad puuduste õige kriitika kriteeriumid.

V. I. Lenin kirjutab, et me peame ehitama sotsialismi inimeste kätega, kes on tulnud kapitalistlikust ühiskonnast, sest teisi inimesi pole ja et uue ühiskonna loomise käigus need inimesed ise kujunevad ümber. 47 aastat Nõukogude võimu eksisteerimist — see on liiga lühike aeg, et lõpuni läbi viia inimeste psühholoogia põhjalik ümberkujundamine.

Peale sõda tugevnesid järsult meie sidemed kapitalist-

liku maailmaga. Sel iseenesest üsna positiivsel nähtusel olid samal ajal ka negatiivsed küljed: kodanliku kultuuri ja ideoloogia mõju suurenemine mõningatele meie inimestele.

Peale selle, seaduse «olemine määrab teadvuse» mõju põhjustab ühiskondliku teadvuse teatud mahajäämise ühiskondlikust olemisest. Ei saa kahelda selle seaduse keh tivuses sotsialismis ja kommunismis, taganemata seejuures materialismist. Iseasi, et selle objektiivse seaduse kaela ei tule ajada halba kasvatustööd ja et tegelikult on tarvis põhjalikult uurida selle seaduse mõju *iseärasusi* sotsialismi ja kommunismi tingimustes. Mitmesugustest minevikuigandeist nõukogude inimeste teadvuses ja käitumises on kõigepealt vaja lahti saada mittesotsialistlikust suhtumisest töösse, parasiitlusest, ahnitsemisest, karjerismist, moraalsest kasimatusest.

Nõukogude sotsialistlik inimene on kõikide veel säilinud puuduste juures peajagu kõrgem kodanliku maailma inimesest. Ta on tõusnud isikliku ja ühiskondliku ühtsuse kõrgele astmele; ta arendas endas uut suhtumist töösse, ühiskondlikku aktiivsust, teadlikkust, vastutustunnet; ta omab tänapäeva ühiskonnas kõige suuremat vabadust; ta saavutas individuaalsuse ja kultuuri arengus kõrge taseme.

Sotsialistliku isiksuse ülalvaadeldud tunnused annavad meile võimaluse palju selgemalt otsustada kommunistlikuks isiksuseks ülekasvamise perspektiivide üle.

4. Isiksuse arengu perspektiivid kommunistlikus ühiskonnas

Nagu teada, on sotsialism kommunistliku ühiskonna esimene faas. Kommunismi, kui selle ühiskonna kõrgema faasi jooned tekivad ja arenevad juba sotsialismi ajal, eriti praegusel sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodil. Seepärast võib kommunistliku isiksuse põhimisi tunnuseid uurida mitte ainult ettenägemise korras, vaid osaliselt ka selle isiksuse võrsete vaatlemise teel juba praegu, meie tänapäeva elus.

Püüame esitada need kommunistliku isiksuse tunnused järjekorras, milles eelnevalt on antud isiksuse mõiste määratlus.

Isiksuse esimese tunnuseks me eraldasime *mõistuslikkuse*. Kui isiksuse üldajalooliseks iseloomustamiseks on mõistuslikkuse tunnus täiesti piisav, siis kommunistliku isiksuse puhul peab seda täiendama *isiku teadlikkuse, ühiskondliku teadlikkuse* mõistega.

Seoses üldise teadusliku ja tehnilise progressiga ja tsivilisatsiooni arenguga, kasvab inimkonna ajaloos pidevalt inimese mõistuslikkus. On kaheldamatu, et kommunistlik isiksus seisab kõige üldisema mõistuslikkuse suhtes tänapäeva inimesest tunduvalt kõrgemal. Piisab sellest kui öelda, et juba lähema kümne aasta jooksul teostatakse Nõukogude Liidus üldine (nii linnas kui maal) kohustuslik keskharidus. Nii kõrget rahvahariduse taset ei ole kunagi saavutanud maailmas ükski maa. Üldine *haritus* on üks suurimaid hüvesid, mida töötajatele toob kommunism. Rahva vanasõna kõlab: «Pea tarkuseta, kui latern küünlata». See on rohkem kui metafoor, see on peaaegu sõnasõnalises mõttes õige. Anda inimesele haridust tähendab teha teda vaimselt nägijaks.

Partei seab oma ülesandeks kujundada nõukogude ühiskonna kõigis töötajais teaduslik maailmavaade, kasvatada neid kommunistliku teaduslikkuse vaimus. Viimase põhisisu seisneb ühiskondliku ja isikliku suhte õiges mõistmises.

Kodanliku inimese ühiskondliku «teadlikkuse» vormiks on isikliku primaarsus ühiskondliku ees. Sotsialismi tingimustes aga peetakse õiglaselt seda mitteteadlikkuseks ja arenematuses, sest see ei vasta uutele ühiskondliku elu tingimustele. Kommunistlikus ühiskonnas saavutavad isiku ja ühiskonna suhted *harmoonilise arengu*.

Seejärest vastab kommunismile isikliku ja ühiskondliku suhte uus vorm — isikliku ja ühiskondliku ühtsus, kusjuures viimane on juhtiva tähtsusega. See printsiip on ühine kommunismi mõlemale staadiumile: sotsialismile ja täielikule kommunismile, kuid teises staadiumis saab see printsiip omaseks ja eluveendumuseks ühiskonna *kõigile* töötajaile.

Kommunismi esimese ja teise staadiumi vahel on veel märgatav erinevus indiviidi suhtumises töösse, töö stiimulites ja iseloomus ning töö tasustamise vormides. Kui sotsialismis on esmane tähtsus töö materiaalsetel stiimulitel (isiklik materiaalne huvitatus), siis üleminekul kommu-

nismile omandavad üha suurema tähtsuse moraalsed stiimulid: ühiskondlik teadlikkus, töötaja südametunnistus ja au. Seejuures, kui sotsialismi ajal võib ühiskond inimeselt nõuda lihtsalt ausat ja kohusetruud tööd, siis juba üleminekul kommunismile nõuab ühiskond inimeselt kõrgemat töö vormi — tööd *vastavalt täisvõimetele*. Partei programmis märgitakse, et sotsialistliku ühiskonna kõigi töötajate töö vastavalt igapäevaste täisvõimetele (kõigile võimetele) on kommunismiehitamise üks põhimisi ja vajalikumaid tingimusi. Nõukogude inimeste suhtumine töösse saavutab kõrge teadlikkuseastme tänu moraalsete tööstiimulite tähtsuse kasvule, sest tööd vastavalt täisvõimetele on võimalik saavutada vaid sisemiste moraalsete stiimulite mõjul, mitte aga administratiivsete mõjutusvahenditega või materiaalse huvitatuse abil. See on samuti võimalik sellepärast, et töö muutub järk-järgult uue inimese põhimiseks huviks ja elu mõtteks. Inimene andub tööle naudinguga, rõõmuga, aga seepärast ka täielikult, kõigi oma võimetega. Lõpuks, muutused töösse suhtumises üleminekul kommunismile ja kommunismi tingimustes on seotud muutustega töö iseloomus, raskete ja ebameeldivate töövormide kadumisega, oluliste erinevuste kaotamisega vaimse ja füüsilise töö vahel, kusjuures töö kujuneb mingiks nii ühe kui teise sünteesiks. Tänu sellele muutub igasugune töö *loominguliseks*.

Millises suunas areneb kommunistlikus ühiskonnas *isikuvastutus*? Kõigepealt kasvab kommunismiehitamise käigus kaheldamatult nõukogude inimeste vastutus.

See ei tähenda ainult, et vähem on vastutustundetu inimesi ja tegusid, vaid tähendab peamiselt seda, et *suureneb*, muutub *sügavamaks iga* inimese vastutustunne *iga* oma teo suhtes. Peale selle laieneb vastutustunne ka sellistele elualadele, kus see praegu avaldub veel nõrgalt. Pole saladus, et mõnedel töötajatel on vastutuse tunnetamine veel vähe arenenud. Nii avab meie ajakirjandus tööstustoodangu, ehituse ja laiatarbekaupade halva kvaliteedi fakte kui töösse vastutustundetu suhtumise tulemust. Sageli avaldub riigiasutuste töötajate «vastutus» oma töös printsibi järgi «mis alla kirjutatud, see kaelast ära». Edasi, on teada, et meie ajal inimeste vastutuse aste ei ole kaugeltki ühesugune. Nii on see kõrgem ametikohustuste alal ja tunduvalt madalam igapäevases elus, perekonnas. Progress peab selles suhtes järelikult seisnema

isiku vastutuse astme tõstmises ja vastutuse ebahühtluse kaotamises erinevatel elualadel.

Millises suunas areneb kommunistlikus ühiskonnas isiku selline tunnus kui *vabadus*?

Eelnevalt näitasime, et sotsialismi ja kommunismi ajal määrab inimese vabaduse mitte ühiskonnast võrdumise sfäär, vaid isikliku ja ühiskondliku ühtsus, see tähendab — kuivõrd inimene on teinud ühiskondlikud huvid omaenda huvideks. Meie ühiskonnas põhineb vabadus eraomanduse ja eksploateerimise kaotamisel, poliitilisel võrdõiguslikkusel, kõikide inimeste sotsiaalse võrdsuse järkjärgulisel saavutamisel. Isiklikus plaanis, isiku psühholoogia plaanis on meie ühiskonnas vaba mitte see inimene, kes vaheseinaga eraldas end ühiskonnast, vaid see, kes oma tahte, südametunnistuse järgi elab ja tegutseb nii, nagu on vaja sotsialistlikule ühiskonnale. Ta on vaba vastavalt vabaduse kõige vahetumale mõistele kui võimalusele toimida oma, mitte aga võõra tahte järgi. Selline vabadus saab täieliku arengu ainult isiku ja ühiskonna poliitilis-moraalse ühtsuse tingimustes. Aga ka vana arusaamine vabadusest kui ühiskonna mittevaheseisemisest ei ole kõigis suhetes vananenud. Ta kehtib ka kommunismi ajal selles mõttes, et säilib isikliku ja ühiskondliku elu erinevus. Ühiskonna vaheseisamine inimese isiklikku ellu peab toimuma ainult tõeliselt hädavajalikel juhtudel — kui ühe isiklik vabadus kahjustab teiste inimeste õigusi ja vabadust.

Sotsialismi tingimustes nii isik, kui ka tema suhted ühiskonnaga on kõigi vaieldamatute väärtuste juures veel siiski ajalooliselt piiratud. Isiku poolel väljendub see minevikuigandite säilimises, ühiskonnapoolel aga — isiku vabaduse mõningases piiramises. Teine on esimese tagajärg. Sotsialism on isikuvabaduse poolt, kui aga see vabadus toob kahju teistele, peab ühiskond seda piirama. Kommunismi ajal, kui inimeste käitumises kaovad minevikuigandid, tõuseb isikuvabadus kvaliteetselt uuele ja kõige kõrgemale astmele.

Siin pöördume jälle tagasi vastutuse küsimuse juurde. Koos isiku täieliku vabaduse saavutamisega kasvab tema vastutus ühiskonna ees. Vabadus ilma kohustusteta ja vastutuseta on anarhia. Selline «vabadus» on võõras kommunismile kui vabade ja teadlike töötajate kõrgelt arenenud ühiskonnale. Seepärast on vabadus mitte ainult

negatiivne (sunni puudumine), vaid ka kõrgelt positiivne mõiste. Vabadus — see pole ainult endalt köidikute heitmine, vaid ka oma käitumise allutamine sisemisele distsipliinile.

Tulevikuühiskonnas muutub vabaduse probleem eelkõige just inimestes *vabaduse õige kasutamisoskuse kasvatamise* probleemiks. Vabadus on seal juba saavutatud, võitlus vabaduse eest jääb seljataha. Püssi kättesaamisest üksi on aga vähe. Peab õppima teda kasutama, muidu võib teha kahju teistele.

Millised on isiku *individuaalsuse* arenguperspektiivid? Kommunismi ülesehitamine tähendab kõigi ühiskonnaliikmete *sotsiaalse võrdsuse* kehtestamist, s. o. nendevaheliste erinevuste kaotamist suhetes omandisse, töötingimustes, materiaalses heaolus jne. See aga ei tähenda sugugi kommunistliku ühiskonna inimeste *individuaalsete*, isikupäraste erinevuste kaotamist või vähendamist.

Individuaalsed erinevused on erinevused inimeste vahel kalduvustes, vajadustes, talendis jms. Kommunismi ajal need erinevused *arenevad edasi*, suurenevad. See tuleneb sellest, et kaotatakse tõkked nende erinevuste arenguks ja luuakse kõige paremad tingimused nende avaldumiseks.

Antagonistlikes ühiskondades võib töötaja isiksus areneda ainult kõige minimaalsemal määral. Kui palju praegugi hävib kapitalismimaades mitmesuguseid andeid, keda hukutab vaesus, võimaluste puudumine tegelda oma huvialal, kes peavad andma oma jõu võitlusele igapäevase leivatüki eest. Seejuures hukuvad just ausad anded, kes ei soovi end müüa imperialistide madalate, omakasupüüdlike eesmärkide teenimiseks. Kuid võtame sellise tähtsa faktori individuaalsuse arengus nagu haridus. Hariduse saamise võimaluste puudumine laiadel hulkadel pidurdab suure arvu andekate inimeste arengut.

Kommunismi vaenlased väidavad, et ainult kapitalistlik ühiskond loob tingimused individuaalsuse arenguks, sest ta asetab inimesed konkurentide seisundisse, millega sunnib inimesi mobiliseerima eluvõitluses kõik oma jõud ja anded. Tõepoolest, kõikide sõda kõikide vastu, mis on iseloomulik kapitalistlikule ühiskonnale, loob isikule olukorra, mis meenutab loomuliku valiku seaduse toimet looduses.

Individuaalsuse arengu sellised sotsiaalsed alused ei

kõlba meie ühiskonnale, sest nad sünnitavad individualisti, kiskja ja vägivallatseja. Sotsialismi ja kommunismi ajal peavad järelikult toimima teised objektiivsed jõud, mis soodustavad isiku individuaalsuse arengut. Kui neid jõude ei oleks, siis tõepoolest kustuks meie ühiskonnas individuaalsus. Need jõud aga on olemas.

Sotsialistlikus ühiskonnas on isiksuse arengu objektiivseteks alusteks töö ühiskondlik iseloom, tootmisvahendite ühiskondlik omand, inimeste sotsialistlik koostöö ja vastastikune abistamine. Kommunismi ajal lisandub neile alustele sotsiaalne võrdsus, vaimse ja füüsilise töö erinevuse kaotamine, jaotamine vajaduste järgi.

Uus inimene saab võimaluse kasutada oma võimeid isikliku elu korraldamiseks mitte teiste arvel, vaid üldiseks kasuks ja õnneks. Kommunistlik inimene seab oma eluülesandeks mitte teiste inimeste küünarnukkidega tõukamise, et tungida esimestesse ridadesse, vaid seltsimeeste abistamise uue, parema elu ühisel loomisel. Niisiis on see individuaalsus mitte ainult eriline, vaid ka kõrgemat tüüpi. Meie sõbrad kapitalistlikes maades näevad sellise isiksuse algeid nõukogude ühiskonna inimestes.

Kommunism, arendades sotsialistliku isiksuse tunnuseid, loob ka uusi, erilisi jooni, mis viivad isiksuse *igakülgele* ja *harmoonilisele* arengule. NLKP programmis on see mõiste määratletud kui vaimse rikkuse, kõlbelise puhtuse ja füüsilise täiuslikkuse ühtsus. Isiksuse nende kolme külje loomulik ühtsus lõhuti klassiantagonistlikes formatioonides vaimse töö eraldumisega füüsilisest tööst, linna eraldumisega külast, ühiskondlike seoste kitsusega. Vaimsete võimete ühekülgne areng füüsilise arengu arvel oli intelligentsi saatuseks; töölise ja talupoja kurnav füüsiline töö ei loonud füüsilist täiuslikkust; ühiskondlike seoste piiratus põhjustas ka maailmavaate piiratuse. K. Marx ja F. Engels kirjutasid: «... indiviidi tegelik vaimne rikkus sõltub täielikult tema tegelike suhete rikkusest... Ainult selle tõttu vabanevad üksikindiviidid mitmesugustest rahvuslikest ja kohalikest raamidest, astuvad praktilisse seosesse kogu maailma tootmisega (ka vaimse) ja nad omandavad võime kasutada kogu seda maakera mitmekülgset tootmist (kõike seda, mida on loonud inimesed)».³⁰

Eelneva ajaloo poolt loodud ühiskondliku tööjaotuse

³⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, lk. 36.

vormide kaotamine kommunismis ja inimeste majandusliku ning vaimse suhtlemise maailmasüsteemi kujunemine loovad objektiivse aluse mitte ainult üksikindiviidide, vaid kommunistliku ühiskonna kõigi liikmete igakülgseks vaimseks, moraalseks ja füüsiliseks arenguks.

Inimese sisemaailma rikkus on eelkõige seotud inimese kõrge ja igakülgse haritusega, tema maailmavaatega, tema võimega kasutada ühiskonna kõiki põhimisi vaimse elu väärtusi: teaduse, kunsti- ja kultuuriväärtusi. Eriline tähtsus isiku vaimsele rikastumisele on teaduse valgustuslikul funktsioonil. Meie partei on alati astunud ühekülgse praktitsismi, teadusesse pragmaatilise suhtumise vastu. Haridus on meie maal korraldatud mitte ainult arvestusega saada häid spetsialiste, vaid ka kasvatada igakülgset haritud inimesi. Kesk- ja kõrgemate koolide programmidesse lülitatakse rida õppeaineid, mis annavad teadmisi kõige erinevamate teaduste alustest, kuid ainult osa neist on tulevasele spetsialistile töös otseselt vajalikud. See ei ole luksus, vaid tark vaade asjadele, sest ainult igakülgset haritud inimene saab olla meie ajal, kõikide teaduste sünteesi ajal, heaks spetsialistiks. V. I. Lenin märkis, et kommunist peab olema «kõigest huvitatud».

Moraalse puhtuse mõiste ei tähenda sugugi, et peaksime tulevikuinimest kujutama mingi sentimentaalse, naiivse olendina. Moraalselt puhas inimene — see on õiglane inimene teiste ja ühiskonna ees, kes ei ole võimeline alatuks oma seltsimeeste suhtes, kes juhindub elus õilsaist, mitte aga madalaist ajendeist. Ebamoraalsus ei ole hoopiski ainult igapäevased «patukesed», vaid kõik toimingud elus, mis tulenevad individualismist, egoismist, karjerismist, omandiahnusest, teiste petmisest, ükskõiksusest ja hoolimatusest inimeste vastu jms. Ebamoraalsus — see ei ole ainult alatu suhtumine naisesse, vaid ka kodanlik natsionalism, ja niinimetatud ilus elu restoranlik-väikekodanlikus maailmas, ja püru silma ajamine ning palju muud, mis tulenevad kodanlikest «eluideaalidest». Moraalne puhtus — see on kõrgelt positiivne mõiste, see on elamine kommunismiehitaja moraalikoodeksi printsiipide järgi.

Kommunistliku ühiskonna inimene on mitte ainult haritud ja moraalselt arenenud, vaid ka kehaliselt tugev ja ilus. Need kaks viimast omadust on vahetult seotud: esteetiliselt kaunina tajutav kehaline ilu on pätamatult seotud

tud hea füüsilise arenguga. Patei programmis kasutatud *kehalise täiuslikkuse* mõiste ühendab endas füüsilise jõu ja osavuse ning füüsilise, kehalise ilu mõisted. Ühekülgne vaimne või raske füüsiline töö teeb inimese inetuks. Füüsilise ja vaimse töö ühendamine on tulevikuinimese kehalise täiuslikkuse põhitingimus. Üksnes sellest aga ei piisa. On vaja veel kehalisi harjutusi ja sporti. Muinaskreeklaste klassikaline ilu ei olnud ainult looduse and, vaid süstemaatiliste kehaliste harjutuste, spordiga tegelemise tulemus.

Kehalise kultuuri — kehakultuuri — mõistes on alati vaja rõhutada sõna *kultuur*. Kultuur — see on inimese teine loomus, mis on loodud esimese alusel. Kehakultuur — see on rahva massiline kehaline kasvatamine, mille aluseks ja peaesmärgiks on jõu, osavuse, vastupidavuse, kehalise ilu arendamine — ühesõnaga, füüsiline täiuslikkus. See kasvatatus peab olema suunatud mitte ainult kehaliste, vaid ka moraalseste omaduste täiustamisele: seltsimehelikkuse, kollektivismi, vastastikuse abistamise, julguse jne. täiustamisele. Mis aga puutub suhtumisse füüsilisse, kehalisse ilusse, siis, ühelt poolt, peab lahti saama vagatsevast suhtumisest kehalisse ilusse kui millessegi «patusesse». Autorile on teada fakt, et ühe Leningradi kirjastuse direktor nõudis esteetikaalasest raamatust kahe reproduktsiooni — Botticelli «Veenus lillega» ja Giorgione «Magav Veenus» — väljajätmist, sest need olevat «pornograafilised». Teiselt poolt, poolalasti «modellide» pealetükkiv näitamine kinos ja televisioonis ning seksuaalsete stseenide «erutavad» kirjeldused Lääne kirjanduses (kuid osalt ka meil) ei soodusta samuti kehalisse ilusse õige suhtumise kasvatamist.

Kommunistliku ühiskonna inimest ei iseloomusta mitte ainult *mitmekülgsus*, vaid ka tema arengu *harmoonilisus*. Need kaks ei ole samased mõisted. Harmoonilise arengu puhul arenevad isiksuse erinevad küljed vastavuses üksteisele, ilma et üks jääks teisest maha. Siin peetakse silmas nii mittevastavust märgitud põhikülgede vahel (vaimne rikkus, moraalne puhtus, kehaline täiuslikkus) kui ka erinevate momentide vahel iga külje sees. Tänapäeva nõukogude inimesel see harmoonia puudub veel sageli. Nagu juba märgiti, on nõukogude inimese ühiskondlik-poliitiline ja moraalne pale võrreldamatult kõrgem kui kapitalistliku ühiskonna inimesel. Teadvuse mitmesuguste

külgede arengutase ei ole meie inimestel ühesugune. Need teadvuse küljed, mis on lähemal ühiskonna elu baasile (ametialane kvalifikatsioon, suhtumine töösse) ja meie ühiskonna poliitilisele pealisehitusele (poliitiline teadlikkus), on arenenud rohkem; need teadvuse küljed aga, mis seisavad kaugemal tootmisest ja poliitikast ning on rohkem seotud olustikulise moraaliga, käitumiskultuuriga, on üldreeglina arenenud nõrgemini. Kommunistlikus ühiskonnas on need ebalproportsioonid ja see disharmonia ületatud.

Meil jääb veel üle vaadelda kommunistliku isiksuse *isikuvääriskuse* tunnust. Nagu juba näitasime, on see isiksuse tunnus selles või teises ühiskonnas juba saavutatud demokraatia ja sotsiaalse võrdsuse astme subjektiivseks väljenduseks.

Antagonistlikes ühiskondlikes formatsioonides ühelt poolt lammatakse, hävitati töötaja eneseväärikuse tunnet, teiselt poolt aga arendati valitsevate klasside esindajate «isikuvääriskuse» moonutatud ja hüpertrofeerunud vorme. Kuid peab rõhutama, et ka ekspluataatorlikes formatsioonides säilitas töörahvas eneseväärikuse tunde.

Järelikult ei ole siin objektiivsete tingimuste ja subjektiivse seisundi vahel otsest mehhaanilist vastavust. Aisopos — samanimelisest näidendist ilmutab kõrget eneseväärikuse tunnet, kuigi ta on ori. Sest ta teab, et tema orjaseisund ei vasta tema vaimsele ja kõlbelsele tasemele.

Sotsialismi tingimustes, kus teostub tõeline demokraatia töörahva jaoks, on isikuväärikus ja eneseväärikuse tunne tugevalt arenenud. Kommunistliku ühiskonna ehitamine meie maal viib järk-järgult selleni, et austus isiku vastu juurdub sügavalt iga nõukogude inimese ellu, kujunedes igapäevaseks harjumuseks. Seepärast kaotab isikuväärikuse kaitsmine nii ühiskonna kui isiku enda poolt pikapeale mõtte. Selle moraalise käitumisnormi rikkumine muutub võimatuks, sest seda peetakse süüdsuseks ja häbiasjaks. Kui sellise ideaali saavutamine on kommunistliku ühiskonna küllaltki pikaajalise arengu küsimus. Arengu esimestel etappidel on inimväärikuse kaitse veel vajalik, kuid seda teostab üha suuremal määral mitte riik, vaid vahetult ühiskond.

Astudes välja inimväärikuse kõige väiksemate rikkumiste vastu, inimese igasuguse solvamise vastu, on vaja siiski öelda, et seda õilist ja humanistlikku printsiipi püü-

takse teinekord pöörata ebaõigete tegude igasuguse hukkamõistmise vastu.

Selline positsioon väljendab liberaalset kokkuleplust kodanliku ideoloogiaga.

Tegude otsene poliitiline või ideelis-teoreetiline kvalifitseerimine on vajalik kõikidel juhtudel, ka siis, kui see kedagi «solvab». Muidu peaks loobuma kommunistlikust printsiipaalsusest ja kasvatustööst. Peab vahet tegema otsekoheuse ja printsiipaalsuse ning pahatahtlikkuse, sõimamise ja solvamise vahel. *Ei saa aga loobuda sallimatusest kodanliku ideoloogia vastu.*

Nagu näitasime, kasvab isikuvääriskuse probleem üle inimesele väärrika eluviisi küsimuseks. Kommunistliku isiksuse arengu perspektiivis tähendab see *kommunistliku eluviisi*, seega järelikult uue inimese eluväärtuste avamist. Sellele ongi pühendatud käesoleva raamatu järgmine ja viimane peatükk.

UUE INIMESE ELUVAÄRTUSED

1. Isik ja isiklik tema elus

Täiskasvanud tööinimese elu võib jaotada tööks, ühiskondlikuks tegevuseks ja elu-oluks, mille all tavaliselt mõistetakse isiklikku elu. Selline arusaamine mõistest *isiklik elu* on õige ainult juhul, kui eristame mõisteid *isiklik elu* ja *isiklik elus*. Neid mõisteid samastada aga tähendab, et inimese töö ja ühiskondlik tegevus ei ole talle isiklikuks huviks, viimane aga keskendub ainult puhkusele, meelelahutusele, suhtlemisele lähedaste inimestega jne. Uuele inimesele, kelle isiklik huvi, nagu eelnevalt näitasime, laieneb ka tööle ja ühiskondlikule tegevusele, on selline arusaamine vastuvõetamatu.

Isikliku elu erinevus inimese elu teistest sfääridest väljendus juba vanasti mõistetega *elu enda jaoks* ja *elu teiste jaoks*. Selline jaotus on antagonistlikus ühiskonnas, kus isiklik ja ühiskondlik on vastandatud, täiesti õigustatud. Tööline töötab seal mitte enda jaoks, mitte oma klassi jaoks, vaid kapitalisti kasumi jaoks. Sellepärast käsitab ta tööd enda jaoks ainult töötasu seisukohalt, tööprotsess ise on talle see osa elust, mille ta müüs ja mis ei kuulu talle. Seepärast K. Marx kirjutas, et kapitalismis tööline elab ainult siis, kui ta ei tööta: söögilaua taga, voodis jne. Mis aga puutub ühiskondlikku tegevusse, siis omandab see seal töölisklassi teadlikel esindajatel isikliku tähenduse. Revolutsioonilist tegevust peavad nad oma elu peamiseks huviks, oma isiksuse lahutamatuks väljenduseks. Just revolutsioonilises töölisklassis ja intelligentsis kujuneb juba kapitalismis eitav suhtumine väikekodanlikku ja leplikku eluviisi, mis suleb inimese kitsalt isikliku elu raamidesse ja väljendab ükskõiksust ühiskondlike huvide suhtes.

Isiklik elu tähendab meie ühiskonnas selliste vajaduste ja huvide rahuldamist, mis omavad tähtsust ainult minu jaoks ja milliseid ma saan ning pean rahuldama isiklikult. Töö ja ühiskondlik tegevus tähendab selliste vajaduste

ning huvide rahuldamisest, millel on tähtsus mitte ainult minu jaoks, vaid ka ühiskonna jaoks ja milliseid ma saan rahuldada ainult ühiskonna kaudu.

Selle objektiivse asjaolu tõttu, et meie ühiskonnas töö ja ühiskondlik tegevus muutuvad üha rohkem tööks ja tegevuseks enda jaoks, avardub tunduvalt isiku huvide ring, ületades isikliku elu piirid. Seepärast kommunismi ehitamise tingimustes sai «isiklik» — tunduvalt laiemaks «isiklikust elust». Isikliku ja ühiskondliku lähenemine toimub, kui inimene sügavalt tunnetab oma isiklike ja ühiskondlike huvide ühtsust. Seejuures ei saa isiklik elu sulada kokku ühiskondliku eluga, kuna iga inimene on teatud määral autonoomne ühik ja vabaneda sellest autonoomsusest, lahustuda ühiskonnas ei ole võimalik. Tal on alati korter, milles just tema elab, isiklik vara, just talle lähedased inimesed ja sõbrad, just talle kallid mälestused jne. jne. Kui hästi ma ka ei suhtuks teistesse inimestesse, kui teravalt ma ka ei elaks üle kõike seda, mis erutab minu ühiskonda, kuid siiski minu vanemate haigus, lapse sünd minu perekonnas kujutavad minu üleelamiste erilise ala.

See ei ole hoopiski minevikuigand. Võib-olla kaovad kunagi ka kodu, perekond, meile lähedaste isikute ring, kuid see on võimalik ainult inimestel, kes on meist täiesti erinevad. Kommunismi ülesandeks ei ole sugugi isikliku elu sfääri likvideerimine või piiramine. Kommunistlik ühiskond püstitab ülesandeks isikliku elu *kindlustamise* ja *tervendamise*, selle vabastamise vääringulistest igandest, mis sunnivad kaasinimesi kannatama. See ülesanne nõuab real juhtudel just inimese isikliku elu suuremat eraldamist teiste inimeste elust. Nii näiteks on meie elamuhituse üheks ülesandeks anda igale perekonnale omaette korter, et likvideerida lõppkokkuvõttes ülekuhjatud ühiskorterid. Ühe perekonna piires peame püüdma vabaneda terve pere elamisest ühes toas, kus täiskasvanute elu toimub laste silmade all jne.

Kui meie maal siiani on nii ühiskorterid kui ka ühetoalised perekonnakorterid ja ühiselamud, siis tuleneb see ajutisest elamispinna vähesusest, hoopiski mitte aga «printsipiaalsetest» kaalutlustest. NLKP programmis on kirjutatud: «Esimese aastakümne jooksul tehakse meie maal lõpp korteripuudusele. Need perekonnad, kes elavad veel suures ruumikitsikuses ja halbades elamutes, saavad

ued korterid. Teise aastakümne lõpul on igal perekonnal, kaasa arvatud noorpaarid, korralik korter, mis vastab tervishoiu ja kultuurse elu nõuetele.»³¹

Me ei saa otsustada oma kaugete järeltulijate üle. Kuid meie, tänapäeva inimeste jaoks ja meie lähemate järeltulijate jaoks on isiklik elu *vajalik*. I. ma sellela pole inimese elu *täisväärtuslik*. Isiku elu aga ei saa taandada tema isiklikule elule. Tänapäeva nõukogude inimene elab täisväärtuslikku elu sellepärast, et tema elulised huvid ei piirdu elamu nelja seinaga, et ta elab kogu maa pulbitsevat, täisverelist elu. Seepärast ei või meie poolt vaadeldavat teemat uue inimese eluväärtustest, kui see pretendeeribki tegeliku elu kuigivõrd adekvaatsele kujutamisele, taandada buduaari motiividele. Isikliku elu probleemid on tuletatud ning *tulenevad* ühiskondlikest ja sotsiaal-poliitilistest probleemidest. Isikliku elu probleemide käsitlemisel peab ühiskondliku elu seaduspärasuste tundmaõppimine seisma esikohal. Seejuures on tänapäeval tungivalt vajalik uurida isikliku elu probleeme. Uue inimese kasvatamine — see on partei programmi üks tähtsaimaid ülesandeid. Selleks aga on tarvis isikliku elu küsimuste filosoofilist, sotsioloogilist läbitöötamist, teadusliku kommunismi ja kommunismiehitaja moraalikoodeksi printsiipide ning isikliku elu marksistlike ühiskondlike ideaalide kasutamist.

Vanema põlvkonna inimesed peavad noortele edasi andma oma elukogemusi. Nende elu oli pühendatud kõrgetele ideaalidele, see oli täidetud õilsate püüdluste, revolutsioonilise võitlusega, sageli kannatuste ja puudustega rahva ning kogu inimkonna huvide teenimisel. Vanemate põlvkondade elu kroonisid maailmaajaloolised võidud. Ajaloos ei ole noortel kunagi olnud nii kuulsaid vanaisasid ja isasid kui meie, nõukogude noorel põlvkonnal.

Üksikinimene võib kasutada ainult neid väärtusi, mis on olemas tema ühiskonnas. Sellepärast üksikinimese eluväärtuste aluseks on ümbritseva ühiskondliku elu väärtused. Need väärtused jagatakse tinglikult *materiaalseteks*, *sotsiaal-poliitilisteks* ja *vaimseteks*. Esimeste alla kuuluvad tehnika, elamu, toit, riietus, elukondliku mugavuse esemed; teiste alla — vabadus, vendlus, võrdsus,

³¹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 87.

õiglus; kolmandate alla — harius, teadus, kunst.³² Oma käsitluses lähtume sellest väärtuste näitlikust klassifikatsioonist, kuid mitte väga rangelt, sest vaatleme ühiskondlikke väärtusi spetsiifiliselt — kuidas nad esinevad üksikisiku elus. Sellepärast omandavad siin olulise tähenduse isiku individuaalsed iseärasused ja vajadused.

2. Kodumaa

Vaatleme nüüd uue inimese konkreetseid väärtusi. Esikohale me asetame *kodumaa*. Temas on kontsentreerunud kõik eluväärtused. Kodumaa — see on koht, millega on seotud lapsepõlve tagasipöördumatud päevad, meid ümbritsevad lähedased inimesed. Kodumaa — see on meie isamaja, kus kõik on tuttav ja armas. Kodumaa — see on meie ühiskond, kus oleme tundnud loominguilise töö rõõmu. Nõukogude inimeste kodumaa-armastuses ühinevad üldinimlik tunne isade maa, isamaa vastu ja armastus *sotsialistliku* kodumaa vastu, mille eesmärgid ja ideaalid on ühte sulanud nende enda elu eesmärkide ja ideaalidega.

Kodumaa — see on ka sünnimaa loodus, milles on meile kallis iga nurgake, ja mis on seoses meie kõige varjatumate mõtete ning tunnetega. Loodus — see on lihane ema, kes rahustab meid rasketel tundidel ja toetab oma õrna naeratusega.

Kodumaa — see pole mitte ainult meie ihu, vaid ka meie hing. Meie kultuur on rahva hinge väljendus. Ilma hingeta pole kultuuri, pole kunsti. Rahvale avaldab kultuurinähtustes mõju ainult see, mis on temale omane ja lähedane. Rahvas suhtub kaastunde ja põlgusega isamaata kosmopoliitidesse, kellele on võõras kodumaa-armastus. Nimelt just nemad, ja eelkõige nemad, on vaimustatud rahvale võõraist kodanlikest moodidest kunstis, kultuuris, ideoloogias.

Uue inimese hinges kommunistlik internatsionalism mitte ainult ei vastandu, vaid sulab ühte kõige sügavama patriotismiga. NLKP programmis on öeldud:

³² Neile, kes üksikasjalisemalt tahavad tutvuda väärtuste probleemiga, soovitame oma tööd «Elu- ja kultuuriväärtustest», mis ilmus Leningradi Ülikooli väljaandel 1960. a.

«Arendades nõukogude rahvas armastust oma isamaa vastu, lähtub partei sellest, et sotsialismi maailmasüsteemi tekkimisega kehtestub sotsialistliku ühiskonna kodanike patriotism ustavuses ja truuduses oma kodumaale ning kogu sotsialistlike maade ühendusele. Sotsialistliku patriotismi ja sotsialistliku internatsionalismi orgaaniliseks osaks on proletaarne solidaarsus kõigi maade tööliklassiga, töörahvaga. Partei jätkab ka edaspidi sihi-kindlat võitlust kodanliku natsionalismi, rassismi ja kosmopolitismi reaktsioonilise ideoloogia vastu».³³

3. Tehnika ja materiaalsed hüved

Vaevalt on vaja tõestada materiaalsete hüvede, materiaalse külluse ja olustikulise heaolu ning mugavuse tohutut tähtsust inimese elus. See on igaühele selge, eriti sellele, kes elus on näinud viletsust. Kommunismi peamine ülesanne on luua igale ühiskonnaliikmele materiaalsete hüvede küllus. Viletsus, materiaalne puudus ja nendega ühenduses elu korraldamatus on alati olnud suurimateks takistusteks isiksuse arengul. Mitte vähem selge pole ka kaasaegse tehnika tähtsus inimese töö kergendamisel ja mugavuste loomisel tema elus.

Seega on materiaalsed hüved, küllus ja tehnika kasutamine väga suured väärtused iga inimese elus. Oleks aga kahjulik unustada, et kõik positiivne varjab endas ka negatiivse eo, et antud juhul võivad mainitud suured väärtused tekitada ja tekitavad ka mõningaid eitavaid nähtusi, millega on vaja võidelda, mida on vaja ületada.

Kordan, siin pole mingit vajadust loetleda tehnika ja materiaalsete hüvede kõigile teadaolevaid positiivseid külgi. Sellepärast peatume nende eluväärtuste mõningate eitavate külgede *ületamisel*.

Vaatleme algul *materiaalsete väärtuste* mõju isiksuse arengule sotsialistliku ühiskonna tingimustes.

Põhimiseks allikaks materiaalsete hüvede saamisel on isikul riiklik ettevõtte või kolhoos; neid hüvesid jaotatakse töötaja töö hulga ja kvaliteedi järgi. See omakorda põhjustab: kõikide ühiskonnaliikmete materiaalsete

³³ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 111.

hüvede tulenevuse tööst (väljaarvatud muidusööjad ja ühiskondliku omandi riisujad); töötaja *heaolu taseme* otsese sõltuvuse tema *kvalifikatsioonist, tööarmastusest, kohusetruudusest* jne.; teatud ebavõrdsuse ühiskonna liikmete materiaalse kindlustatuse ja külluse astmes. Materiaalsete hüvede mainitud iseärasustest sotsialismi tingimustes tulenevad otsustavalt kõik nende positiivsed (ja negatiivsed) mõjutused isiksusele. Kõigepealt teevad need iseärasused võimatuks isikliku kasusaamise võõra töö ekspluateerimise teel ja kaotavad kapitalismis kujunenud elu «põlise» püüu isiklikule rikkumisele teiste arvel. Seejuures need, kes pole veel vabanenud eraomanduslikest püüdlustest, püüavad leida ebaseaduslikke vahendeid isiklikuks rikkumiseks (vargus, kelmus, igat liiki «haltuura»), püüavad elada riigi arvel (töölt puudujad, praagitegijad), sugulaste arvel või erakaubandusest ja spekulatsioonist (muidusööjad).

Siin on täiesti mõistetavad ka vahendid, mida ühiskond peab kasutama nende negatiivsete nähtuste täielikuks kaotamiseks. Need on, esiteks, *kõikvõimalike kanalite ja läbipääsude sulgemine* nõukogude seaduste rikkumiseks; teiseks, isikliku materiaalse huvitatuse printsiibi kindlustamine, töötasu arvestamise korra, töötasu kriteeriumide ja normide täiustamine; kolmandaks, ühiskondlik-riikliku kontrolli tugevdamine töö- ja jaotusalaste seaduste täitmise üle; neljandaks, kasvatustöö moraalsete stiimulite, au ja südametunnistuse motiivide kujundamine isiku teadvuses tema suhtumisel töösse. Kõik need abinõud on osalt objektiivsed, osalt subjektiivsed. Objektiivsed vahendid ei tähenda hoopiski sotsialistliku jaotusprintsiibi kardinaalset muutmist, vaid on just suunatud selle printsiibi kindlustamisele ja lõplikule väljaarendamisele. On hädavajalik pidevalt täiustada sotsialistlikku jaotussüsteemi, et ükski liigkasuvõtja ega ahnitseja ei saaks tegutseda ja rahulikult elada Nõukogudemaal. Ei maksa aga arvata, et piisab üksnes selle süsteemi ideaalsest korraldamisest. Ükskõik mis süsteemi kõige paremas korralduses leiab inimene uued läbipääsuteed, kui ta arendab oma võimeid selles suunas. Tähendab, asi on selles, et keeld ebaseaduslikuks tegevuseks oleks mitte üksnes väljaspool inimest, vaid ka inimeses *endas*. Südametunnistuse sisemise hääle eest ei saa ennast peita! Peab mitte ainult sulgema kõik ahvatlevad läbipääsuteed, vaid saa-

vutama ka seda, et inimesel ei oleks vajadust nendesse pageda.

Vähem tähtis pole ka kasvatustöö, mis on seotud inimese suhtumisega seaduslikul teel saadud materiaalse-tesse hüvedesse.

Meil on veel inimesi, kes elavad küll ausalt, kuid suure osa oma ajast kulutavad asjade tagaajamisele. Nende inimeste üle valitseb edasi *asjade võim*. Nad kardavad, et viimaks elavad nad halvemini ja vaesemalt kui teised, püüavad muretseda endale midagi sellist, millega teiste ees hiilata. Nende jooksmine mööda kauplusi ei ole hoopiski kõrgete esteetiliste vajaduste väljendumine, vaid tunnuseks nende tühisele püüule olla oma naabrite kaduduse objektiks. Neid rõhub asjade orjus. Nad ei ole mitte ainult haletsusväärsed ja koomilised, vaid ka kaastunde väärilised.

Nõukogude inimese endastmõistetav püüd olustikulisele kultuurile *ei tohi varjata tema kõrgemaid vajadusi ja püüdeid*. Väikekodanlikkus ja selle psühholoogia igapäevases elus on kommunistliku isiksuse arenemise õel vaenlane. Samuti ei saa ka olla uue inimese ideaaliks lohakile ja hooletusse jäetud isiklik elu. Praegu noorte hulgas mõningal määral levinud boheemlaslikke meeleolusid, mis on laenatud läänemaailma «vihastelt noortelt meestelt», tuleb vaadata kui eitavat nähtust, kui väikekodanliku ideoloogia väljendust. Peale selle, väline lohakus on sisemise laakiloleku, enesedistsipliini puudumise, inimese vaimse maailma korratuse kindel tunnus.

Nüüd vaatame *tehnika* osa isiku elus meie tänapäeva nõukogulikes tingimustes.

Tehnika osa ühiskondlikus elus on tohutult kasvanud, seega järelikult ka üksikisiku elus, kusjuures mitte ainult linnas, vaid ka maal. Noortel on suur huvi tehnika ja teaduslik-tehniliste teadmiste vastu. Astudes mingisse tehniliste seadmete kauplusse, võib kogeda, millise kergusega mõlemast soost noored räägivad müüjatega ning omavahel spetsiaalses tehnilises keeles, mida vanema põlvkonna inimesed sageli ei oska. Seda kõike tuleb muidugi ainult tervitada ja edasi arendada, sest sel on progressiivne tähendus. Seda protsessi ei saa peatada mingi virisemisega ja heldinud mälestustega ajast, mil mitte ainult maal, vaid ka linnas oli võrreldamatult vaiksem, rahulikum, kui linnaski oli veel võimalik hingata suhte-

liselt puhast õhku jm. Linna ja autotsivilisatsiooni ei saa pöörata tagasi, võib ainult vähendada selle negatiivseid tagajärgi.

Siin me ei hakka rääkima tehnilise revolutsiooni mõjust inimese füüsilisele tervisele, seejuures tema närvisüsteemile. See on ammu kõigile teada. Peale selle, meid huvitab siin kõigepealt isiku vaimne maailm. Tõsi, küsimus tehnika mõjust inimese närvisüsteemile on lähedalt seotud tema vaimse eluga ja sellepärast leiab ka siin osalist käsitlust.

Läänes räägitakse ja kirjutatakse väga palju tehnika negatiivsest mõjust inimese vaimsele elule: inimese huvide ülekandumisest vaimselt alalt materiaal-tehnilistele hüvedele; sellest, et huvi sõiduauto margi või allveesportdivarustuse vastu on asendanud huvi teaduse, kunsti, moraalsete väärtuste vastu; et tehnika on kaasa toonud inimese elu mehhaaniliseks muutumise; et ka inimese meelelahutused on võtnud mehhaanilise iseloomu, alates meeletust kihutamisest ja lõpetades kaasaegsete tantsude mehhaanilise olemusega. Lühidalt, võib kindlaks määrata seose tehnika ja inimese *vaimsusetustamise* vahel. Kuid, esiteks, see vaimsusetustamine ei kujuta endast üldist nähtust isegi kodanlikus tsivilisatsioonis ja teiseks, ei saa kõiges süüdistada ainult tehnikat; sellele protsessile mitte vähemal, vaid hoopis suuremal määral mõjuvad ka kapitalistliku ühiskonna sotsiaalsed tingimused.

On täiesti kaheldamatu, et sotsialismi tingimustes on tehnika mõju olemuselt erinev kui kapitalismi tingimustes. Sotsialism ja kommunism asetavad tehnika inimese teenistusse, kasutavad seda vahendina inimese vabastamiseks raskest ja mehhanilisest tööst, puudusest ning piinavast materiaalsest murest. Meie ühiskonna sihipärane ja kõrgete ideaalidega atmosfäär on võimsaks vastumõjuks inimese vaimsele laostumisele, tema vaimsete huvide asendumisele huviga mugavuse, lõbustuste ja komfordi vastu. Seepärast asenduvad sügavamad huvid pealiskaudsete, meelelahutuslike huvidega ainult neil inimestel, kes ei ole saanud küllaldast ideelis-vaimset kasvatust, kes tunnevad vähe huvi ühiskonna sotsiaalse ja vaimse elu vastu.

Seejuures on kaheldamatu kaasaegse tehnika mitte ainult kaudne — läbi sotsiaalsete tingimuste —, vaid ka otsene mõju. Meil ei nähta alati seda tehnika *otsest mõju*

inimese vaimsele elule. See on väär, ühekülgne lähene-
mine. Tehnika kui tootlike jõudude üks element, mõjutab
ühiskonda nii tervikuna kui ka üksikinimest mitte ainult
majanduse vahendusel, vaid ka *vahetult*.

Esiteks, teatud osa meie noorte seas mehhaanilise
džässi, kitsalt meelelahutusliku muusika harrastamine,
rõhutatult mehhaaniliste tantsude tantsimine, milledes
igasugune ilu on teadlikult asendatud masinliku rütmi,
automaatsete, veidrate ja seksuaalse varjundiga kehali-
igutustega; abstraktse kunsti täiesti hingetute vormide
tekkimine ka meil, milles inimene on ettekavatsetult ilma
jätetud kõigest inimlikust ja teda kujutatakse kui inime-
sesarnast konstruktsiooni, — need kõik ei ole väljamõel-
dud nähtused. Teiseks, meil on juba reaalselt tegemist
olnud sellega, et mõnede tehnika apologetide arvates on
tehnika antipoodiks humanitaarsetele, ühiskondlik-vaim-
setele huvidele. Sellistele, kommunismile võõrastele
mõjudele peame püstitama tõkkesid.

4. Töö. Suhtlemine inimeste ja loodusega

Materiaalsed väärtused luuakse ja saadakse töö abil.
See täiesti mõistetav seisukoht omandab sotsialismis ja
kommunismis uue tähenduse ning erilise mõtte. Kapita-
listlikus ühiskonnas ei ole selline arusaamine töötavale
inimesele nii endastmõistetav, sest see on vahendatud
kapitalistile tööjõu müümise faktiga. Tööline saab elatus-
vahendid oma tööjõu, s. t. oma elust teatud osa müümise
tulenusena. Tema töö vahetu resultaat ei kuulu talle, vaid
kapitalistile. Seepärast kapitalismi tingimustes kaob
palgatöölise teadvuses otsene side töö ja materiaalsete
hüvede vahel. Töö resultaat võõrub töötajast. Alles siis,
kui töö muutub tööks enda jaoks, s. o. sotsialismis ja kom-
munismis, tekib *töö kui isikliku väärtuse vahetu läbi-
elamine*, ilmub *uus tööpsühholoogia*.

Seejuures nõukogude töötaja psühholoogia erineb põh-
jalikult naturaalmajapidamise töötaja psühholoogiast, mis
kujuneb otsesel visuaalsel-ajalisel seosel töö ja selle
resultaadi vahel. Naturaalmajapidamises inimene kasvat-
tas kartuleid ja pani need katlasse, kodus käsitelgedel
kangast, õmbles sellest särge ja pani endale selga.

Ent meie ühiskonnas, mis põhineb ühiskondliku töö keerulisel ja paljuharunenud jaotusel, on vaja *mõista* seost minu töö ja minu tarbimise vahel. Minu kootud kangas jääb vabrikule, särgi aga ostan poest. Töö kui töö enda jaoks tunnetamine ei kao, vaid on inimese *ühiskondliku teadvuse tulemus*. Uus tööpsühholoogia on siin vahendatud ühiskondliku teadlikkusega. Siit tekibki täiesti uus, ainult meie ühiskonnale omane probleem *uue, kommunistliku töösse suhtumise kasvatamisest*.

Elementaarsed kõlbluse seadused, millised inimkond on tööpraktikas aastatuhandete jooksul kujundanud, kuuluvad koostisosana nõukogude inimeste tööetikasse. Viimane aga ei ammendu nende elementaarsete vormidega. Kommunistlik suhtumine töösse on võrreldamatult nõudlikum, kõrgem, sisurikkam kui töötaja suhtumine töösse möödunud ühiskondades. Esiteks, see suhtumine, nagu juba märgiti, on ühiskondliku teadvuse kõrge taseme tulemus. Teiseks, kommunistlik suhtumine töösse on läbi imbunud mitte kitsalt isikliku, vaid avara ühiskondliku huviga: see põhineb teadmisel, et minu töö on vajalik mitte ainult minu healuks, vaid ka kogu ühiskonna hüveks. Kolmandaks, uutes ühiskondlik-poliitilistes, tehnilistes ja kultuurilistes tingimustes muutub töö loominguliseks tööks, mitte ainult isiku füüsilise jõu, vaid ka vaimse tegevuse väljenduseks.

Lõpuks, nõukogude inimese töö ei ole ainult elu paratamatus, vaid kujuneb üha suuremal määral tema elu vabalt valitud tegevuseks, *vajaduseks, kutsumuseks*. See pärast võib täie kindlusega korrata V. I. Lenini sõnu selle kohta, et meil saavutab võidu kommunistlik töö.

Töö isiklik väärtus seisneb selles, et tööprotsess on loomulikuks ja põhimiseks vormiks *suhtlemisel inimestega ja loodusega*. L. N. Tolstoil oli täielik õigus pidada inimese suhtlemist teiste inimestega ja loodusega inimõnne paratamatuks vajaduseks. See üldinimlik tunnus omandab meie ühiskonnas uued jooned ja iseärasused.

Nagu iga ühiskondliku nähtuse, nii ka inimeste suhtlemise iseloomu määrab objektiivsete ja subjektiivsete faktorite vastastikune toime. Põhimised objektiivsed faktorid meie ühiskonnas on antagonistlike klassivastuolude ja ekspluateerimise puudumine, tootmisvahendite ühiskondlik omand; põhimised subjektiivsed faktorid — nõukogude ühiskonna poliitilis-moraalne ühtsus, seltsimehe-

liku koostöö ja vastastikuse abistamise suhted. Need ise-loomustused väljendavad mitte ainult tootmis- ja majandussuhteid, vaid ka kõiki teisi nõukogude inimeste suhteid. See, kes objektiivselt tahab hinnata inimeste suhteid meie ühiskonnas, peab tunnistama, et meil on seltsimehelikkus ja vastastikune abistamine laialdaselt levinud, kujundades inimestevaheliste suhete üldise tooni. Vastukäivaid fakte võime veel kohata eraelu suhetes, vahekordades üksikinimeste vahel. See on ka mõistetav. Suhted suurte inimgruppide vahel on nähtavad kõigile, nad ei ole kuigi mitmetähenduslikud ja neid reguleerivad partei ning riik. Üksikinimeste suhted on aga lõpmatult mitmekesised, kohati tabamatud, sageli määravad neid varjatud motiivid.

Inimeste vahetud isiklikud kontaktid on paratamatuks aluseks igale ühiskondlikule tegevusele, seepärast isiklikud suhted koos kõigi neile omaste emotsionaalsete momentidega (sümpaatiad ja antipaatiad, austus ja põlgus, heatahtlikkus ja kadedus, takt ja taktitus jne.) etendavad suurt osa ühiskonna elus. Näiteks hea, seltsimehelik suhtumine inimesesse suurendab tema töövõimet ja indu, halb suhtumine aga vähendab või hävitab täielikult need omadused.

Veel erinevama spetsiifikaga on inimeste suhtlemisvormid igapäevases elus. Inimese isiklikus suhtlemises, mis avaldub isiku kõikides elusfäärides — töös, ühiskondlikus ja igapäevases elus, s. o. igasugustes suhetes teiste inimestega, peame eristama inimese isiklikke, intiimseid, elukondlikke, perekondlikke, sugulisi ja teisi sarnaseid seoseid. Need seosed on veel suurema emotsionaalse varjundiga ja mõjutavad seepärast eriti tugevalt kogu isiku käitumist. Nii viivad suured perekondlikud ebameeldi- vused sageli inimese rööbastest välja ja nõrgendavad tema töist ning ühiskondlikku tegevust.

Sotsialistlik ühiskond on nende suhete sfääri toonud suuri muudatusi, mida ei näe ainult see, kes ei taha seda näha, või see, kes ei tea, või ei taha tundma õppida minevikku. Elamuehituse tohutu maht kõrvaldab kiiresti perekondades ja ühiskortereis tekkivate elukondlike konfliktide korterialased põhjused. Laste ühiskondlik kasvatamine ja naiste töö väljaspool perekonda aitab ületada ühte vana elu alust — naise orjastamist. Inimsuhetel on igapäevases elus aga ka selliseid külgi, mis ei sõltu mate-

riaalsetest ja sotsiaalsetest saavutustest, vaid inimeste psühholoogiast ja moraalist. Ka kõikide mugavustega omaette korteris ja materiaalselt kindlustatud perekondades on veel küllalt kannatusi, konflikte, korraldamatust ja äbardsust. On selge, et uus nõukogude inimeste igapäevase elu psühholoogias ja moraaalis võidab. On kadunud põlglik suhtumine vallasemadesse, kes kasvatavad oma lapsi ilma meheta. Jõhker füüsilise jõu kasutamine perekonnas on saanud üsna haruldaseks nähtuseks. Abikaasade vahelised suhted on muutunud kõlbelisemaks ja perekonnad tugevamaks. Tõsi, lahutusi on veel palju. Lahutustele ei tohi aga läheneda ühekülgsest — kui abielusse kergemeelse suhtumise tulemusele. Ühest küljest on see nii, kuid teisest küljest on see üks isikliku vabaduse vorme, võimalus vabaneda ebaväärikast inimesest või ummikusse jooksnud elust. Sellepärast ei tule sugugi kõigisse lahutuse juhtudesse suhtuda eitavalt. Kahtlemata, lahutuse vabadus ei tähenda ettepanekut kõigile lahutada abielu. Trauma lastele on peamine pahe, mis on seotud lahutustega. Viimaste vähenemise probleem on ainult osa perekonnaelu sisemise heaolu probleemist. Pahe ei ole ainult lahutustes, vaid mitte väiksemal määral perekonnasisestest konfliktides ja ebameeldivustes. See on samuti suureks traumaks lastele.

Perekondliku heaolu probleem, nagu üldse kogu isikliku suhtlemise laiaulatuslik probleem, laheneb tõeliselt alles kodanike üldise kultuursuse ja moraali tõstmisega, inimestes eelkõige kohuse- ja vastutustunde suurendamisega.

Perekondlik õnn on samaaegselt ka armastuse küsimus. Kuidas ka ei oleks, kuid perekondlikud suhted ei saa püsida ainult kohuse- ja vastutustundel, kui puudub armastus. Armastus ei ole ju ainult füsioloogiline talitus, vaid inimese kogu vaimse maailma väljendus. Kultuurne ja arenenud tundeeluga inimene suhtub oma partneri valikusse palju hoolikamalt, ta ei abiellu ainult «kevadmotiivide» sunnil.

Meie realistlikul sajandil oleks naeruväärne alahinnata tunnete osatähtsust armastuses, kinnitada, et «see ei ole kõige tähtsam» jne. Kuid seesama igapäevase elu realism ütleb — armastus on selleks liiga tõsine asi, et järgneda talle ainult mööduva kire, erutuse, afekti kutsel. Kuna armastuses palju sõltub naise käitumisest, peab sõna andma kaasaja naisele. Seoses sellega esitame mõned,

võib-olla julged (kuid nagunii juba avaldatud ajakirjas «Ogonjok» nr. 40 1962. a.) read noorelt nõukogude poetessilt Rimma Kazakóvalt. Pöördudes oma poja poole, õpetab ta teda otsima «kõrget ja uhket» armastust, kuid mitte hetkelisi suhteid:

Ole kuri, mu poeg, plika minema aja,
kui mai tõstab üles ta seeliku,
kui liblikana enda juurde tüdruku
meelitab tuli — kelm, suur ja kaval.
Ole kuri, mu poeg, olgu pisarais näoga,
las tunneb ta solvangu tuska,
endalt neitunud raputab häbiga
nagu liblikas tiibadelt tolmu.

Armastuses loodab R. Kazakova seega mehe kainusele ja moraalsele. Sellepärast peame, arvestamata sugu, ütleva nii: tark ja kultuurne inimene valib endale elukaaslase mitte juhuslikult tekkiva kire, vaid sügavamate motiivide ja tunnete alusel, vältides valikul vigu, mis sageli võivad kaasa tuua kauaaegseid kannatusi. See on meie arvates peamine. Meie vanaisad ja isad õpetasid kõigepealt suhtuma tõsiselt mehe või naise valikusse, aga uskuge, nad ei olnud meist rumalamad. Sotsialistlik ühiskond kõrvaldas armastusabieluks endised takistused. See vabadus viib aga real juhtudel kahjulikele tagajärgedele, hlestakovlikule «mõtete erakordsele kergusele» abielu suhtes. Kui ei ole mingeid takistusi — ei vanemate nõusolekut, ei seisuslikke, materiaalseid ega teisi takistusi, siis abiellu kas või esimesel soovil, peaaegu et esimese vastutulijaga, kes sulle meeldib. Kommunism ei nõua sugugi, et taastataks vanad valikuvabaduse takistused. Kuid ta tahab, et luuakse *sisemised* tõkked sellise lähenemise vastu.

Samuti väärivad vaatlemist austuse probleem perekondlikes suhetes. Kommunismiehitaja moraalkoodeks tõstab perekonna puhul targalt esiplaanile just üksteisest lugupidamise nõude. Millest siis sõltub vastastikune lugupidamine? See sõltub nii austuse objektist kui subjektist. Ühest küljest, on raske austada inimest, kes seda ei väärivad. Teisest küljest, on vaja iga inimese puhul ka kõigi tema vigade juures (pole nähtavasti inimest, kel neid ei oleks) osata näha neid jooni, mis väärivad austust. Suur tähtsus on perekonnas *kannatlikusel* ja *taktitundel* perekonna-

liikmete puuduste suhtes. *Taktiitus* väljendub teise inimese mitteamvestamises, tema halbade külgede rõhutamises, vaevaltmärgatavate lahkkelide teravdamises, mitte aga nende pehendamises, rumalas püüus «panna kõik oma kohale», kätte tasuda jm., olles alaliste perekondlike konfliktide ja arusaamatuste allikaks.

Lõpuks peatume *armukadedusetundel*. Noored vaidlevad sageli selle üle, kas armukadedus on igavene nähtus või igand. Armukadedus on õieti öeldes eraomanduslike tunnete väljendus. Seejuures ei tohi ka unustada, et inimesel on alati kurb, kui armastatu lahkub tema juurest. Neid külgi ei saa samastada. Pahe on armukadeduse eraomanduslikus väljenduses. See põhjustas minevikus palju kuritegusid, purustatud ja moonutatud elusid. Kuigi kaasaja ühiskonnas armukadedus enam ei esine nii teraval kujul ja see ei ole üldine nähtus, toob ta ka praegu palju kahju. Sellega seoses käsitleb meie kriminaalseadusandlus kuritegu armukadeduse motiividel kuriteona madalatel ajenditel. Armukadedust peab häbenema, selle tooreid väljendusvorme aga karistama. Kultuurne inimene saab jagu armukadedusest, mobiliseerides selleks *kõrgemad* tunded ja mõistuse.

Ärgu tehku lugeja autorile sellepärast etteheiteid, et ta neid moraaliprobleeme käsitles. Me räägime noortega sellel teemal liiga vähe. Need on noortele põletavad küsimused. Nende häbelik või variserlik mahavaikimine kasvatus töös on kahjulik. Me ei tohi sarnaneda pedandile, kelle kohta noored vanasti laulsid:

Milline pedant on meie kirjandusõpetaja!

Tüütu on kuulata teda.

Aina tööst ja aususest räägib ta,
kuid armastusest — ei sõna.

Nüüd räägime suhtlemisest loodusega. Üks põline linnalanelik päris visalt nende ridade autorilt, mis nauding on jahil käies hulkuda mööda metsi ja soid, taluda väsimust, külma ja pori, kui linnas kõnniteel jalutada on kuiv, puhas ja mugav. Tõsiselt kahju on inimestest, kes on võõrdunud loodusest. Nad ei tunne mitte millegagi võrreldavat naudingut, mida annab suhtlemine loodusega, armastus looduse vastu. Peale selle osutab loodus soodsat mõju inimese kogu vaimsele struktuurile. I. S. Turgenev kirjutas «Küti kirjades»: «Jahimees — tähendab suure-

pärane inimene.» N. A. Nekrassov ülistas vene talupoja hinge kõrgeid omadusi. Inimesed, kes tunnevad kaasaegset nõukogude küla, loetlevad kolhoosnike omadustena otsekohesust, siirust, lahkust, südamlikkust, tervet psühholoogiat ja vaimset terviklikkust. Nende iseloomujoontes avalduvad mitte ainult nõukogude külaelu sotsiaalsed tingimused, vaid ka looduse viljastav mõju, mis tervendab ja harmoneerib isiku vaimset maailma, ühendab füüsilise töö ja loodusläheduse.

Harmoonilise inimese ideaali teostamine sõltub olulisel määral vaimse ja füüsilise töö ühendamisest, erinevuse ületamisest linna ja maa vahel, linna- ja maaelu positiivsete külgede ühendamisest.

5. Sotsiaal-poliitilised väärtused

Kõige tähtsamad neist väärtustest on *vabadus*, *võrdsus*, *vendlus* ja *õiglus*. Vabaduse probleemi me teises peatükis juba vaatlesime, sellepärast peatume siin veidi üksikasjalisemalt *isikuvabadusel* ja *selle kasutamise oskusel*. Paneb imestama, kui vähe me pöörame tähelepanu vabaduse sellele küljele. Meister, andes õpilase kätte tööriista, õpetab enne, kuidas seda kasutada. Noorsõdurile õpetatakse kõigepealt relva käsitlemist. Vabadus on aga palju keerulisem sotsiaalne instrument ja see, kes ei oska seda kasutada, võib tuua kahju teistele ning ka iseendale. Põrkudes kokku kahjulike tegude ja kuritegudega, ütlevad mõned: «inimestele anti liiga vabad käed», «neile anti liiga palju vabadust». Teiste sõnadega, nad näevad väljapääsu selle vabaduse piiramises. See ei ole õige. *Ei saa kasvatada inimestel vabadustunnet tingimustes, kus vabadus puudub, samuti nagu ei saa õpetada ujuma ilma veeta.* Asi pole selles, et piirata vabadust, vaid selles, et õpetada inimesi seda kasutama, *kasvatada inimestes vabadustunnet.* Mida see tähendab?

Kapitalistlikus ühiskonnas määrab inimese poolt kasutatava vabaduse astme see, millised õigused on valitsevatelt klassidelt kätte võidetud. Seal seisneb rõhutatud inimesel vabadustunde kasvatamine selles, et ta oskaks kaitsta kättevõidetud vabadust ja võidelda selle edasise laiendamise eest. Seega tähendab kapitalistlikus ühiskon-

nas töötajal vabadustunde kasvatamine kollektiivset klassivõitlust vabaduse eest.

Meie ühiskonnas on peamine, kõige olulisem milleski muus, nimelt vabaduse nende vormide ja astmete teadlikkus, teaduslikus kehtestamises, mis antud ajal kõige täielikumalt vastavad meie ühiskonna edasisele arengule ja tema liikmete teadlikkuse tasemele. Marksism ei lähtu täieliku ja piiramatult vabaduse utopiast, vaid vabaduse sellest astmest, mis on antud tingimustes saavutatav ja mis annab ühiskonnale ning isikule kõige suuremat kasu. Nagu juba näitasime, ei saa inimene olla absoluutselt vaba mitte ainult ühiskonnas, s. o. inimeste keskel, kes piiravad tema vabadust oma samavõrd põhjendatud taotlusega vabadusele, vaid ka Robinsonina asustamata saarel olles, ja isegi siis, kui ta on kosmonaut, kes esimesena maabub asustamata planeedil, sest kahel viimasel juhul on nende üksildaste inimeste vabadus piiratud (ja seejuures rangelt) looduseadustega. Vabaduse optimaalsete astmete ja vormide areng oleneb meie ühiskonnas kolmest faktorist: praktilised sihid, millised seab endale ühiskond, saavutatud tase nende eesmärkide teostamisel ja ühiskonnaliikmete teadlikkuse ning moraali tase ühel või teisel arenguetapil.

Sotsialismi ülesehitamine Nõukogude Liidus tähendas vabaduse arengu maailma-ajaloolise etapi teostamist — NSV Liidu töötajate vabastamist klassiekspluateerimisest. Kommunismi ehitamine seab vabaduse arengule veel kõrgema perspektiivi — jaotamise vajaduste järgi, s. o. töötajate vabastamise kõigist isiklikest materiaaletest muredest. Materiaal-majanduslik ala on reaalse vabaduse arengu kõige tähtsam ala, alus kõikidele teistele vabadustele.

Pealisehituse alal on vabaduse areng suurel määral seotud ülalmärgitud kolmanda faktoriga — sotsialistliku ühiskonna liikmete ühiskondliku teadlikkuse ja moraali tasemega.

Meie ühiskond on huvitatud isiku ühiskondliku isetegevuse maksimaalsest arengust, seega ka maksimaalsest vabadusest ja ta piirab seda ainult niivõrd, kuivõrd vabaduse ebaõige kasutamine võib kaasa tuua ilmset kahju ühiskonnale. Järelikult meie ühiskonnas sõltub vabaduse aste ühiskonnaliikmete teadlikkuse ja moraali tasemest. Nõukogude inimeste vabadustunde kasvatamine peab

kujundama neis *arusaamist isikliku vabaduse teatud raamide paratamatusest ja tahet kasutada nendes raamidest vabaduse kõiki võimalusi*. Teiste sõnadega, see kasvatustöö nõuab ühest küljest, et meie inimene ei ületaks neid raame (s. o. ei omavolitseks, ei rikuks moraalseadusi ja -printsipe, ei piiraks teiste inimeste vabadust), ja teisest küljest, et ta täielikult kasutaks oma vabadusi, s. o. oleks leppimatu ebaõigluse, omavoli, ebaseaduslikkuse jms. suhtes. Selline arusaamine vabadusest ja selle kasutamise eest ei käsitle vabadust kui abstraktset printsipi, kui mingit marmorist jumalannat, mida austatakse ainult sõnades, kuid mitte tegelikkuses, vaid kui *ühiskonna praktilist funktsiooni*, mis areneb edasiliikumisel kommunismile.

Sotsialistliku ühiskonna ja iga selle liikme suureks väärtuseks on järk-järgult saavutatav inimeste *sotsiaalne võrdsus*. Eelpool juba rääkisime meie ühiskonnas saavutatud materiaalse ja sotsiaalse võrdsuse alustest, kuid nendest alustest veel ei piisa, et teostada täielikku võrdsust. On tähtis, et iga inimene ise *tunnetaks ja tunneks* oma võrdsust teiste inimestega. Selles suhtes on meil samuti saavutatud väga palju. Sotsialistliku ühiskonna elutingimuste, materiaalsete ja sotsiaalsete aluste mõju ning partei kasvatustöö tulemusena on nõukogude inimesel kujunenud kõrge arusaamine oma võrdsusest ja inimväärikusest. Ta ei luba ennast kellelgi alandada ega solvata. Lõmitajaid, teiste ees kummardajaid ja pugejaid, vaimselt alandlikke inimesi, Gogoli Akaki Akakijevitši taolisi ametnikke jääb ikka vähemaks ja vähemaks. Vana pärisorjusliku ja tšinovnikliku Venemaa üks kõige kohutavamaid ja sügavamaid paiseid — vaimse orjuse psühholoogia — on ületatud. On veel teisigi võrdsuse printsibi rikkumise vorme ja nimelt: *eneseülistamine*, püüd asetada ennast kõrgemale teistest, *tagasihoidlikkuse puudumine*, millega kaasneb püüd vähendada teiste saavutusi ja suureks puhuda omaenda saavutusi. Tagasihoidlikkus on võrdsusetunde lihane õde. Eneseülistamine on vaimse härraslikkuse väljendus.

Võrdsus aga ei tähenda selle või teise isiku *autoriteedi* eitamist. Nagu juba mainisime, ei tähenda inimeste sotsiaalne võrdsus nende individuaalsete erinevuste kaotamist, s. o. inimeste võimete ja järelikult nende ühiskondlike teenete erinevuse kaotamist. Inimestele, kelle osa

kommunismi ehitamise üldises ürituses on suur, *kuulub alati paratamatult ka autoriteet*, ühiskonna eriline austus ja usaldus. Autoriteeti ei tohi segi ajada isikukultusega. Isikukultus — see on isikuvõim ja omavoli, autoriteet — isiku tegevuse õigsuse ja kasulikkuse tunnustamine; isikukultus — see on pime usk, autoriteet — isiku teadliku ja kriitilise hindamise tulemus; isikukultus — see on sotsialistlikule võrdsusele võõras ja seda ahendav nähtus, autoriteet — võrdsuse kõrgem aste; isikukultus — see on malakas demokraatia vastu; autoriteet — tõelise ja teadliku demokraatismi väljendus. Peab märkima, et «demokratism», mis lähtub printsiibist pügada kõiki ühe, keskmise mõõdu järgi, lõigates ära kõik, mis on väljaspool seda, — on moonutatud ettekujutus demokraatiast ja kommunismist. Ühiskond pole muru, mille ilu on selles, et iga rohulible on ära lõigatud ühetasaselt. Nivelleerimine kujutab endast ohtu demokraatialle ja vabadusele. Selleks, et meie ühiskonnas toimuks kõikide inimeste vaimne areng, on vaja, et samal ajal mõned inimesed tõuseksid üldisest tasemest kõrgemale ja sellega kutsuksid teisi arenema veel kõrgemale. Neil inimestel ongi teenitud autoriteet.

Juhi autoriteet — ettevõtte direktori, kolhoosiesimehe, partei- või komsomolitöötaja, ja samuti ka lihtsalt ausa, kohusetruu ning taktitundelise töötaja autoriteet — see on nõukogude inimesele innustavaks eeskujuks ühiskondlikus ja isiklikus elus.

Läheme nüüd üle *vendluse* kui inimese eluväärtuse vaatlemisele. Võrdsus on tihedalt seotud seltsimehelikkuse ja vendlusega. Ainult meie, kommunismi ehitav ühiskond, võib kuulutada: inimene on inimesele sõber, seltsimees ja vend. Need suured sõnad kõlavad mitte ainult kui ilusad sõnad või kui unistus, vaid kui elu reaalsus. Kui võrdsuse mõistes on ülekaalus sotsiaalne tähendus, siis vendluse mõistes — psühholoogiline. Vendlus, mida siin käsitleme, — see on mõiste, mis on seotud just inimese vennaliku *tundega* inimese vastu. Vendlus kui täiesti reaalne ühiskondlik nähtus on iseloomulik kommunistlikule ühiskonnale, kuigi see tekkis üldise suhtena inimeste vahel juba sotsialismi perioodil. Vendlus oli omane ka ürgkogukondlikule, klassieelsele korrale. Seal oli, nagu eelnevalt näitasime, vendlusel sugulaste, sugukonna liikmete vaheliste suhete kitsas iseloom, kuna aga kommu-

nistlikus ühiskonnas kandub see lõpptulemusena kõigile ühiskonnaliikmeile. Antagonistlikes formatsioonides on vendluse suhted klassiteadlike tööliste ja töötajate vahel nende ühises võitluses rõhujate vastu. Seega pole vendluse tõrvik inimkonna ajaloos mitte kunagi kustunud.

Siinkohal tahaks rõhutada terve rea kommunistliku ühiskonna väärtuste järjekestvuslikku päritolu: ei saa näha ainult nende spetsiifilist külge. Kommunistlik ühiskond pole mitte ainult täiesti uus ühiskond, erinev kõigist varemolnuist, vaid ta on ka kõige selle väärtusliku, õilsa ja suure tõeline pärija, järglane, mida ajalugu on endas hoidnud ja kandnud läbi kõikide katsumuste ja vastumõjude. Ka selles pärimises seisneb kommunismi ülevus. Sellepärast ongi kommunism olnud kõikidel aegadel inimkonna parimate esindajate unistuseks ja ideaaliks. Kõige eredamalt ilmneb see inimestevahelise vendluse idee ajaloolises püsivuses. Põhimõte «kõik inimesed on vennad» ei ole inimkonna ajaloos kunagi täielikult kadunud, innustades inimkonna kõige tähtsamaid ideelisi liikumisi. See omandas kõige erinevamad vormid: religioossed (budism, algkristlus, ketserlus), usulis-moraalsed (Feuerbach, Tolstoi), sotsiaal-müstilised (vabamüürlus), sotsiaal-utoopilised, filosoofilised. Vendluse idee kannatas tagakiusamisi ja väljanaermist, kuid elas oma võiduni sotsialistlikus ühiskonnas, kus see kujunes inimestevahelise reaalse suhte *loomulikuks vormiks*.

Sõprus, seltsimehelikkus, vendlus on juba praegu kõigi hea tahtega inimeste, inimkonna progressi ja rahu eest võitlejate huulil. Need ideed on võimsaks tõkkeks vägivalla ja rõhumise vastu, fašistlike loosungite ning imperialistlike «džungliseaduste» vastu inimestevahelistes suhetes. Nad on vastandatud kodanlikule natsionalismile ja šovinismile, kolonialismile ja rassilisele diskrimineerimisele. Progressiivne inimkond eesotsas kommunistidega esitab need ideed igasuguse metsikuse ja loomalikkuse vastu, mis on säilinud möödunud sajandeist.

Vendlus on suur ja õilis põhimõte, kuid seda on vaja täiendada *õiglusega*. Õiglus on lahutamatuks omaduseks tõelisele, mitte teeseldud vendlusele. Jagada midagi vennalikult — see tähendab jagada õiglaselt. Vendlus ilma sotsiaalse õigluseta muutub paratamatult kas ilusaks fraasiks või silmakirjalikkuseks, mida inimkonna ajaloos

on korduvalt juhtunud. Esimese näide — feuerbachlik «armastus», teise näide — «kristlik armastus».

Kommunistlik vendlus põhineb kõrgemal sotsiaalsel õiglusel — klassilise ekspluateerimise kaotamisel, sotsiaalsel võrdsusel ja hüvede jaotamisel vajaduste järgi. See on ühiskondliku õigluse aluste alus, millest kaugemale kaasaja inimese mõte ei suuda tungida. On võimalik, et kauges tulevikus tekivad mingid teised õigluse vormid. Kordame, kommunism sisaldab endas maksimumi selle õigluse saavutamiseks, mis on kättesaadav kaasaegsele mõistusele ja kujutlusvõimele.

Kommunistlikku õiglust kui reaalselt fakti ei saavutata kohe, vaid sõltuvalt selle realiseerimise praktilistest võimalustest. Sellepärast peab sotsiaalsele õiglusele lähenema konkreetselt. Ei saa nõustuda, kui räägitakse, et sotsialismi perioodil paratamatult jäävat alles teatud «ebaõiglase» jaotamise elemendid, kuna säilib jaotamine töö järgi. Sellise lähenemise puhul on lõppideaali seisukohalt iga etapp teel selle ideaalini ebaõigluse säilitamine, kuid see pole õige. Jaotamine töö järgi on sotsialistliku õigluse teatud, ajalooliselt tingitud vorm. Teine asi, kui me vaatleme jaotamist töö järgi mitte kui printsiipi, vaid kui selle printsiibi realiseerimise praktilist vormi, s. o. seisukohalt, kas seda õiglast printsiipi alati ja kõikjal õieti rakendatakse. Ei, mitte alati. Mitte kõikjal ei rakendata veel seda printsiipi õieti, ja järelikult, kuivõrd see on seotud töötaja töötasuga, ka õiglaselt.

Seega, töö kvaliteedi ja hulga järgi hüvede jaotamise õiget ja õiglast printsiipi peab eristama selle printsiibi ebaõiglase *rakendamise* üksikutest juhtudest. Ühe või teise ühiskondliku ürituse läbiviimise õigsus langeb meie tingimustes kokku *õiglusega*. Selles on sotsialistliku ühiskonna põhjalik erinevus kapitalistlikust ühiskonnast, kus ühe või teise ürituse vastavus kapitalistide huvidele tähendab tavaliselt tema *ebaõiglust* töörahva suhtes.

6. Vaimne kultuur

Vaimse kultuuri väärtuste hulka kuuluvad *haridus*, *teadus* ja *kunst*. Täpsemalt, vaimse kultuuri hulka kuuluvad need tema funktsioonid, mis, nagu nimetus «vaimne

kultuur» juba ise ütleb, rahuldavad mitte inimese kehali, vaid vaimseid vajadusi. Võtame näiteks hariduse. Ta täidab mitmesuguseid ülesandeid. Ühest küljest, haridus on nende teadmiste saamine, mis on vajalikud ühe või teise elukutse omandamiseks. Teisest küljest, see on niinimetatud üldharidus — kirjanduse tundmine, erinevate teaduste aluste omandamine, keelteoskus. See hariduse külg annab inimesele aluse erinevate elukutsete omandamiseks, avardab tema vaimset silmaringi, kujutab endast *valgustatust*. See hariduse funktsioon kuulubki vaimsesse kultuuri otseses mõttes, kuigi ka tehnilised teadmised, ka professionaalne vilumus sisaldavad endas samuti teatud valgustatuse elemente.

Teadusel on samuti mitmesugused ülesanded. Ühest küljest on ta kaasaegse tehnika ja majanduse aluseks, esinedes ühiskondlikus tootmises tootliku jõuna. Teisest küljest on teadus looduse saladuste ja ühiskonna arenguseaduste tunnetamine, teadusliku maailmavaate alus. See teaduse funktsioon peamiselt kuulubki vaimsesse kultuuri, on osa valgustatusest.

Võtame lõpuks kunsti. Kunstil on samuti praktilised funktsioonid, kuid tema põhimised ülesanded seisnevad tunnetuslikus ja kasvatuslikus osas, inimese vaimse elu, mitte aga tema materiaalsete vajaduste mõjutamises. See iseärasus ei tõsta kunsti teadusega võrreldes mingiks kõrgemaks vaimse elu vormiks, vaid väljendab ainult tema spetsiifikat.

Seega on haridus, ühest küljest, ettevalmistus tulevaseks praktiliseks tegevuseks, kuid teisest küljest — valgustatus. Kas peab valgustatust pidama mingiks luksuseks, liialduseks või vähemalt teisejärguliseks hariduse eesmärgiks? Ei mingil määral.

Kapitalistlikus ühiskonnas on nende külgede vahel lõhe: puudustkannatavale inimesele on haridus ainult ettevalmistus elukutseks, palga teenimiseks; üldharidus, valgustatus on talle tööpoolest luksuseks.

Kuna sotsialismi tingimustes ei ole tööpuudust ja haridus on tasuta, tekib objektiivne tendents nende hariduse kahe külje järkjärguliseks *lähenemiseks* vastavalt edasiliikumisele kommunismile. Kommunistliku ühiskonna laiahaardelise ehitamise perioodil, tootmise mehhaniseerimise ja automatiseerimise tingimustes, mis omavahel lähendab erinevaid tehnikaharusid, vaimse ja füüsilise töö

kokkukasvamise perspektiivi juures suureneb järsult laia üldharidusliku ettevalmistuse tähtsus.

Praegusel teaduste tormiliselt areneval sajandil on selgelt märgata loodusteaduste ja ühiskonnateaduste lähenemist. Seega muutub nende kahe vastandamine anakronismiks, eelarvamuseks, ja ilmneb selle vastandamise paikapidamatus nii teoreetiliselt kui ka printsiibi seisukohalt. Matemaatika ja loodusteaduste tõeliste teadusalade vastandamine humanitaarteadustele kui ainult mingitele teadusesarnastele distsipliinidele, «täppisteaduste» vastandamine «subjektiivsetele», «mittetäppisteadustele» on praegusel ajal veel küllalt laialt levinud ja see nakatab teatud osa üliõpilasi ning noori insenere.

Selline piiratud, antimarksistlik vastandamine ilmneb mitte ainult ühiskonnateaduste suhtes üldse, vaid filosoofiateaduste suhtes eriti. Siin avaldub kodanliku positivistliku filosoofia mõju, mis eitab teoreetilise mõtlemise osatähtsust, piirab teaduse ülesandeid ainult faktide kogumise ja süstematiseerimisega, keelab nende faktide ka kõige elementaarsemat üldistamist, milles positivism näeb subjektivismi allikat.

Positivismi vaated kajastavad valitseva kodanluse huvisid, kes on huvitatud teadusest ainult tootmis-praktiliselt seisukohalt, mitte aga üldkultuuriliselt seisukohalt, mis on vaenulik teaduslikule maailmavaatele. Selline arusaamine on vastuolus meie ühiskonna põhiolemusega, partei programmis püstitatud ülesandega kujundada kõigis nõukogude inimestes teaduslik maailmavaade.

Siin pole vajadust selgitada kommunistliku ühiskonna erinevate teadusharude tähtsust teadusliku tunnetuse süsteemis. Tahaks ainult rõhutada psühholoogiateaduste tähtsust. Kuigi kommunistlikus ühiskonnas puuduvad inimese kannatuste kõik põhimised sotsiaalsed põhjused: materiaalne kindlustamatus, klassiekspluateerimine, vaimne viletsus, poliitiline õigusetus ja muud — jäävad siiski veel hingeliste kannatuste põhjused, mis tulenevad inimloomuse ebatäiuslikkusest, eriti tema teadvusest ja tunnetest. Psühholoogiateaduste ülesanne on inimese sise-maailma seaduspärasuste sügav tundmaõppimine ja võimalike teede leidmine sisemaailma juhtimiseks.

Nüüd vaatleme kunsti kui uue inimese vaimset väärtust. Kunstil on kolm põhimist ülesannet, mis on omavahel orgaaniliselt seotud: *tunnetuslik, kasvatuslik ja meeelis-*

emotsionaalne. Kunsti vahendusel inimene elab läbi mitte üksnes omaenda elu, vaid teatud mõttes palju elusid, vaatab maailma mitte ainult oma, vaid paljude inimeste silmadega, seejuures kunstnike silmadega, kes näevad elus selliseid nähtusi, mida ei näe tavalise inimese silm. Kõige selle tõttu avardab kunst tunduvalt inimese isikliku kogemuse raame, mis on piiratud ajaga, kohaga ja isiklike võimetega. Mõjutades tundeid, rikastab kunst inimese emotsionaalset elu, ilma milleta ei ole täiuslikku õnne.

Elu on meile kunstiteoses antud kunstniku teadvuse peegeldusena (sõna «kunstnik» kasutame siin mõistes «kunstitegelane»). Teiste sõnadega — kunst on *tegelikkuse peegeldamise ja kunstniku eneseväljenduse ühtsus*. Kunstnik ei kujuta elu lihtsalt nagu peegel, vaid suhtub sellesse *valikuliselt*. Oma teoses ta kujutab just seda, mis näib talle kõige tähtsam, huvitavam ja mida ta tahab edasi anda teistele.

Mida siis nimelt, millised tegelikkuse jooned kunstnikku eriti erutavad ja nõuavad edasiandmist teistele? See on kõigepealt *elus leiduv ilu*. Kauni tajumine kunstniku poolt, ümbritseva maailma ilu tunnetamine antakse edasi lugejale, vaatajale või kuulajale sisemise erutusena, rõõmuna, naudinguna. Elus aga ei esine mitte ainult kaunis, mitte üksnes see ei eruta kunstnikku ning vastavalt ka mitte ainult see ei leia vastukaja inimese hinges. Siit tuleneb kunsti poolt loodud tunnete ja elamuste kogu rikkalik gamma. Inimhinge suuruse imetlemine ja põlgus madaluse ning reetmise vastu, kaastunne murele ja kannatusetele ning vägivallatseja vihkamine, traagiline ja koomiline elus — see kõik saab tõelise kunsti sisuks. Nii on selge, millist tähtsust omab kunstis see, *mida* temas kajastatakse (tema sisu), ja see, *kuidas* kajastatakse (tema vorm) ning järelikult *kunstniku isiksuse suur osa* kunstis. Kuigi elu sisu ei sõltu kunstnikust, siis selle sisu valiku teeb kunstnik ise. Kunstnik valib oma teose teemaks selle, mis talle näib olevat tähtis, vajalik, huvitav, ilus jne. Kui kunstnik on eesrindlik inimene, läbitungiva pilguga, sügavate tunnetega, siis kingib ta meile oma teoses tõeliselt vajalikku, tähtsat ja üldhuvitavat. Kui aga kunstnik on väiklane ja tühine inimene, siis pole temalt peale igavuse, elu pisianekdootide ja labasuse midagi oodata. Mis puutub vormisse, siis siin etendab peamist osa kunstniku talent, s. o. võime eredalt, väljendusrikkalt, äärmiselt teravalt

edasi anda oma mõtteid ja tundeid. Andetu, halb vorm võib hävitada kõige parema sisu.

Suur kunstnik peab ühendama endas *mõistuse* ja *ande*, *vaimse rikkuse*, sügava isikliku *emotsionaalsuse* ja erialase *meisterlikkuse*. V. I. Lenin märkis, et õpetamisel sõltub kõik lektorite valikust, mitte aga programmidest jm. See ei tähenda, et pole vaja mingeid õppeprogramme, kuid mitte need ei otsusta asja. Halb lektor peab ka hea programmi järgi halva loengu. Samuti on kunstis. Loojad, kes töötasid erinevate kunstimeetoditega ja erinevates stiilides, on jätnud meile suuri kunstiteoseid. Kuid oma mõistusest, võimelt tungida ajastu olemusse ja oma andekusest olid nad kõik väljapaistvad isiksused. Seda öeldes ei vähenda me sugugi sotsialistliku realismi ja teiste progressiivsete kunstimeetodite osa.

Siit läheme üle küsimusele meie suhtumisest novaatorlikesse suundadesse kunstis, eriti niinimetatud abstraktsesse kunsti. Kellelgi ei saa tekkida vastuväiteid seisukohale, et kunst nagu iga ühiskondlik nähtus, ja isegi veel rohkem kui teised ühiskondlikud nähtused, vajab pidevat eneseuendamist. Uute vormide, meetodite ja võtete pidevad otsingud on kunsti seaduspärasus. Need uued meetodid, võtted on elulised ja saavad rahva tunnustuse siis, kui nad *kajastavad reaalseid muutusi elus* ja vastavaid muutusi ühiskondliku inimese psüühikas ja maailmatajus. Muutused kunsti iseloomus, mis peegeldavad neid reaalseid ja objektiivseid muutusi ja protsesse, on vältimatud ja paratamatud, sõltumata sellest, meeldivad nad ühtedele või teistele inimestele või mitte. Tõeliselt novaatorlikes (kuid mitte võltsnovaatorlikes) vooludes alati olid ja on olemas need loomulikud ning paratamatud elemendid.

Rea vene kunstnike maalikunst alates Venetsianovist kuni peredvižnikuteni oli mitte ainult klassikalise (kreekarooma) ja religioosse temaatika asendamiseks tolleaegsete vene elu rahvuslike stseenidega, vaid ka kunstilise vormi tunduvaks uuendamiseks. See maalikunst oli suureks novaatorluseks mitte ainult sisult, vaid ka vormilt ning kutsus esile ägedaid kallaletunge konservatiivide-professionaalide ja poliitiliste tagurlaste poolt. Nende looming oli suureks kunsti- ja ühiskondlik-poliitiliseks sündmuseks.

Kas kunsti sisu ja vormi uuenemise seadus on rakendatav ka tänapäeva tingimustes ja kui on, siis millised on

selle objektiivsed alused ning milline on meie elus selle uuenemise «toitepind». Vastus esimesele küsimusele on kahtlemata jaatav, sest tänapäev on sotsiaalse elu otsustavate muutuste ajastu, eriti aga meie ühiskonnas. Kui see on nii, siis tähendab, uue sisu adekvaatseks edasiandmiseks peavad olema kunstis ka uue vormi otsingud ja tõeliselt novaatorlikud voolud ning elemendid. Vastus teisele küsimusele peab aga aitama meil kindlaks teha, millised on selle novaatorluse suunad ja loomulikud vormid ning aitama eristada tõelist novaatorlust pseudonovaatorlusest, vigurdamisest ja šarlataansusest.

Vastusena sellele teisele küsimusele mainime siin ainult tehnika ja tänapäeva elutempo mõju meie *kaasaegsete* psüühikale, ja seega ka nende esteetilisele tajule. Meie industriaalsel, dünaamilisel ja valdavalt urbanistlikul (linnalikul) ajastul, kui inimest agressiivselt ümbritseb tohutu palju mitmesuguseid ärritusi, peab kunst subjektile mõju avaldamiseks kasutama ääretult väljenduslikke, eriti silmatorkavaid vahendeid. Siit tulenevad uute kujunduslike vahendite otsingud, mis jõuavad välja järskude vormiüldistusteni, perspektiivi teadliku moonutamiseni, loomulike kontuuride deformeerimiseni, värvi tinglikkuseni jne.

Tinglikkus on kunsti seadus. Ta esineb alati igas kunstis. Deformatsioon kui väljendusvahend ja kunstilise idee vaatajani kandmise vahend ei ole samuti kaugeltki uus nähtus. Meenutame kas või vana-vene ikoonikunsti, mis real juhtudel andis kõrge kunsti näidiseid. Pühakute ja inglite kujud on neil pikendatud, näod ovaalsed, silmad mandlikujulised. Kõik see on vaimsuse, nende kujude hingestatuse edasiandmise vahendiks. Kui seda on tehtud andekalt, maitsekalt ja kunstilisele ideele vastavalt, tugevdab see teatud piirini tööeolest väljenduslikkust. Kuid ainult teatud astmeni, *teatud* määrani, mis samuti on kunsti seadus. See piir on konstantne, kuid dünaamiline, liikudes edasi ja arenedes vastavalt rahva maitse arengule.

Tõeline kunstnik peab seda määra tabama. Kõrvuti esteetilise piiri suhtelisusega võib määrata ka selle absoluutsed piirid: kunst peab säilitama *assotsiatiivse seose kujutise ja kujutatava vahel*. Kujutav kunst (ja mitte ainult see) areneb selle seose raamides. Seose katkemine on väljumine kunsti piiridest. Igasugune elu ümberkujundamine kunstis, igasugune kunstniku eneseväljendus teos-

tub mingi vahendaja, s. o. välismaailma eseme kaudu, kui selle üldise kaudu, mis on nii kunstniku kui ka vaataja teadvuses ja mille abil ainult saabki toimuda nendevahe-line suhtlemine. Kujutatav ese on materiaalseks, meele-liseks aluseks igasugusele eneseväljendusele, mis ilma selleta ripuks õhus. Asi pole selles, et eitada erinevaid väljendusvorme, vaid selles, et viimased ei ületaks piiri, kus vaataja enam ei mõista kunstnikku, kuna arusaamatut võetakse kui midagi ebaesteetilist. Otsingute ja eksperimen-tide käigus kunstnik tunnetab neid piire, seda määra, kuid ometi ei pea igat eksperimenti välja kuulutama kui kunstiteost.

Siin võidakse meile öelda, et oleme esteetilise «sabas-sörkimise» positsioonidel, joondudes rahva «mahajäänud maitse» järgi. Vastame sellele väitele. On tõsi, et rahva kunstimaitse *areneb* eelkõige kunsti enese mõjul, et kunst peab juhtima maitse arengut, aga mitte juhinduma ühtede või teiste inimgruppide mahajäänud maitsest. Meenu-tagem aga, kuidas tegutses meie partei, võideldes poliitilise «sabassörkimise» ja mahajäänud meeleoludega, juhtides rahvast, viies teda edasi? Minnes rahva ees, ei kaotanud partei sidet rahvaga, vaid tõstis tema poliitilist teadvust, kasvatas seda poliitilise elu kogemustes! Partei lähene-mine ülaltoodud küsimusele on printsipiaalselt erinev kunstniku-individualisti lähenemisest, kes kuulutab ennast «karjast» kõrgemal seisvaks ja kes sülitab massilisele luge-jale ning vaatajale. Kunst peab andma vaatajale, lugejale midagi *uut* ja midagi *tähtsat*. Kui kunstnikul on mida ütelda, siis ei piirdu ta ainult formaalsete trikkidega. Vorm on tal sisu teenistuses. Vormi osa seisnebki ainult sisu optimaalses avamises, mitte rohkemas. Seejuures rah-vas mõistab mitte ainult sisu, vaid ka uut vormi, vähe-malt sel määral, kuivõrd vorm on vajalik selle sisu ava-miseks. Kui kunstnik läheb puhtalt formaalsete veidruste ja originaalitseamise teed, siis tähendab, tal ei ole tegeli-kult midagi öelda. Seega tuleb rahva maitse kasvatami-sel lähtuda sisust, sisukusest.

Õeldu kehtib ka teiste kunstiliikide suhtes. Kaasaegne elu on täidetud paljude mürade ja helidega, mida ei tund-nud meie esivanemad. Sellepärast pole midagi imestada, et kaasaegsesse muusikasse tungivad dissonantsid ja uued rütmid, et on tekkinud rida muusikainstrumente, mis neid iseloomulikke helisid ja mürasid edasi annavad. Pole

ime, et kaasaegne muusika on mitte niivõrd meloodiline, kuivõrd kõrvulõikav, ja et kaasaegsed tantsud ei taotle vanaaegset liigutuste graatsiat, vaid sisaldavad keha selliseid liikumisi, mis väljendavad tänapäeva linna rahutut ja dünaamilist elustiili.

Järelikult pole asi selles, et nõuda lihtsalt tagasipöördumist vanaaegsete romansside ja möödunud sajandi ballitantsude juurde (nad on väärtuslikud ja neid ei pea andma arhiivi), vaid selles, et need uued vormid ei väljuks kunsti piiridest, s. o. *esteetilise* taju piiridest, ei muutuks avalikuks seksuaalseks ja sellesarnaseks vaatepildiks, säilitaks meloodia ja rütmi (olgugi uute iseärasustega), ilma milleta need vormid lakkaksid olemast kunst.

Kaasaegse kunsti ülalmärgitud iseärasused on eriti iseloomulikud kapitalistiikule ühiskonnale, sest seal süvendavad neid sotsiaalse elu laostavad, antihumaansed jooned. Seepärast kunsti «kaasaegsete» vormide kõige äärmuslikumad väljendused ei ole enam meie psühholoogia, meie maailmatunnetuse alusel kujunenud, vaid on tegelikult kodanliku psühholoogia propaganda kunsti vahenditega. Peab aru saama, et on vaja võidelda mitte ainult kodanliku ideoloogiaga, s. o. formuleeritud ideede süsteemiga, vaid ka *kodanliku psühholoogia* vastu, mis tungib meile eriti kunsti kaudu.

Sotsialistlik kultuur ei ütle ära millestki heast kodanlikus kultuuris. Lääne-Euroopa ja ameerika kunstivormide paljas kopeerimine tähendab kultuurilist kosmopolitismi. Loominguvabadus peab ühtima rahva kasvata-mise ülesannetega, peab tähendama rahvale terve, aga mitte roiskunud, mürgise vaimse toidu andmist. Sotsialistlik kunst pole mitte ainult kohustatud, vaid tal pole õigust rahuldada igasugust maitset, sealhulgas kodanlikku rikutud maitset. Kuid ta ei pea joonduma ka üksnes vanaaegse maitse järgi. Ta peab ühendama vana ja uue, tõsise ja meelelahutusliku, klassikalise ja džässi neis piirides, mida dikteerivad uue, kommunistliku inimese kasvata-mise ülesanded. 20. sajandi teise poole inimene ei ole ja ei saa olla hoopiski selle sajandi esimese poole ja isegi möödunud sajandite inimese täielikuks eituseks. Sellepärast säilitavad progressiivse kunsti traditsioonilised vormid ja sisu oma tähtsuse. Ettekujutus nende «arhailisusest» on triviaalne «pahempoolsus» või naiivne poisikeselik opositsioonitsemine. See aga ei tee ülmodernismi vähemoht-

likuks ja -kahjulikuks. Formalism ja selle äärmine väljendus — abstraksionism ei ole ainult vormi, vaid ka sisu küsimus. Printsipiaalselt välistab ta ideelise sisu või propageerib alatut sisu. Järelikult ületab see nähtus puhtalt esteetilise küsimuse piirid ja saab ideoloogiliseks, ühiskondlik-poliitiliseks probleemiks. Seetõttu on ka formalismi ja abstraksionismi kriitika täiesti seaduspärane. Kunst peab kasvatama inimeses kõige kõrgemaid ja õilsamaid tundeid. Formalism aga, vastupidi, laostab inimest, labastab tema tundeid, või siis otseselt sisendab madalaid tundeid ja ajendeid.

7. Õnn

Õnne probleemi me asetasime kõige lõppu, sest õnn on kõikide ülalvaadeldud materiaalsete, sotsiaal-poliitiliste ja vaimsete väärtuste mõistlik omamine. Meie partei programm kuulutab esimest korda inimkonna ajaloos inimestele õnne kindlustamise uue ühiskonna ehitamise üheks ülesandeks, lülitab õnne kõige kõrgemate ideaalide hulka, mille eest võitleb nõukogude rahvas. Seega õnn, mis senini oli ainult isiklikuks probleemiks, saab samuti ka ühiskondlikuks ülesandeks, kommunistliku ühiskonna eesmärgiks. Sellest aga ei lakka õnn olemast isiklik probleem, kuna ei saa kujutada ette õnnelikku ühiskonda ilma õnneliku inimeseta. Õnne isiklik aspekt sellega ei vähene, vaid suureneb, sest oma õnne loomine lakkab olemast inimese isiklik mure, saades kogu ühiskonna eesmärgiks. Seega õnn ei ole enam midagi kättesaamatut.

Õnn on ainult viirastus ja unistus, kinnitasid kirjanikud kõikidel aegadel. Ta on saavutamatu. Õnn on «Sinilind», ütles Maeterlinck oma tuntud näidendis. Ja kui püüadki ta kinni, siis muutub ta millekski täiesti proosaliseks, lakkab olemast õnn.

Mis on siis õnn ja millest ta koosneb? Alustasime teisest küsimusest, et pärast üle minna esimese juurde. Me püstitasime õnne küsimuse pärast mitmesuguste inimesele vajalike hüvede käsitlemist. Tõepoolest, õnne jaoks ei piisa inimesel ainult üksnes materiaalsetest hüvedest, ainult üksnes sotsiaal-poliitilistest või vaimsetest hüvedest. Õnn nõuab nende kõikide omamist. Näha õnne ainult rahas, rikkuses on väikekodanlikkuse tunnus. Selline madal aru-

saamine õnnest ei sobi uuele inimesele. Seejuures aga lülitab õnn endasse ka materiaalse heaolu. Näljane, puudustkannatav inimene on õnnetu inimene. Realne õnn nõuab teatud ühiskondlikke tingimusi.

Kommunistlik ühiskond kindlustab inimese õnneks *kõik vajalikud materiaalsed, sotsiaalsed ja vaimsed tingimused*. Materiaalsed tingimused õnneks kindlustatakse materiaalsete hüvede küllusega ja nende jaotamisega vajaduste järgi; sotsiaal-poliitilised tingimused — täieliku sotsiaalse võrdsuse, vabaduse ja õiglusega; vaimsed — vaimsete hüvede rikkuse ja kommunistliku ühiskonna arenenud kultuuriga.

Peale loetletud objektiivsete ühiskondlike tingimuste on aga inimese õnneks vaja veel teist liiki tingimusi — *sotsiaal-psühholoogilisi*. Nende hulka kuuluvad kõigepealt isiklike ja ühiskondlike huvide ühtsus. Vastuolu puhul nende vahel ei saa inimene olla õnnelik. Nagu nägime, saavutatakse see ühtsus kommunismi ehitamise käigus. Kuid see ei tähenda siiski täielikku rahulolu ja sellest tulenevat seisakut ühiskondlikus arengus. Inimesed püüavad alati edasi, veel täiuslikumate eluvormide poole.

Seega on inimestele alati kindlustatud võitluse, uute saavutuste õnn. Iga inimese võitlus langeb ühte kõigi teiste, kogu ühiskonna võitlusega nendesamade eesmärkide eest. Vaevalt on usutav, nagu meil teinekord kujutatakse, et inimeste tegevus kommunismis on suunatud ainult võitlusele loodusega. Selline arvamus lähtub ebaõigest vaatest kommunismile kui mingile ühiskondliku arengu finišile, kui ühiskonna paigalseisule. Sellisele arvamusele vaidlesid vastu teadusliku kommunismi loojad. Kommunistlik ühiskond täiustub pidevalt. Järelikult on võitlus seal suunatud mitte ainult looduse vastu, vaid ka ühiskondliku elu aegunud vormide vastu kommunismi ühel või teisel arenguetapil.

Inimese õnne sotsiaal-psühholoogiliste tingimuste hulka kuulub ka suhtumine töösse kui loomingulisse tegevusse ja peamisse eluhuvisse. Nagu juba näitasime, levib selline suhtumine töösse laialdaselt juba käesoleval ajal, muutudes kommunistliku isiksuse üheks tähtsamaks tunnuseks. Kommunistlik töö on juba praegu saanud uue inimese õnne kõige tähtsamaks tingimuseks. Lõpuks, õnne sotsiaal-psühholoogiliseks tingimuseks on meie ühiskonna humanism, seltsimehelikkuse ja vendluse üldine õhkkond,

mis on tekkinud sotsialismi ajal ja areneb edasi vastavalt lähenemisele kommunismile.

Sellised on meie arvates uue inimese õnne põhimised ühiskondlikud tingimused.

Niisiis, kirjeldades inimese õnneks vajalikke tingimusi, me ainult kordasime seda, mida esitasime üksikasjaliselt selle peatüki eelmistes paragrahvides, rääkides uue inimese eluväärtustest. Nii see peabki olema, sest õnn ei ole midagi muud kui kõikide materiaalsete, sotsiaal-poliitiliste ja vaimsete väärtuste omamine. Millised need on uue inimese ettekujutustes, seda püüdsime avada varem. Kuid siin on olemas veel õnne *subjektiivne* külg: sest võib omada kõiki väärtusi, mida meie ühiskond võimaldab, kuid mitte osata neid kasutada. (Me välistame mõiste *mitte tahta*, sest iga inimene tahab olla õnnelik). Peale selle, võib omada kõiki hüvesid, kuid seejuures neid mitte näha, mitte märgata, mitte hinnata.

Need objektiivsed tingimused, mida eespool vaatlesime, on mitte ainult vajalikud, vaid ka reaalsed ja küllaldased õnne saavutamiseks. Looduses kutsub vajalike ja küllaldaste tingimuste olemasolu paratamatult esile teatud nähtuse. Ühiskonnas aga peavad objektiivsetele tingimustele lisanduma veel subjektiivsed. Antud juhul on vajalik, et inimene näeks ja hindaks neid tingimusi kui oma õnne tingimusi ja oskaks neid kasutada. Järgmised näited. Inimene kardab kasutada kriitikaõigust, sõnavabadust, kardab välja öelda oma arvamust, kordab teiste järgi «jah», kuigi ta ise oma sisemuses pole sellega nõus. Vabadus on suur väärtus, temast loobumine, kuigi vabatahtlik, on tõsine kahju ühiskondliku elu täiusele, meie inimese isiklikule õnnele.

Näiteks inimene, kes ei soovi õppida ja täidab oma vaba aja tühiste ning madalate lõbustustega, jätab ennast ilma hariduse, kultuurilise arengu õnnest.

Seega on õnn objektiivsete tingimuste, s. o. teatud väärtuste olemasolu, mida inimene võib kasutada, ühendamine inimese võimega kasutada neid väärtusi. Nagu ei piisa üksnes ilusast maalist, vaid on ka vaja, et vaataja oleks võimeline seda ilu vastu võtma, nii ei piisa ka õnneks üksnes objektiivsetest tingimustest, vaid on vajalik veel kasvatada inimeses isiklike omadusi õnneks antud võimaluste kasutamiseks. Seepärast on meie partei poolt püstitatud õnne probleem mitte ainult majanduslik ja sot-

siaalne, vaid ka isiku kasvatamise probleem. On vajalik, et inimene mõistaks, milles seisneb tema tegelik õnn.

Õnne probleemil on ka veel kolmas aspekt. See on isiklik õnn sõna kitsamas mõttes — tõeline sõprus ja armastus, hea perekond jms. Õnneliku elu korraldamiseks selles mõttes kuulub otsustav osa inimesele endale. Ühiskonnalt ei saa nõuda, et ta valiks mulle hea naise või hoolitseva mehe, ustavad sõbrad jms. Meie ühiskonnas nagu ei kuskil mujal kehtib vanasõna: «Igaüks on oma õnne sepp». Nii kujuneb õnnelik nõukogude perekond selle liikmete endi püüdlustest, nende arusaamistest, taktist ja austusest üksteise vastu. Meie tingimustes on juba kadunud õnnetu vahekorra ja abielu paljud objektiivsed põhjused. Karamzini vaesel Liisal, Katerinal — Ostrovski näidendist ja Anna Kareninal L. Tolstoi romaanist ei oleks meie ajal alust lõpetada elu traagiliselt.

Sellega me ei taha muidugi öelda, et ühiskond peaks võtma endalt vastutuse purustatud südame ja lõhutatud perekondade eest. Esimesel juhul ühiskonna hoolitsus on lihtsam sellepärast, et Amori haavad pole enam nähtavasti surmava iseloomuga; teisel juhul ühiskonna hoolitsus süveneb sellepärast, et peamisteks kannatajateks on siin lapsed, s. o. ühiskonna tulevik.

Edasi, õnne probleemil on veel neljas aspekt — õnne suhtes esitatavate isiklike nõuete mitmekesisus, mis tuleb indiidide eest, psühholoogilistest, kultuurilistest ja teistest erinevustest. Igas eas on inimese õnnel oma määrav moment, mis sõltub juba paljus ealistest erinevustest. Varases lapsepõlves on see ema hoolitsus ja hellitus, hiljem — mäng, nooruses — sõprus ja armastus, vanaduses — rahu. Need õnne ealised tingimused annavad oma värvingu kõikidele väärtustele, milliseid varem loetlesime ja mis moodustavad isikliku õnne üldise tagapõhja, aluse.

Psühholoogiliste iseärasuste osa inimese õnnes on samuti tunduv. Erinevad naturid — aktiivsed ja võitlevad, passiivsed, tõsised ja juurdlevad, pealiskaudsed — inimesed erinevate temperamentidega, nõuavad oma elutegevuseks erinevaid tingimusi. Inimeste mainitud individuaalsed iseärasused ilmnevad nende suhtumises mitmesugustesse eluväärtustesse. Juba J. P. Pavlov eristas teadlase ja kunstniku tüübi — mõtleva ja meelelis-kaemusliku tüübi. Nende mõlema piires on samuti veel oma iseärasused. Näiteks on natuure, kel ilmselt on ülekaalus

huvi humanitaarteaduste vastu, erinevalt natuuridest, kel on ülekaalus huvi loodus- ja tehniliste teaduste vastu; nendega kõrvuti on olemas selgelt väljenduv matemaatiku tüüp. Selle kõige arvestamine on alaealise tulevase eriala määramisel väga tähtis, aga eriala ja elukutse valik vastavalt kalduvustele ning võimetele on ju isikliku õnne üks kõige tähtsam tingimus.

Seega õnne jaoks on vaja luua mitte ainult üldised, vaid ka individuaalsed tingimused, mis arvestavad erinevate inimgruppide iseärasusi. Muidugi on olemas ka lihtsalt individuaalsed nõudmised õnneks. Kuid neid esitada on võimatu, sest neid on samapalju, kuipalju on olemas üksikinimesi. Ühiskonnalt tervikuna ei saa nõuda õnne puhtindividuaalsete tegurite arvestamist. Nende arvestamine on iga indiviidi ja teda ümbritseva mikrokollektiivi enda asi.

Seega me nägime, et õnn ei ole hoopiski midagi salapärast, kättesaamatut ja määramatut. Sotsialistlikus ning kommunistlikus ühiskonnas on ta teostatav ja teaduslikule uurimisele ligipääsetav. Seepärast lõpetame oma raamatu Kommunistliku Partei poolt väljakuulutatud loosungiga: kõik inimese heaks, kõik inimese õnne nimel. Inimene on tõepoolest kõikide asjade mõõt, tema õnn aga on kogu meie ühise töö lõppeesmärk.

SISUKORD

Eessõna	3
Esimene peatükk. INIMENE JA TEMA ÜHISKOND	
1. Ühiskond ja indiviid	8
2. Välismaailm ja inimese sisemaailm	15
3. Objektiivne ja subjektiivne	19
4. Igavene ja ajaloolis-konkreetne. Üld- inimlik ja klassiline	26
Teine peatükk. ISIKSUSE TUNNUSED JA MÕISTE	
1. Inimene ja isiksus	31
2. Mõistuslikkus	34
3. Vastutus	39
4. Vabadus	45
5. Individuaalsus	52
6. Isikuväärikus	57
7. Isiksuse mõiste	64
Kolmas peatükk. ISIKSUSE AJALOOLINE ARENG	
1. Isiksuse kujunemine klassieelses ühiskon- nas	71
2. Isiksus antagonistlikes formatsioonides	77
3. Isiksus sotsialismi ajal	93
4. Isiksuse arengu perspektiivid kommunist- likus ühiskonnas	96
Neljas peatükk. UUE INIMESE ELU- VÄÄRTUSED	
1. Isik ja isiklik tema elus	106
2. Kodumaa	109
3. Tehnika ja materiaalsed hüved	110
4. Töö. Suhtlemine inimeste ja loodusega	114
5. Sotsiaal-poliitilised väärtused	120
6. Vaimne kultuur	125
7. Önn	133

Тугаринов Василий Петрович
ЛИЧНОСТЬ И ОБЩЕСТВО

На эстонском языке
Обложка Т. Винт

Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja E. Marandi
Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa
Tehniline toimetaja N. Harakk
Korrektorid E. Bachverk
ja V. Vaikjärv

Ladumisele antud 30. V 1966. Trükkimisele
antud 6. I 1967. Paber 54×84, $\frac{1}{16}$. Trüki-
poognaid 8,75. Tingtrükipoognaid 7,4. Arves-
tuspoognaid 8,02. Tiraaž 2500 eks. Tellimise
nr. 7713. Trükikoda «Kommunist», Tallinn,
Pikk t. 2.

Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik

Hind 48 kop.

1-5-3

48 kop.

A-28338

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00446588 8